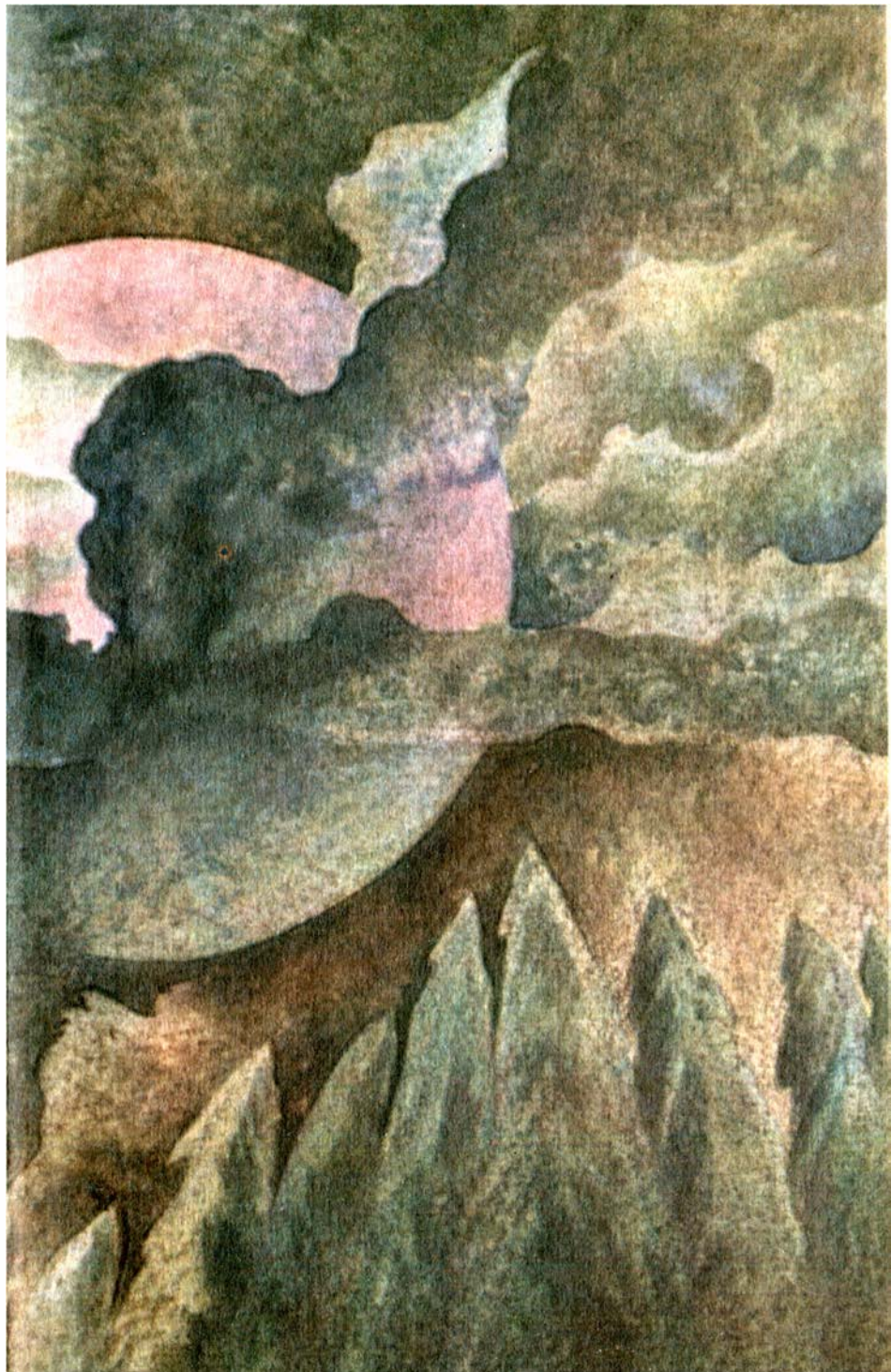

Михайло Яцків
НОВЕЛИ

БІБЛІОТЕКА

«КАРПАТИ»

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

Михайло Яцків

Н О В Е Л И

*

Ілюстрації
Івана Крисача

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
1985

У2
Я93

В книгу известного украинского советского писателя включены лучшие новеллы, отображающие трудный период жизни западноукраинских трудящихся под гнетом австро-венгерской монархии.

Редакційна колегія:

*В. І. Данканич, О. І. Дей, П. К. Добрянський, І. І. Дорошенко,
К. Г. Зозуляк, В. М. Лесин, Р. М. Лубківський,
Ю. В. Мейгеш, В. Л. Микитась, О. В. Мишанич, В. С. Поп*

Упорядник і автор вступної статті
доктор філологічних наук
М. М. Ільницький

Рецензент — доктор філологічних наук
О. В. Мишанич

Текст подається за виданнями:
Яцків М. *Вибрані твори*. К., Дніпро, 1973. 454 с.

Яцків М. Ю.
Я93 **Новели /Редкол.: В. І. Данканич та ін.; Упоряд. і авт. вступ. ст. М. М. Ільницький; Іл. І. М. Крислача.— Львів: Каменяр, 1985.— 200 с., іл.— (Б-ка «Карпати»).**

До книги відомого українського радянського письменника ввійшли кращі його новели, що відображають важкий період життя західноукраїнських трудящих під гнітом австро-угорської монархії.

4702590200-010
Я М214(04)-85 48.85

ББК 84.Ук7
У2

- © Видавництво «Дніпро», 1973
© Видавництво «Каменяр», 1985,
упорядкування, вступна стаття,
художнє оформлення та ілюстрації

МАЙСТЕР ПСИХОЛОГІЧНОЇ НОВЕЛИ

В історії української літератури постать Михайла Юрійовича Яцкова дуже колоритна. Твори письменника упродовж кількох десятиріч цього століття були в центрі літературного життя, навколо них спалахувала полеміка, яка вихлюпувалась за межі української преси, його новели широко перекладалися російською, польською, чеською, німецькою, французькою і навіть японською мовами, входили до антологій кращих новел світу.

У реалістичних творах М. Яцкова крізь призму людської душі, людських трагедій знайшли віддзеркалення важливі суспільно-історичні процеси на зламі XIX і XX століть. Хоч сам він із почуттям скромності й самокритичності писав, що «не було мені суджено досі змалювати хлопського горя кров'ю серця так, як се потрапив Стефаник, не зміг я ще представити гіркого усміху крізь спечені голодом губи і не показав такої сили в оповіданню хлопської долі, як се удав Лесь Мартович, не сотворив я також мистецьких картин, як Марко Черемшина в своїх прегарних гудульських оповіданнях»¹, у нього немало спільного з «покутською трійцею» передусім у зображенні гіркої долі селянина «під обухом» соціальної дійсності в умовах Австро-Угорської імперії, вираженні розпуки зболеного людського серця. Яцків ні в чому не повторював своїх колег, його художня палітра паскрізь оригінальна. Твори письменника високо ставили І. Франко, Лесь Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник. Віддавши певну данину ідеям і мотивам тодішнього декадансу, Яцків кінцем остаточно утвердився на позиціях реалізму, створивши непересічні мистецькі цінності і посівши своє місце в історії української літератури.

Народився Михайло Юрійович Яцків 5 жовтня 1873 року в селі Лесівці біля Станіслава (нині — Івапо-Франківськ) у селянській родині. Батько його був людиною, як на тодішнього селянина, освіченою. Він читав твори Квітки-Ослюв'яненка, Шевченка, Франка, знав безліч пісень, казок, народних оповідаць і притч, які ї передав у спадок першому своєму синові. Михайло не був одинаком у сім'ї Яцкових, після нього народилося ще 11 дітей. Родина жила в нестатках, і майбутньому письменникові довелося зазнати їх повною мірою.

Враження дитинства, краса природи і таємничий світ пісні й казки відібуваються пізніше в багатьох творах М. Яцкова, особливо вони оживуть у повісті «Огні горять», коли письменник малюватиме реалістичні картини села.

Здобувши перші знання в школі, що була в сусідньому містечку Лисці, М. Яцків переходить до однієї із шкіл Станіслава, а в 1886 році стає гімназистом.

Це був час, коли серед гімназійної молоді ширилися прогресивні ідеї, коли під впливом Івана Франка, Михайла Павлика та інших діячів революційно-демократичного напрямку зростало зацікавлення творами Маркса, Енгельса, російських революційних демократів. Михайло Яцків одразу примкнув до таємного гуртка, яким керував його ровесник, згодом український письменник Д. Лукіянович. На зборах

¹ Яцків М. Лист до редакції «Громадського голосу». — Громад. голос, 1913, № 5, с. 5.

гуртка читалися і обговорювалися книги революційного змісту. Гімназійне начальство вирішило розправитися з організаторами гуртка. Пізніше письменник писав про цей факт в автобіографії: «Дня 6 червня 1890 р. видалили мене з IV кл[асу] гімназії враз з 6-ма товаришами з приводу наук Маркса, Енгельса, Дарвіна, поданих І. Франком. На свідомстві зазначено: «Видалений з тутешнього закладу з приводу проголошування теорій і засад, існуючому порядку суспільному ворожих, які свідчать про релігійне і моральне зіпсуття учня».

М. Яцків опинився поза школою. Майже два роки довелося йому клопотати, доки в 1891 році його прийняли нарешті до гімназії в Бережанах — глухому провінціальному містечку, куди посилали в основному неблагонадійних учнів. Яцкова повернули знов до четвертого класу, який він уже закінчив, і встановили за ним пильний нагляд. Але до М. Яцкова і тут почала горнутися молодь, був створений таємний гурток, учасники якого читали доповіді на соціальні й природничі теми. Яцків, маючи гіркий досвід, поведився тепер обережніше. Книжки маскувалися різними обкладинками, збори проходилися з більшою конспірацією. Одначе це все одно не вритувало його та інших членів гуртка. Якось учитель грецької мови виявив у юпака на уроці книжку Дарвіна, син директора — інші замасковані книги «небезпечного» змісту, а згодом сам директор побачив у вітрищі фотографію Яцкова в колі гімназійних товаришів. Гімназійне начальство — не без підстав — зробило висновок, що це учасник підпільного гуртка. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається фотографія, датована 1893 роком. На звороті рукою письменника написано: «Тайний кружок», а нижче зазначено прізвища сфотографованих. Фотографія послужила обвинувальним матеріалом. У 1896 році М. Яцкова виключають з останнього класу гімназії без права вступу до інших навчальних закладів.

Майбутній письменник проходив суворі «університетні» життя: був актором мандрівного провінційного театру, якийсь час провів навіть у монастирі.

1897 року М. Яцків прибуває до Львова і стає службовцем страхово-кредитного товариства «Дністер». Довгі роки, аж до початку імперіалістичної війни, віддає він свої сили виснажливій роботі. У цей час починається і його письменницький шлях: 1899 року в «Літературно-науковому віснику» з'являється шість оповідань молодого автора. Через рік виходить збірка «В царстві сатани», 1902 року — повість «Огні горять», ще через три роки — книга новел «Душі кланяються».

Молодого письменника привітав Іван Франко, його перші твори високо оцінили Леся Українка та Василь Стефаник.

Прочитавши в «Літературно-науковому віснику» оповідання «У наймах», Стефаник висловив своє захоплення цим твором у листі до автора: «Читав Ваше «У наймах». Річ дуже гарна, пайліпша зі всего, що молоді понаписували»¹.

А Леся Українка після виходу першої збірки Яцкова писала в листі до рідних: «Яцків тепер наймодніший з молодих белетристів в Галичині... Він пише досить нерівно, часом дуже гарно, часом тільки чудно, але таки частіше гарно»².

У перших книгах письменника вражає суворая правда життя, заглиблення в соціальні процеси, своєрідний художній розріз дійсності. Письменник проникав в різні сфери життя. Село, військо, шко-

¹ Стефаник В. До М. Ю. Яцкова. — Твори. В 3-х т. К., 1954, т. 3, с. 245.

² Українка Л. До О. П. Косач. — Твори. В 5-ти т. К., 1956, т. 5, с. 391—392.

ла, церква, мистецтво—у всьому панують фальш, підступність, фарисейство, тут на кожному кроці—трагедія нещасних і покривджених.

Ця трагедія дуже часто посилюється тим, що дійсність брутально топче сподівання і мрії героїв. Вогник надії блищить попереду, здається, мрія ось-ось здійсниться, але в останню хвилину вона розвіюється і зникає. Ця дивна фата моргана, яка несподівано вириває, наближається, щоб зникнути остаточно, супроводжуватиме не одного героя Яцкова. Вона символізує марність зусиль знайти своє щастя в умовах, які тоді існували.

Пастушка Олена («У наймах») понад усе прагнула справити собі чобітки, щоб, як і доні заможних батьків, вийти на вулицю гарно вдягнутою і взутою. Скільки кошиків ягід переносила вона до міста, поки збрала гроші й замовила в шевці чобітки. Дівчина спромоглася на чобітки, але тішитися ними не довелося: простудилася і вмерла.

В оповіданні «Красуця» юнак пішов «шукати роботи і щастя». Ішов од села до села, і в тих мандрях застав його вечір. І тут сталася дивна пригода: хлопець зустрів у газди, в якого попросився на нічліг, красуню.

Вони сиділи, обнявшись з дівчиною, всю ніч, і хлопець гадав, що він знайде парешті спокій, що його пригріє цей кут.

«— Чекай, парубче. Мп з радою душі... не проти цього, але чи знаєш ти, що наша дівчина — німа?..»

Трагічний кінець і косяки («Шкапа»), що не годна витягти під гору важкий віз, хоч напружує всі сили. Візник б'є її палицею, але це не допомагає. Тоді він іде на хитрість: бере в руки жмуток сіна, підносить майже до губів тварини. «Шкапа напружує останки сил, шкандибає, а сіно все утікає, а дорога все під гору та під гору... Коли вже опинилися на горі і мали з'їздити в долину, мужик дав їй сіно, але вона захиталася і впала».

Всі ці трагічні сцени — немовби штрихи, фрагменти загальної картини з життя галицького села, в якому проходив процес пролетаризації і зубожіння основної маси селян. Без землі, без тягла, а то й без свого кутка, сини учорашніх газдів ставали батраками, за безцінь продавали силу своїх рук. Вони так і осідали наймитами по селах, бо промисловості в Галичині — цьому колоніальному закутку Австро-Угорщини — майже не було.

Селянин Яцкова, як і В. Стефаніка, Марка Черемшини, Леся Мартовича, С. Ковалева, — це вже не той гордий і романтизований герой Ю. Федьковича, певний себе, охочий похизуватися силою і молодецьким буйством десь на святі, а прибитий, вуждений бідак, заляканий і затурканий, у якого десь глибоко всередині киплять затамовані гнів і ненависть.

При цьому слід підкреслити, що героями Яцкова виступають не тільки нещасні, пересічні люди, а й натури обдаровані, тому крах їх сприймається не як невдача, випадковість, а як невідворотна життєва трагедія, драма. З утвердженням капіталістичних відносин у селі прискорюється процес класової диференціації, обезземелення та пролетаризації селянства. Ще більш, ніж у попередній період, мірилом моральних цінностей стають гроші.

«На світі має вартість лиш багатство, гроші, мастки, — міркує Федь, батько Олені, в оповіданні «У наймах». — Хто їх має, той має і розум, і сумління, і пошану, і все. Ховають багача — під читає прощу за нього і говорить: «Це був чоловік сумлінний, справедливий, до церкви все ходив». Говорить, все вихваляє, аж люди плачуть, а чому? Бо взяв гроші за похорон, а то був останній грабіжник,

злодії. Ну, правда, інколи під схаменеться. «Він — каже, — часом согрівив, ало хто ж із нас нині без гріха?..» А вмир бідний, то тягнуть його, мов здохлу тварину, аби лише збутися». Герої Яцкова поступово приходять до усвідомлення соціальної несправедливості.

Чи не найдраматичніші картини постають перед читачем у творах М. Яцкова з військового побуту, в яких письменник, за словами О. Білецького, чи не найглибше розкрив «справжні жахи австро-німецької казарми»¹. Армія відривала сільських парубків від їх звичного життя і кидала у вірву муштри та глузувань з боку військової старшини, приниження людської і національної гідності.

Яцків охопив, так би мовити, всі етапи перебування селян у цісарському війську. Сильно її зворушливо, в душі голосіть та рекрутських пісень показав він проводи у військо, які нагадували похоронні процесії, в оповіданні «Душі кланяються». Герой його — Василь Скорух — навіть не доїхав до місця призначення. Вирваний, немов стеблина з поля, із природного середовища, він кинувся під поїзд уже в дорозі. Іншим довелося сповна зазнати жовнірських «гараздів»: муштри, кпин, наруги. Були такі, що помирили після муштри, як Яків Солонина («Дитяча забава»); інші, слабосилі, тяжко хворі, потрапляли до шпиталю і просили собі там смерті («У милосердній богні з кам'яним серцем»); треті, тонкі й вразливі натури, здатні до самоаналізу, але не здатні до боротьби, доходили до божевілля («Христос у гарнізоні»). І лише деякі, коли переновлювалася чаша терпіння, піднімалися на боротьбу, обстоювали свою людську гідність, як Сень Макітра з оповідання «В казармі».

Новели Яцкова з військового життя в документами великої пізнавальної сили і разом з новістю «Земля» О. Кобилянської, новелами «Виводили з села» і «Стратився» В. Стефаніка, поезіями та оповіданнями Ю. Федьковича склали в українській літературі своєрідну жовнірську епопею, стали нещадним звинуваченням суспільних порядків того часу. Не випадково завдяки «пильності» цісарсько-королівської цензури книга «Душі кланяються» «світла» пустими сторінками.

Розкриває молодий письменник і механізм системи освіти (повість «Огни горять»), побудованої на підступах і брехні, нашіштуванні та доносах: «Гімназія... фабрика становищ, ослачий міст до золотих ковчегів, кар'єр, неробства і дармоїдства, пантеон скастрованих наук, над якими співають і видіють тисячі дітей, містичний культ протекції, лизунства... Тисячі свіжих душ кривляться і ломляться на ціле життя, тисячі голодних, виморених мріють про свободу... а тисячі спитих пустують собі безпечно! Слепа, строга, бездушна, порохнява гімназія, укривана блисками суспільної етики». І хоча повість як художня цілість не у всьому вдалася авторові, цілий ряд епізодів у ній вражає силою реалізму.

Персонажі Михайла Яцкова живуть під тяжким обухом соціальної сокири, яка легко може опуститися на голову своєї жертви. Образ обуха як символу соціального зла не раз зустрічається в творах письменника: «Вояки сповігали і бовваніли над своєю роботою, мов під обухом» («Під обухом»); «От живу якомсь, як заголомшена під обухом...» («Що ж робити?..»); сліпий музикант, зайшовши до банку «Народна сила», «прийшов до переконання, що це сучасний сутня неволі, хліба, бюрократичний кримінал інтелігентного пролетаріату під обухом сауїтських старовірів» («В лабетах»).

Реалістичні оповідання і новели М. Яцкова, в основу яких лягли враження життя, конфлікти, породжені тогочасною соціальною дій-

¹ Білецький О. Українська проза першої половини XIX століття (від Г. Квітки до прози «Основи»). — Збір. творів. У 5-ти т. К., 1965, т. 2, с. 196.

сністю, стоять поруч з творами І. Франка, М. Коцюбинського, О. Ко-
билянської, В. Стефаника, Леся Мартовича, Марка Черемшини,
С. Васильченка, Т. Бордуляка, Н. Кобрицької.

У творчості Яцкова знайшов своє втілення процес загального
оновлення української реалістичної прози кінця ХІХ — початку
ХХ ст. Поява нових тем, нових героїв, зокрема представників ре-
волюційного робітничого класу та передової інтелігенції, обізнаної
в соціалістичними ідеями, спричинилася до еволюції критичного
реалізму, до появи в ньому нових рис.

Новаторство прогресивної української прози на новому етапі
її розвитку базувалося на успадкуванні і розвитку традицій літера-
тури попереднього періоду. Молоді письменники засвоюють гума-
ністичний пафос, любов до трудівника, народність творчості своїх
посередників. Водночас вони шукають нових засобів художньої ти-
пізації, чіткішої психологічної характеристики персонажів.

Характер і напрям збагачення літератури того часу глибоко і про-
никливо проаналізував Іван Франко. — «Вірне те, — писав він у стат-
ті «Принципи і безпринципність», — що література в міру дозрівання
поглиблюється, але вияснімо ж собі характер того поглиблювання!;
література, на думку Франка, побачила «одну із своїх головних за-
дач у психологічному аналізі соціальних явищ, у тому — сказати б —
як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості оди-
ниці і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають
нові події соціальної категорії»¹.

Соціальний психологізм є однією з характерних ознак реалі-
стичних новел М. Яцкова. Проникнення в людську душу, кризь при-
зму якої розкривається суспільне середовище, пов'язане в нього з
посиленням ліричного начала та інтенсивними пошуками нових за-
собів художньої мови: концентрацією образності, посиленням мело-
дійності фрази, пластичності малюнка, трансформацією фольклорної
символіки тощо («За горою», «Благословення», «Серп», «Поєма до-
лин» та ін.).

Водночас на творчості письменника позначився вплив модерніст-
ської естетики. Поява модернізму в літературі на західноукраїнських
землях починається від видання у 1906 році журналу «Світ», який
проголосив метою мистецтва «служити красі». В чому ж полягало
це служіння? «Від злиднів і турботних дисонансів най веде нас
(мистецтво) на сонячні левади, запапні ниви, в світ ясных, злотих
зір»². Отже, асоціальність, втеча від дійсності в містику.

У 1907 році у Львові створилася літературна група «Молода
муза», до якої приєднується і М. Яцків. Програма її виявилася по-
суті провінційним варіантом філософсько-естетичних принципів
«Молодої Франції», «Молодої Бельгії», «Молодої Німеччини», «Мо-
лодої Польщі». Ідеї декадансу були реакційними, оскільки вони зводились до культивування смерті, індивідуалізму, байдужості до су-
спільних проблем. І все ж модернізм, зокрема в умовах західноукра-
їнської дійсності, не був одворідним явищем, це була строката за
своїм складом і поглядами група. Більшість представників «Мо-
лодої музи» можна віднести до інтелігенції, яка ненавиділа буржуаз-
ний лад, але не бачила з нього виходу і тікала в казку, в ілюзію.
Характерна з цього погляду передмова Яцкова до збірки його но-
вел «Чорні крила» (1909): «Кепська політика, біляси, натягані і
латані кривдою робучих, молодих сил народу, пові економічні фрази

¹ Франко І. Принципи і безпринципність. — Збір. творів. У 56-ти т. К., 1981, т. 34, с. 363.

² Світ, 1906, № 1, с. 1.

зі старою системою синекур для свіжо «перепрацьованих» джигунів, — цілий той брудний, гендлярсько-ззуїтський крам, що запаршивив суспільність, стоятиме ще якийсь час серед нашого загалу вище як штука і буде уважатися за одинокую підойму культури й духу народу».

Письменник не приймає існуючих суспільних порядків, але й не ставить питання, щоб змінити їх — він їх породження і жертва. Звідси суперечливий характер творчості Яцкова, поєднання в ньому двох напрямів — реалістичного і модерністського. Подібна непослідовність тою чи іншою мірою була притаманна й іншим письменникам цього періоду — В. Пачовському, П. Карманському, Г. Хоткевичу, О. Олесю, але чи не найбільше проявилась вона в творчості М. Яцкова.

З часом письменник звільнився від впливу естетики модернізму, і в цьому виявилася закономірність розвитку таланту, демократичних переконань. Подібну сволоцію здійснило багато тих митців, які вбачали в модернізмі вияв протесту проти буржуазного суспільства і водночас боротьбу за оновлення поезики (П. Елюар, В. Незвал). І все ж...

Модернізм відчутно зачепив своїм «чорним крилом» Михайла Яцкова. Ряд його творів проіннятий ідеями скороминушості життя, страхом перед космічною безконечністю й смертю. Людина в його творах проймається цим жахом уже з першими проблисками свідомості. Це відчуття непевності й безпорадності з'являється в дитинстві, щоб супроводжувати людину протягом усього її життя.

Цікаво, що коли в героїв М. Яцкова з'являються такі настрої, то герої ці втрачають життєву й психологічну вірогідність, стають ніби тінями (автор навіть дає заголовки деяким творам: «Тіші серед тіней», «Танець тіней»), а «події» відбуваються в якихось фантастичних обставинах, серед скель, на цвинтарях або в старих замках. У творах письменника порушується логіка вчинків та обставин, з'являється механічне нагромадження образів, незбагненне зміщення часових та просторових площин.

М. Яцків часто підкреслює, що його герой прагне вслухатися в «таємні звуки» музики вічності, де він ізольований від суспільного середовища. Загадковість людської долі у Яцкова не раз переростає в містицизм.

Треба сказати, що й тоді поряд з модерністичними новелами в М. Яцкова були й такі твори, де символ природний і життєво виражений. Їх ми ніяк не можемо віддавати на відкуп модернізмові, і кращі з них треба залучити до творчого активу письменника. Адже символ не чужий реалізмові.

В прозовій мініатюрі, чи скоріш поезії в прозі, «Дитяча грудь у скрипці», яку Ю. Мельничук назвав «викінченням і філігранно відшліфованим твором», змалювано сцену сільської забави. Коли грає скрипка, жінці здається, що плаче дитя, воно «кличе матір зразу потихо, потому голосніше, та вона не чує його, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дівка по серці ріже. Він не може на це довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але цього ніхто не чує, бо його плач у скрипці». Цей тонкий візерунок прихованого душевного щему, гострого болю вражає читача, мимоволі передається йому, хоч маємо тут не реальну картину, а настрої, переданий у сюжеті. Можна було б говорити й про інші символічні твори письменника, зокрема такі, як «Журавлі», «Мрія вірла», в яких він досяг високого рівня майстерності в пластичному змалюванні настрою, схопленні драматичних моментів стану людської душі.

Наскріпний символ може в Яцкова лягати в основу цілого сюжету. Взяти хоч би «Поєму долини» чи «Лісовий дзвін» з фейерверком натяків, алегорій, гри уяви. В них щось від народної демонології, чарів купальської літньої ночі, шукання цвіту папороті і власної долі, які падибуємо в народних казках і легендах.

Реалістичний струмінь у творчості письменника не пересихав ніколи. Яцків хоч і вдавався до видів, хоч і прагнув відпочити на «сонячних левадах забуття», але дійсність постійно стукала в його серце, вимагаючи відгону. Реалізм був природною стихією його таланту, і саме в цій стихії він виявився найповніше й найбагатше.

Недарма І. Франко, гостро критикуючи поршу колективну збірку «молодомузівців» «Привезено зілля з трьох гір на весілля...», окремо виділив новелу Яцкова «За горою» і назвав її «моментиком, вирваним живцем із селянської психології»¹.

Лаконічна Фрацкова характеристика новели «За горою» дуже влучна, вона відзначає головне не лише в цій новелі, але чи не в усій творчості письменника: де в основу його творів лягали безпосередні спостереження реальних життєвих конфліктів, там уява миття вмiла втворити реалістичну річ високої мистецької проби.

Новела «За горою» коротка — три неповні сторінки тексту. Але в ній реалістично окреслено типи селян, подано точні психологічні характеристики, відбито сповнений глибокого оптимізму погляд на життя і призначення людини.

Письменник кількома деталями та метафоричними образами вмiє малювати загальний настрій події та передати характери і стан її учасників. На весіллі «Безвухий додає жалю на скрипці. Скривив злодюга губу, торкає цимбалістого, й оба бутять та удають, як жінки заводять.

Коло мисника покритка Кривенька збирає сльози в червону хустину, а Фрей Хабаз зачемеричив голову, задер чоло і крутиться зі свяхом, як жовпір з гвером.

Особливе емоційне напруження створює пісня про запросини сиротою померлого батька на весілля.

Картина весілля постає так випукло і яскраво не тільки тому, що молода жінка прагне зберегти в пам'яті все про день, з якого починається її нове життя. Ця подія, крім того, є пунктом, з якого вона прагне зазирнути у своє майбутнє. І тут дуже важливу роль відіграє така деталь: «З-поза хмари одна зірка виглядала... Стежкою йшло двоє людей і ялівка». Автор акцентує увагу читача не тільки на молодому подружжі і ялівці — основі їхнього майбутнього добробуту, але й на зірці — надії на щасливу долю.

Новела «За горою» засвідчує щедрість творчої уяви М. Яцкова: йому близькі не лише людські страждання і біль, але й скупі радощі, що іноді випадали злидарям.

Щоправда, картини, які змальовував письменник у своїх реалістичних новелах та оповіданнях, були здебільшого невеселі, часто трагічні, однак твори ці не викликали почуття пригніченості, а, навпаки, викликали протест проти пануючого суспільного ладу.

Кращі новели М. Яцкова споріднені з творами таких його побратимів по перу і земляків, як Василь Стефаник, Марко Черемшина та Лесь Мартович. Критики не випадково порівнювали деякі твори М. Яцкова («Повернення», «Благословення», «Горобці» та ін.) із Стефаниковими. Це коротенькі оповідання, сцени, ніби живцем вихоплені з виру життя, в них майже не видно особи автора, вона

¹ Франко І. Привезено зілля з трьох гір на весілля. Молода муза, 5.—Збір. творів. У 50-ти т. К., 1982, т. 37, с. 288.

залишається в тіні, аби не заслонити того болю і горя, що рвуться з грудей героїв.

У новелі «Повернення» чоловік веде зі шпиталю свою осліплу жінку Палагну. Вони ідуть дорогою, якою Палагна ходила все життя, зустрічають сусідів. Письменник не згущує фарб, не вагнітає плачу і лементу. Був плач, а може, й благання смерті, але це вже позаду. Автор зосереджує увагу на тому, що селянка тепер інакше, авіж раніше, дивиться на життя. Читач мовби теж повертається з Палагну і її невидючими очима обіймає обійстя, дітей.

«Діти заплакали вголос, вона ластівкою припала до них.

— Не буду вже бачити, Іванку, як і твої кучерики обстрижуть! Не буду бачити, Оленко, як станеш у шлюбнім віночку...»

Ми можемо увяйти собі, яке майбутнє чекає сліпу жінку, майже не здатну до праці в господарстві. Хто знає, чи не чокає Палагну доля Стефаникової героїні «Святого вечора», що жде смерті в не-топлесній хаті, а син навіть дров не може їй привозити, бо в самого «малі діти, та в'єспуть, сарачита, на морозі».

У новелі «Горобці» показана трагедія родини робітника. Автор знову ж таки малює лише одну сцену: жінка приносить чоловікові обід — рідельку юшку. На запитання: «Коли вже раз буде та виплата?» — він відповідає: «Не знаю. Коли їм сподобається і якщо їх ласка буде, то кинуть якийсь гріш». «Ім, їх» — то не абстрактні люди, не просто папи, йдеться про капіталістичну експлуатацію: ненависть до «ших» робітника — вияв соціального, класового антагонізму. Персонаж новели Яцкова, виснажений від важкої праці й голоду, гине під рихтованням, залишаючи сім'ю без усяких засобів до існування.

В цьому злидареві не важко впізнати вчорашнього спролетаризованого селянина, який подався в місто, сподіваючись знайти там порятуюнок. Психологія його ще напівселянська. Чимало таких людей гинуло під рихтованням на будовах, в ямах бориславських нафтових та озокеритних промислів, а в багатьох поступово визрівають почуття класової свідомості, пролетарського колективізму. Галерею таких типів знаходимо в ряді творів І. Франка та С. Ковалева.

«Горобці» та «Благословення» своєю соціальною спрямованістю споріднені, зокрема, з циклом І. Франка «По селах». У Франка хата хлібороба зберігає реліквії гноблення селянства протягом цілих поколінь. Тут, за старою іконою, лежать:

*Лист небесний — писаний бог зна ким,
Йосифінський наказ панцизнякий,
Прадідівський квіт на тридцять буків,
Діда скарга за ґрунтець забраний,
Батьків акт ліцитаційний драний...*

Яцків у «Благословенні» починає з того, чим закінчив Франко. Його герой уже безземельний. Письменник розшифровує реальний зміст реліквій-символів, згаданих у Франковому циклі. В оповіданні змальовані пужда, безвихідь і смерть, що по черзі забирає всю родину — батька, дитину, матір. Перед безнадійно хворою жінкою, яка лежить у лікарні, проходять спогади всього життя. Батьки, селяни, помираючи, «благословили її на цей світ». І ось гірка іронія цього благословення.

Тема протесту звучить і в новелі «Серп» — одному з шедеврів Яцкова. Сільська дівчина Варка серпом убиває напасника-пана, обстоюючи свою дівочу честь. Цей твір вартий окремої розмови, в ньому майстерність белетриста досягає своєї вершини (чудове використання деталі — серпа, незвичайний психологізм сцен, музикальність

картин). Поведа «Серп» свідчить, що лише на ґрунті реалізму письменник досягає справжнього мистецького успіху.

Варка живе на панському лаві. Хлопчака, від імені якого ведеться розповідь, бачить, як вона «підвелася, поклала серп на голову і в'язала перевесло». На серп звернена увага, але він тут спеціально не виділений і діє в ряді інших деталей. Це наче увертюра з начерком провідної мелодії. Коли ж уява читача трохи відвернута іншим, автор знову, ніби ненароком, повертає її до тієї ж мелодії, яка звучить уже сильніше й виразніше.

Коли дівчина опишилася з паном на самоті, серп із знаряддя праці перегворився на зброю. Обидві функції деталі — сюжетна і символічна — сходяться в одне.

У своїх новелах М. Яцків вдавався до засобів суміжних мистецтв, особливо музики та живопису. Це було дуже характерним для тогочасної української літератури, зокрема прози. І. Франко ще в 1901 році зазначав, що молода українська проза «під пером Кобилянської, Стефаніка, Черемшини, Яцкова набрала поетичного люту, мелодійності, ніжності, грації та різноманітності»⁴. В оповіданні «Сфінкс» Яцків писав: «Учений орудує системою, маляр і різбар площиною, музик сферою, актор рухом, а ми тям всім і ще чимось більше. В мертвм слові маємо воскресити краску, пластику, топ, рух, ідею і ще щось більше, і се наша тайна». Уже на схилі років письменник казав: «Малярство, різьба і музика тісно зв'язані з моєю творчістю».

Живописно-музична стихія в Яцкова виявляється по-різному: світ подається то через сприйняття вразливого митця, то автор «запопичує» з живопису принцип композиційної структури, то, нарешті, будує тропи, особливо при зображенні пейзажів, щедро користуючись музичними та живописними асоціаціями.

В оповіданні «Під обухом» змалювано частину міста, яку видно з вікна казарми. Все, що діється навколо, передається через сприйняття одного з жовніврів, людини тонкої вдачі. Після задухи казарми, описаної до найменших подробиць, він бачить «дві малі сестрички в білих капелюшках і плащиках». Вони — частка того світу, що безмежно далекий тепер від жоввіра. Той світлий акварельний малянок на темному фоні, кинутий легкими штрихами, посилює відчуття туги за волею.

В оповіданнях Яцкова не раз знаходимо образ-концепцію, що, немов провідна мелодія, виступає стрижнем, навколо якого легко й природно згрупповуються події. Такий, наприклад, початок новели «Благословення»: «Кров'ю пливе осінній захід крізь шпитальне вікно». Цей символічний зачин створює емоційний фон до реалістичної оповіді про трагедію робітника. Водночас завдяки такому зачину сама картина виростає до рівня символу капіталістичного суспільства.

Музичні й живописні враження стають джерелом метафорики Яцкова — багатой і розмаїтой. В його тропях помітна виразна тенденція до схоплення різнопластових зв'язків між предметами і явищами. Поетика письменника має пряме відношення до загальної концепції твору. Не випадково автор часто персоніфікує смуток і розгортає його в цілу картину: «На цілій широчезній, самітній низині стелився смуток долин, могили і кургани — ті груди долин — віддихали проміннями могутчо, аж сталеві блиски іскрилися та грали, як збруа на сплячих лицарях» («Поєма долин»). З часом метафора в Яцкова ускладнюється. Так, у перших його творах тропи будувалися на матеріалі приказок і прислів'їв: «Людські гріхи розбіглися, як

⁴ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. — Літ.-наук. вісн. 1901, т. 25, с. 126.

коники перед косою»; «Слова посипались, як вода з лотоків: одні втікали, як зайці, другі пустились за ними навздогін, як хорти» («У наймах»). Пізніше проміжна ланка між образом і значенням у метафорі опускається. В оповіданні «Сerp» дівчина наче не колос, а «важкий жаль збирала з землі»; там же «серпи усміхами мигають та сплюють срібло у смутну співанку». Сріблясті блиски — усміхи серпів — ніби вплітаються у мелодію сумовитої пісні. Митець знає таємницю зорових та слухових відчуттів людини: вони, ці відчуття, взаємно пов'язані, одне викликає інше. Тим-то серпи сплюють срібло у співанку. Цей образ наче випереджає відоме тичинівське: «Ген неба край, мов золото, мов золото-поколото, горить-тремтить ріка, як музика».

Письменник дедалі більше переконувався, що лише на ґрунті реалізму можливі справжні мистецькі здобутки. У ряді своїх виступів він говорив про роль літератури як про важливий чинник суспільно-політичної боротьби. Так, в ювілейній доповіді, прочитаній у Бережанах 1913 року з нагоди 40-річчя літературної діяльності І. Франка, Яцків підкреслив, що Франко не лише малює «страшні картини горя і нужди з життя робітників, рішників, визиск усяких промисловців, а її проводить ідею освідомлення робочих мас і спрямування спільними силами до здобуття свободи і правди для будучих поколінь». А в статті про Леся Мартовича стверджує, що «упав вправді ключ «штука для штуки», бо «годі вривати шлях та обминати політично-економічний ґрунт нашого народу, треба... висвітлити його в призмі новітніх соціологічних наук», «гартувати епічну сталь на агітаційний молот і популярний джаган, який гатив би моральну гниль і старі мури пересудів, одчайдушності та політичної неволі»¹. Щоправда, ці слова писалися в 1916 році, коли в житті багато чого змінилось.

У 1914 році сорокалітньому письменникові довелося одягнути мундир австрійського солдата й піти на фронт. І хоч він незабаром здався в російський полон і повернувся додому, все ж повною мірою зазнав злигоднів фронтного життя. Красномовним документом воєнних буднів є ряд оповідань із збірки «Далекі шляхи» (Львів, 1917) та повість «Горлиця», що друкувалася в журналі «Шляхи» у 1915—1916 роках.

Збірка М. Яцкова «Далекі шляхи» є своєрідним підсумком попередньої творчості новеліста і водночас початком рішучого повороту на нові шляхи — до проблем соціального життя, історії, сучасності. В ній переважають реалістичні тенденції, образи та ситуації, взяті автором з реального життя.

В основу більшості оповідань та новел збірки лягли враження воєнних буднів.

Монах, який шукав спокою духу, тікаючи від житейської суєти в монастирську келію, посилав анафему земним діячам за пекло, що його створила війна; сільська дівчина, «гуцульська Афродіта», відкинула залишення офіцера й, вирвавшись із рук його, кинулася в Черемош, а митець Роман Ничасенко знаходить у творчості народу те, що оживило його музу. Відкриття Романа — це відкриття й самого Яцкова, що повернувся лицем до життя, до народу як до єдиного джерела справжнього мистецтва.

Письменник подекуди ще зображує відразливі сцени, але це огидне є не символом одвічної потворності життя, а результатом конкретного явища — війни.

На цей час припадає і публікація повісті «Танець тіней», яку

¹ Яцків М. Месь Мартович - Шляхи, 1916, № 5, с. 145.

автор після переробки назвав «В лабетах». Повість була наслідком багаторічних спостережень М. Яцкова над життям так званого «Товариства взаїмних обезпечень «Дністер», в якому він довгі роки працював рахівником. Тут зміщувалися фінансові підвалини місцевої буржуазії, яка нещадно визискувала працю «рідних» братів, тут з'явилися паростки класової боротьби, спроби організованого протесту проти експлуатації. Під назвою «Народної сили» в повісті читачі легко впізнавали «Дністер».

Громадський резонанс повісті пояснювався ще й тим, що твір написаний на основі реальних подій і що більшість персонажів мала прямих своїх прототипів.

У нашому розпорядженні є документи, які дають можливість зіставити художню тканину твору з тими фактами, що лягли в його основу. Це «Ювілейна книга товариства взаїмних обезпечень «Дністер», зладжена для звелчення 25-тих роковин створення сего товариства (15. IX. 1892—15. IX. 1917)», видана у Львові 1918 року, та замітка самого письменника «Прототипи в повісті М. Яцкова «В лабетах» з буржуазно-націоналістичних часів від 1892—1917», опублікована вже після смерті автора («Жовтень», 1966, № 10). «Ювілейна книга...», певна річ, не може служити мірилом об'єктивності подій, описаних у творі, але вона допомагає знайти точки дотику між реальністю і домислом, глибше збагнути викривальний пафос твору. М. Яцків, за власним визнанням, керувався принципом французького письменника Е. Золя, зокрема, взяв для себе за зразок його роман «Жерміналь».

Автор змальовує складні перипетії класової боротьби з такою повнотою і скрупульозністю, що перед читачем постає увесь механізм визиску фізичної праці селянина і розумової праці канцеляриста «своєю», національною буржуазією. Письменник показує «Народну силу» з усіх боків, і картина виходить настільки вірогідна і документальна, що може служити авторитетним джерелом для історика й соціолога.

Місцева буржуазія виставляла створення українського банку як універсальні ліки на всі біди і соціального, і національного характеру.

Як відомо, «Дністер» не запобіг масовому розоренню й зубожінню селянства. І не міг запобігти. Відгомони селянської неволі, які вриваються в мури «Народної сили»,— це невелике віконце в ту сферу життя, яка рідко ставала предметом художнього дослідження письменників; навіть ці епізоди картини роблять Яцкова новатором у відображенні становища галицького селянства, процесу його зубожіння і пролетаризації. І все ж авторові найбільше вдалися сцени, де змальовано відпосипи в самій «Народній силі». Між дирекцією і службовцями банку встановилися стосунки господаря і наймита, капіталіста й найманної робочої сили.

Перед читачем проходять справжні трагедії, причиною яких є крайня нужда, злидні.

Після книг «Далекі шляхи» і «Ганець тіней» у творчості М. Яцкова настала довга й вимушена перерва. Письменник зробив неправу помилку: 1920 року він примкнув до партії українських націонал-демократів і став редактором реакційної газети «Рідний край», яка виправдовувала окупацію Галичини панською Польщею. «Дивно, що М. Яцків міг погодити з своєю честю редагування цього брудного націоналістично-шовіністичного проурядового листка, від якого народ гідливо відвертався»¹,— писав Ю. Мельничук у перед-

¹ Мельничук Ю. Михайло Яцків.— Яцків М. Вибране. Львів, 1957, с. 12—13.

мові до «Вибраного» Яцкова. Потім, «усвідомивши, в яке болото втягнули його лідери збанкрутілої партії, М. Яцків порвав з ними і, як сам визнав, «почав шукати чесного хліба». Ці шукання для письменника закінчилися тим, що він взагалі перестав друкуватися (націоналісти не могли йому пробачити розриву з ними, а до «лівого» крила літератури він так і не прийшов), хоч у цей час продовжував писати оповідання з народного життя»¹.

Треба сказати, що на Радянській Україні твори М. Яцкова друкувалися. Уже в 1919 році видавництво «Серп і молот» випустило його збірку «Боротьба з головою», а 1930 року у Державному видавництві України вийшла книжка «Зразки творчості».

Вересень 1939 року викликав повний приплив сил. Немолодий уже митець активно включається в літературне життя Львова, стає членом Спілки радянських письменників. З гідністю просіє М. Яцків це звапня під час тимчасової окупації, написавши ним у ці роки твори про війну («Убийте мене!», «На світанку», «Червоше Яблучко») сповнені ненависті до фашизму, віри в перемогу.

Оповідання М. Яцкова, написані в повоєнні роки, за своєю тематикою пагадують твори інших письменників того часу. В них знаходимо картини нужди і безправ'я в минулому і ті зміни та перетворення, що відбувалися на західноукраїнських землях у кожному місті й селі («По маму», «До нової школи» та ін.). Вривалося нове і в затішні кабінети бібліотеки Академії наук УРСР, де працював тоді вже літній письменник. Він переробляв деякі свої старі твори, пише спогади про І. Франка, В. Стефаніка, це залишає й улюбленого жанру повелі. М. Яцків памагається відгукуватися на нові події, іти в ногу з усією радянською літературою.

Прихід М. Яцкова в радянську літературу, його активна участь у творенні соціалістичної культури на західноукраїнських землях були закономірним результатом творчої еволюції письменника і впливу на нього нової, радянської дійсності.

Реалістичні високохудожні твори письменника, в яких відображено народне життя, звучить високий гуманістичний пафос, осіляно красу природи й людських взаємин, показано соціальні перетворення на західноукраїнських землях за Радянської влади, витримали суворий іспит часом.

Микола Ільницький

¹ Історія української літератури. У 8-ми т. К., 1970, т. 6, с. 445.

У НАЙМАХ

I

Літня ніч. Місяць світить так ясно, що можна би мак збирати. Небесний дзвін гомонить глухо у просторі — ледве чуєш його... Тіні садів полягали, як гурт сонячних марев. Квіти і зелень дихають свіжими пахощами. Садові затпшки приваблюють молодість. На покосах блищить роса. Павутиння нависло з легенькою мрякою. Навколо села дримає ліс.

Пастушка Олена вже третю ніч спати не може. Лежить на сіні серед току, а сон не приходить. Накривається з головою й затуляє вуха, але даремно. Упертий шум у її вухах. Одна думка не дає їй спокою. Досі вона не мала ще своїх чобіток, хоч уже кілька років у наймах неволпться. Газдиня лише дорікає, а справити нічого не хоче. Взпмку, як треба гнати худобу до пійла або принести води, дають їй старі великі чоботи. Вони такі важкі та незграбні, що скільки їх взувала, стільки просила бога, щоб дочекатися літа і подбати за нові. Тепер, улітку, за худобою збирала ягоди і гриби та передавала їх бабусею до міста. Має вже більшо чотирьох левів.

Завтра відпуст* у містечку. Вона дасть Дмитруневі шістку, аби пас за неї худобу, а сама попроспться у газдині до шевця. Чобітки, нові-новісінькі, дуже їй в думку вбилися... Вирипають із темного лісу, оповитого димом, і всіхаються, моргають до неї блискучими підківками, лиш майне попри хати і стареньку церкву. На цей раз дочекається. І то сама собі їх справить, ніхто не сміє їй випоминати. Як любо носити те, що придбане своєю працею!..

Думаючи не раз про чобітки, не помічала навіть, як її кололи будяки, як ожинники дряпали руки, як боліла спина від довгого схиляння.

А тепер в її голові думка думку жене, і в кожній — вона в чобітках. Вечорпиці... Скрипка щече, сопілка розважає. Спів лунає, гарячі лица йдуть кругом. Стефан — о, як за ним дівчата зиркають! — шукає Олени та співає весело:

Ой затну я раз дуба, дубом поколишу,
Бідну собі візьму в танець, а багацьку лишу.
Бідну собі візьму в танець, а багацькій дивно:
Вона її заступила — аби і не видно.

* Проща. (Тут і далі примітки упорядника).

Пєбіжка мати оповідала їй про трьох голубів-віщупів, що знають долю чоловіка... Місяць ховається за ліс, голуби летять, граються в сріблястих хвилях. Вкінці залопотіли крильцями і пропали.

II

Сонце гріє, збіжжя леліє, зелень пестить око. Олена квапиться через гайок. Ліщина зачіпає її, скобоче віткою, сполохана пташка зафуркотіла у кущі, ящірка шелеснула листком. Дорогою йдуть та їдуть люди, пастухи гомонять по ласовиськах. Джемелі та бджоли бринять по узліссі. Олена то ховається в холодку, то виринає на сопці і лишає село в долині.

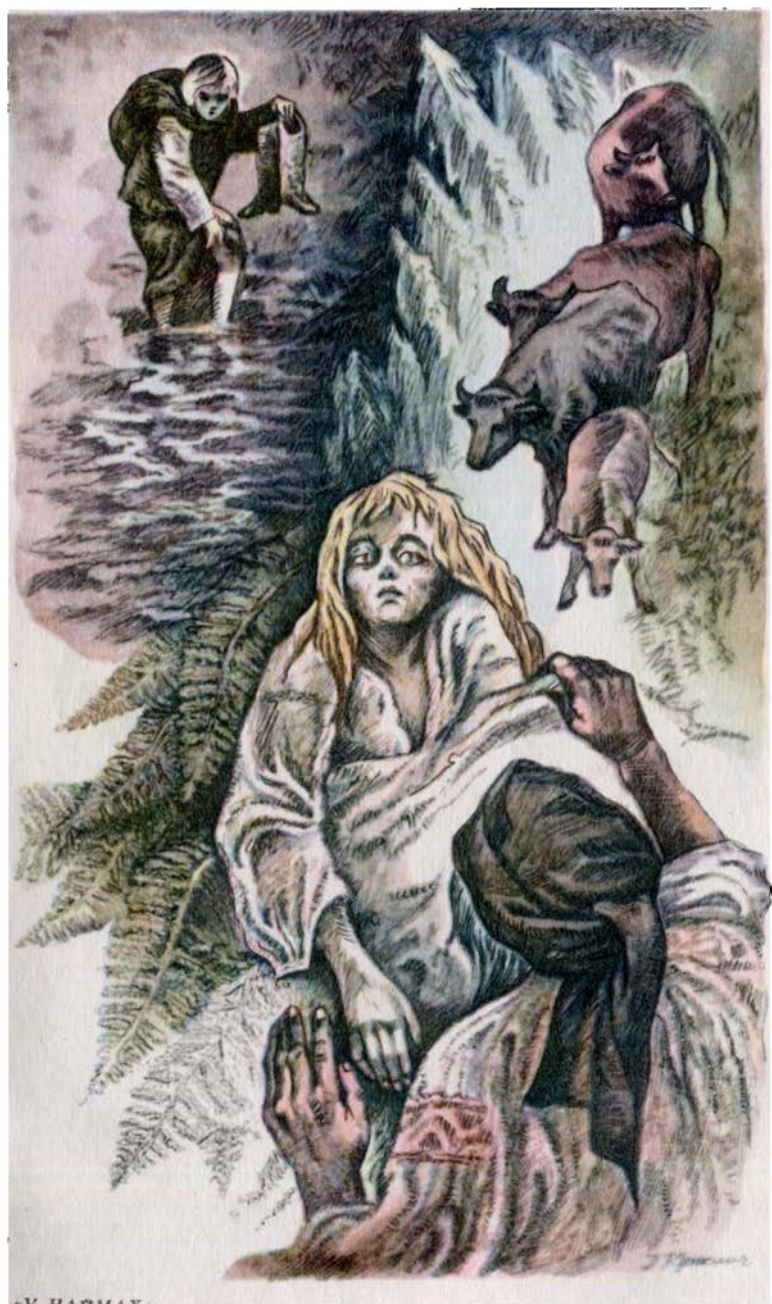
В містечку повернула до знайомого шевця, дала гроші, він узяв міру й обіцяв, що за тиждень чобітки будуть готові.

В містечку — гамір. Купці повиносили крам і порозкладали на столах та прилавках. Міняться жіночі хустки, перкалі, стьожки та заполоч. Жінки та дівчата тиснуться коло краму, мов бджоли коло квіток. В Олени лишилося ще трохи грошей, але вона, хоч голодна, віддала їх за кусок перкалю в квітки. «Буде запаска, — подумала. — Волю три дні не їсти, а вбратися. Як я голодна, то ніхто цього не бачить, але як не вбрана, то скажуть: «Он, дивіться, пішла якась ледациця».

Вступила до церкви. Тіснота. Вона ледве добилася до вівтаря богородиці. Матіпка божа була красно прибрана, на шиї мала великі корали, на голові — золоту корону, кругом палали свічки, а сама веселилася з маленьким дитям. Обое так привітно дивилися на дівчину, що вона аж сплакпула. Довго молилася і дякувала матері божій, що допомгла їй витривати в намірі. Коли вийшла з церкви, життя в містечку було вже в самім розпалі. З усієї околиці напливав народ. Старі, молоді, діти. Ці їдуть, ті — йдуть, деякі стоять і гурторять.

На вулиці хлопці обкидають один одного камінням. Коло будки з свічками двоє міщак вчинили сварку за те, що купець продав їм ті самі свічки, які вони за годину перед цим купили і віднесли булл на вівтар.

Пищать дитячі пищалки та говкають погоничі. Дівчата в перкалевих спідницях і хустках; в капелюхах із строкати-ми китицями, молодики з вимащеними гривами бадьоряться, вимахують паличками, а дівчата показують заодно свої зубки. Там походжає бупдючно панич із більшого міста, тут дячок, убрапий, як піп, гордо відкланюється мужикові.

«У НАЙМАХ»

«ПІД ОБУХОМ»

Головною вулицею суне процесія серед хмари пилуки. Всі перевтомлені і мокрі від сніжки.

Мужики також тут пхаються. «От ідуть люди, та й я йду». Кругом церкви і всередині повно народу. Одні посідали на мураві, інші — на лавах під липами або коло липи під мурами.

Перед церквою розташувались крамнички з шаплірами, метеликами, хрестиками та іконами, книжечками, навіть продають оливу з «чудесної» ікони, що допомагає «на біль голови і на гризь у серці».

Далі — розставилися у дві лави всілякі каліки та жебраки. Повиставляли страшно каліцтво, пхають його в очі прощанам та горлають охриплими п'яними голосами, як душі в чистилищі. Дві міщанки стоять осторонь, й одна шепче до другої:

— Чи видите, сусідко, он діти-каліки...

— Ага, а що?

— Та, знаєте, що старці самі виколюють їм очі та ломлять руки і ноги, щоб люди мали над ними милосердя.

— О-о-о!

— Бігме.

— Не скрипи, як ворона в посуху, але поділися зі мною, — пробуркотів один жебрак до другого і штовхнув його під бік, аж той закусив губи.

— Ти, гречкосію! Що мене штовхаєш? Штовхнуло б тебе уві сні. Я з діда-прадіда на прошеному хлібі, а твої тато бігав за плугом, як пес.

— От, дивіться, сусідко. Такого навіть у поган нема. Де ж би публічитися * так при народі!

— Ой, так, Янова, у поган більша віра, ніж у нас.

Через подвір'я пошкандибав «ксьондз-місіонер». Відсапував важко, благословив вірних, що схилилися до його рук, усміхався та приговорював. Більші громадки пирскали перед ним, як плотиці перед щупаком, і давали йому дорогу...

Загриміла проповідь. Людські гріхи розбіглися, як коники перед косою. Слова посипались, як вода з лотоків: одні втікали, як зайці, другі пустились за ними навздогін, як хорти.

Але буйної молодості не спинить ніяка сила. На бічних лавках зиркають одне до одного молодята і переморгуються. В натовпі перед дверима зав'язуються знайомства, ідуть пристрасні шепоти. За церквою походжають молоді пари і воркують у теплі полудня.

На ринку «комедія» приманює сотні людей. Катеринка

* Ганьбитися.

мугикає, дерев'яні ляльки крутяться, б'ють в бубни та вивертають дико голови. Скрізь прокльони, вигуки, гармидер.

Олена задивилася на «комедію» і забулася. Її очі затьмилися, личко блідне. Ляльки двоються і виглядають, як облізли мерці. Вона кинула дивитися, а навколо неї такі самі ляльки заройлись. Блимають очима, впшкірюють зуби, витягають скостенілі руки. Вона губиться в тому мертвецькому заколоті. Млість вхопила її за серце. Отямилась і почала тікати. Мала дивну звичку задивлятися. Через те прозивали її забудькуватою...

III

Дорога в'ється під гору. Зливи поробили глибокі вибоїни по боках. Сонце парить, в'ялить траву. Карпати мріють, опорошені голубим сльвом. Вниз опадають рівно царини жовтими, зеленими і білими лавами, на них — острови садів та верхи стріх, далі срібляста стьожка — ріка Бистриця, а за нею — містечко.

Олена напружує зір і слух, чи не помітить хоч одну людину, але не видно, не чути нікого. Зітхнула. Думки плутаються. Сама не знає, що сталося і чого їй жаль. Ні містечко зі своїм гамором, ні хати газдів не манять її.

Прийшла їй на думку Василиха. Тій вередливій газдині нічим не догодиш. Доброго слова від неї не вчуєш, лише сварку, побої та прокльони. Коби вже раз вирватись із того ярма! П'ять літ в неї вже без просвітку минуло.

Праця до пізньої ночі, а перед досвітом будять зі сну — така неволя. Пригадалися студені, понури, сльотаві рапки, що стільки разів здавлювали їй груди. Якби ще півроку домучитися, а потім вона вирветься. Може, знайде ліпших газдів.

Пішла межами попри церкву на могилу матері.

Пополудні вернулася додому і погнала худобу у лазі*. Опинилася в долині, за лісом. На горбку розклала вогонь і лягла коло нього. Ватра розганяє комарів і нудьгу, а худоба любить близько неї пастися. Втоплена, озирається довкола. Покіс рівний, ясно-зелений. На ньому чисто обкошені куці ліщипи та чорного скоруха**. Далі горою підіймається ліс. Запах смеречини мішається з димом корінців та четини***. На другому березі — зруб. Коло порохнявих шнів розсипались куці малини і бузици, а ввизу розповзлися ожинники. З трави піднялись широколисті лопухи.

* Березовий або осиковий гай.

** Горобина.

*** Хмиз.

«Не знати, чи світ усюди такій гарній, як у пас. Відай, такого милого села ніде нема. Не знати, як там у інших краях...»

Одна корова проходить повагом, обнюхує землю навколо вогню, наставляє голову до пастушки та обганяється щохвилі від настирливих комах. Пастушка розвеселилася:

— Видиш, Сивушко, які мої ніжки бідні! Скільки-то ворогів на них настає. Колючки, каміння, а найбільше — комашня. Але буде ліпше, буду мати чобітки — такі гарні-гарні!

Задумалась і знову лягла. Не бачить нічого, крім багаття, не чує нічого, крім легкого шуму в передвечірньому повітрі. Дим пахне кадилом. Вогонь, мов місяць, приманює очі і сповиває забуттям. Дим звивається, як вовна.

Вечоріє. Сонце озолочує верхів'я смерек. По долинах, на берегах погейкують пастухи, лунають спів та сопілки.

Олена скликає худобу, стрибає за телятами і підганяє їх за дзвінком. Найстарша корова з дзвінком іде повагом попереду. Олена прислухається, чи не лишилось ще яке теля в гущавині. Бородаті діди трясуться по кущах, русалка похитує буйним волоссям, а за срібним гребенем сипляться іскри. Вужі піднялись, як свічки, і тримають на головках самоцвіти. Зелень папороті роз'яснилася. Худоба вийшла з лісу. В ковбані рохкотять жаби, ближче озиваються кумки, за цариною шелестить осика і гомонить ще дзвінок. Нетлі брилять коло сонних яблуньок. Черв'ячки та хрущі ворухать тихенько травою, а по нивах і деревах дзижчить хор польових коників. Між сірими смужками жита маячить зелень тичкового гороху, бузини та садів. Польові копниці конюшини купяють рядами, а довкола села царює темний ліс. Срібні хмарки насуваються на місяць. Роса холодить здорово, ярч* нишпорить коло кертівни. Сіра хмарка посувається поза гребенясті верхи смерек і лишає їх на темно-синім небі. Смереки та кущі, розсипані за царинами, прибралися тінями і дримають.

Олена пригнала худобу, поприпинала кожне на своє місце, увійшла в хату. Василюх поралася коло вечері. Василь сидів на лаві, курич люльку і дивився на горшки. Майстрував нині щось коло воза. Як і звичайно, займався легкою майстеркою. До важкої роботи був нездатний і ліпний. Худорлявий, рудий, повільний в їді і в роботі. Василюх заволоділа ним цілком. Боявся її, як вогню.

* Іжак.

Ледве світає, а ластівки вже дзвобоняють по стріхах. Півні перекликаються. Вертаються пастухи з кіньми. Свіжий холодок і хмарки на сході віщують погідний день. Стайня відчинена, худоба ще відпочиває.

Олена йде до хати за коновками. Відхилила двері і стала на порозі. Тут усі ще в досвітнім сні. По кутках тіпі. Чорний кіт розтягнувся на припічку. В душній хаті чути лише рівномірні віддихи. Василиха розвернулася горілиць, худа, опалена, розхристана. Довкола нахмареного обличчя розсипалося чорне волосся. Одну руку відкинула па край постелі і стисла кулак, наче надумалася когось пим почастувати. Дитина в колісці ворухнулася і, всміхнена, почала лебедіти крізь сон. Олена хитнула колиску, вхопила коновки і вийшла.

Сусід на дровітні коле поліно. З-під стріх виповзає лінійний дим. Кури починають гребти коло призьб. Телята озиваються, корови підтягують басом.

Олена набрала води, вмилася біля криниці і шепоче дорогою молитву. Коновки поскрипують химерно на коромислі. Ранні газдині виходять по воду і здоровкаються з Оленою.

Василиха встала люта. Буркоче щось, тягнуци на себе спідницю, мисться і зав'язує хустку.

— Ти не виділа газди?

— Ні,— відповідає Олена.

Василиха пішла до корів. Олена принесла дров, затопила в печі і кинулась замітати хату. Василиха внесла дійницю і поставила на лаві.

Олена замітала уважно, але чула на плечах погляд Василихи, і він бентежив її, аж руки в неї тремтіли.

— А зігнутися не можеш? А он там, у куті, лишаєш барліг та гадаєш, що я буду за тобою замітати?

— Де — в куті?

— Ти вже осліпла!

Під лавкою лишилася стеблинка. Олена шурпула туди віником.

— Ну, ади, ади, що вона робить!.. Вона гадає, що я тут маю час гратися в нею!

Вхопила дівчину за волосся і поволокла під ослін.

— Ось тут, ось тут, сліпаку ти забудькуватий! — шипіла і товкла головою дівчини об ослін.

Дівчина кліпала очима і піддавалася стусанам з німою байдужістю. Вона боялася їх лише в першій хвилині, потім уже тратила пам'ять. Це траплялося кілька разів на день, через те вона була бліда і залякана. Не раз зривалася у сні і тремтіла всім тілом, мов у лихоманці.

Надійшов Василь, але як почув жіночий крик у хаті, сів на призьбі. Василюха вибігла.

— А ти де був цієї ночі?..

— Та як де? Таж спав у стодолі...

— Брешеш! Я була у стодолі, але тебе не було. Чекай, я тебе навчу. То все на мо-о-ї-ї го-ло-ві-і, а ти-и будеш до Кривенької ходити!

Вхопила поліно і стала гріти ним чоловіка куди попало.

— Та бійся бога, жіпко! Таж люди ззираються на покашню!

V

Сонце підходить, розпоршує росу з запахами квіток у повітряне море. Листки і квіти розкриваються, а з їх обіймів будяться комашня і бринить. Білочка теребить у кущі смерекову шишку. Над селом плаває яструб і заглядає на подвір'я. Поміж корови стрибнув заяць і помчав у млаки. Худоба сходить у розлогу долину. З одного боку — молодик, а з другого — ліс...

— Гоп, скіць, — ха-ха-ха!

— Ану, поборімся!

— Давай попідсили!

— Хай буде!

Хлопці змагаються.

— Ов, небоже, вгинаєшся.. Було ще трохи каші з'їсти!.. Було проковтнути держално від ложки або копистку, щоб мав чим запертися. Скільки таких силачів на одну чвертку йде!

Сміх довкола. Ті, що дивились, підняли колотнечу та біганину. Грались, як рій мотилів.

— А ти яку хату будеш мати?

— Таку, як Василь.

— А моя буде ще мудріша — така, як у Мошка!

— А моя ще краща — така, як у попа.

— Ходить сюди, хлопці! Олена вже тут.

Гурт пустунів опишівся біля неї. Вона розкрила здивовані очі.

— Ти чого посоловіла, як каня* на дощ?

Мовчала.

— А ти яку хату будеш мати?

— Дивилась в голубу далечінь.

— Біймо її, хлопці, вона не хоче сказати, яку матиме хату.

* Шуліка.

— Моя хата буде така, як цілий світ, — прошепотіла сама до себе і повела прутом навкруги.

— Ха-ха-ха! Дивіться, яка мудра!

— Зогріймо її, бо вона в такій великій хаті змерзне. Двоє схопили її за руки, інші наставились із прутами. Раптом залунало з-за кущів:

— Йой, хло-хло-о-о! Я тебе зогрію, то будеш мокрий!

Смаглявий парубчак вибіг, пустуни — врозтіч, віп — за ними і періщив їх прутом.

— А пильнуй худобу, один з другим! А пильнуй худобу! Степан вернувся задиханий і сів коло Олени.

— Ударив тебе, може, хто?

— Ні, але в голові шумить.

— Певне, Василюха знов...

Олена мовчала.

Парубчак догадався:

— А бодай її!

Степан вийняв з торбини кілька червоних яблук і дав їй. Сховала за пазуху, лиш одно тримає в руці. Вдивляється в нього напівсонно.

— Розчеси мене трохи, а я потім заверну тобі худобу.

— Дай гребінь.

Вийняв гребінь із ремня і схилився на її коліна. Поволі, в сонній задумі розчісує вона його темні, буйні кучері...

Потім шепоче по камінню співанку, трава ніжитья, листя леліє, мушки, метелики граються в повітрі. Польові коники сюрчать, синички дзьобонять і скачуть шпарко по гілляках, плиски* підлітають моторно, вряди-годи задзвенить дзвінок, у ліщині кує зозуля та стрекоче лускоріх**, далеко в житі деркає деркач. В лісі воркують горлиці та дикі голуби, скигнуть капя. Смереки шепочуть таємно.

— Кажуть, що с такий час, коли дерева бесіднують між собою.

— Та й я таке чула.

— А чоловік тоді — як вслухається, та й забуде про все, як дерево.

Олена задивилася на смереки і зітхнула.

VI

Через тиждень принесла бабуня чобітки. Олена не могла патішитися ними. Легкі, з м'якої шкіри, з блискучими підківками. Як взула їх, то й вища і краща стала. У чоботях безпечно. Ноги не проб'єш, а хоч об камінь зачепиш, то не

* Грясогузка.

** Кедрівка.

болить. Але чобітки в неї — річ неабияка, буде їх взувати лише в крайній потребі. Ноги не сходяться, а чобітки можна швидко знищити. Завила їх у стару півку і сховала до комори. Справилася швиденько і стала меткіше поратися в хаті. Всміхалася до газдівських дітей, а найменше з них пестила.

Але Дмитрусь, що зависно дивився на її радість, обізався:

— А тепер, може, схочеш свої панувати, а наші будеш взувати?

— Е, до неї тепер без бука і не підступай,— додав гада.— Спаніла так, що годі... От — гадає собі — не потребує вже нашої ласки.

Василиха загомоніла:

— Ну, ну, нехай роботи не робить, а з чобітьми пеститься, то я їй ті гордоці з голови вижену. Нехай лише зима прийде!

Дівчина спаленіла і вийшла з хати. В горлянці душив її жаль, сила і охота до праці відшали. Цілий світ став їй немилим.

VII

Настала зима. Голоси завмирили без відгомону, як в ямі. Одного вечора сказала Василиха:

— Олено, завтра вдосвіта підеш до міста по муку.

— Та в чім піду, коли ані загортки, ані спідниці теплої не маю!

— Не бійся, не вхопить тебе. Надворі пробирається, буде сонце.

— Ой, це сонце тепер, як мачуха!

— От не базікай, а йди вкладайся спати, аби раніш встати.

Олена подивилася тим дивним поглядом людини, яка щось прочуває. Зморена цілоденною працею, постелила собі на лаві і лягла...

Після півночі збудила її Василиха і веліла збиратися. Олена засвітила каганець, одяглася, взяла з припічка мішок і гроші й хотіла йти.

— Чого надулася? Чому собі картоплі не візьмеш? Гадаєш, що тобі марципанів наставляю? А здула б тебе хвороба! Ади, вулася в ті капці та гадаєш собі: отут ти мені тепер під за'ятком. А не діждеш! Помітуєш картоплею! Чекай, дідька з'їси!..

— Та візьми, візьми, бо ще скажеш, що тебе тут збиткують та їсти не дають,— пробуркотів Василь.

Олена взяла кілька барабоць, сховала їх за пазуху і вийшла.

— А вважай та скоро вертайся,— гукнула за нею Василюха. Загасила світло і лягла на постіль.

— Ото якесть, ні до бога, ні до людей... А найгірше за те її ненавиджу, що щоб їй не скажи, то мовчить, паче її заніміло.

Олена вийшла пригнічена. Картопля, хоч студепа, пекла, але так гірко було, що їсти перехотілося. Ішла обережно, бо була ожеледь і пільма; скільки разів зачепила об грудку, то аж під серцем їй боліло за чобітки. Час від часу нахилилася й оглядала, чи не роздерла.

Настав холодний ранок. На сході нависли хмари, мов брудні кусні льоду. Віяло від них холодом.

Дівчина йшла скоро, щоб розігрітися. Старий сіряк і хустку пронизував морозний вітер і колов, як шпильками.

Глянула на себе і заплакала вголос:

— От до чого я дослужилася між людей! А роби, а гаруй від досвітку до ночі, як чорний віл! Душу з тебе вигнати хотіли б, аби надсятеро розірватися, а подяка за ту працю яка? От кипуть будь-що їсти, мов собаці. І доробися тут, і дослужися! А бодай ти ніколи гаразду ні просвітку не зазнала, так, як я в тебе...

Холодний ранок збільшував жаль. Але вона не звикла плакати. Терпіла і мовчала. Утерши сльози, йшла задумана. Дивилася перед себе і почала пригадувати всіх людей, яких знала. Хто з них добрий, а хто ні. Майнули знайомі лиця. Бабуниці щире: вона навчав все Олену і радить слухати газдів і бути терпеливою... Батько такий добрий і бідний. Степан — добрий. Та він щасливіший за неї. Хлопець усюди дасть собі ради. А інші люди... Одні байдужі, другі ненависні...

Дорога веде через ріку. Хвилі повзуть швидко і несуть кригу.

— Бідна ж моя голівонько, що я тепер робитиму?.. Льоду нема, воза не видно, чекати нема як на морозі... Брести у чоботях зле — замерзнуть на ногах.

Довго важилася. Мало що не плакала. А ріка спокійно котила темно-сині води.

Олена скинула чобітки. Мов не своїми ногами стала на ожеледь і спустилася брести босоніж. Коле, щипає вода вище колін, ноги сковзаються по камінню... Ще, ще трохи — ось вона вже на березі. Взувається і трясеться, аж зубами цокоче.

З міста перевіз її мужик через ріку.

Олена йде, мов п'яна. Руки задубілі і червоні, як грань. Плече ув'яло під клунком, а змерзла так, що й тягара негодна перемістити. Здається їй, що двигав муку на обох плечах. Сірий вечір западає скоро, мари * танцюють перед її очима. Чи це сон? Земля важиться, подається під ногами. Лиш навичка веде її до цілі. Вона рада б уже спочити; більш нічого не чує і не бажає.

По хатах уже позатоплювали. Мороз зціпив повітря, дим ледве продирається крізь нього. Вдивилася в блиск, що плив з одної хати. Глянула перед себе, а в очах потемніло, мало не впала.

«Ой, як швидко темніє,— думала.— Додо́му вже недалеко, а так тяжко дійти. Скільки разів вздовж села перебіжу і навіть на гадку мені не прийде, що я змучилася, а нині... Он Петро Семєнів, а там — Щербани, а за ними мої газди. Важко доплентатися. Коби-то можна ту дорогу схвати, що не раз за іграшки перебіжиш. Колись буде легше, і мені пригадається нинішня дорога. Вона минеться. Все минеться..»

Ледве приволоклася.

На порозі мало не впала, але змоглася, поставила муку на стілець, а сама склонилась на лаву. Васлиха вдала, що нічого не помічає. Газда підійшов до дівчини і заговорив. Її очі вперлися в огонь, що падав з печі. Вона не рухається, як мертва. Лиш сльози напливли в очах і падають на його руки. Він розперезав її. З пазухи покотилася ранішня бульба.

Поклали Олену на піч.

До ранку їй погіршало. Запала в гарячку і кричала спросоння.

Васлиха послала по Марисю, Оленину бабу.

— У мене не шпиталь: нема кому ходити коло слабих!

Прийшли Марися з сусідкою й обвили Олену кожухом.

— Тут ще її сіряк і чоботи,— згадала стара.

— Сіряк дам, а чоботи — ні. Вона збила дві миски і один горнець.

— Та я вам поверну гроші за те. Скільки були варті ті миски та горнець, що за них аж чоботи в бідної дівчини грабите?

— Що були варті, то були варті, а я від вас грошей не хочу. Ще потім скажете, що ми вас тут пограбували. Одужає, то нехай сама принесе гроші...

* Привиди.

— Ой, одужас!.. Вже її тут довели до могили...

Розвили Оленин клунок. Був там старий сіряк і вперта хустка, ще від матері. Дві сорочки, одна латана, три перкалові спіднички в квітки, дві хустини, кілька силянок намиста, крайка, китайка, сталевий перстень і пара мосяжних ковтків — ціле-ціле придане бідної дівчини.

Бабусі навернулися сльози на очі:

— Доробилася у вас до голого коліна.

Занесли її додому. Марися заходила коло неї, варила зілля, прикликала шентух, підкурувала, але все ні на що не здалося.

VIII

Федя, Олениного батька, не було тоді вдома. Рубав дерево в лісі, а в суботу ввечері прийшов додому і застав новину...

Сидів на лаві і думав. Його думки переривав сухий кашель Олени:

«От маєш новий гаразд... Недавно оженився, а скільки похоронів за той час справив. Поховав своїх і жіничних, і жінку, і дітей двох. Лише чоловік трохи з біди вилізе, лише відітхне, а тут знов новий клопіт. Бідний ніколи нічого не доробиться. Як не по коняці, то по голоблях. Коріцмається чоловік, як муха в мазі, то й ведеться йому, як мокре горить. Полум'я ніякого, лиш диму гіркого багатого. І мастку не доробився, і здоров'я нема вже. В біді вік пропадає...»

Пішов до корчми. Сидів у кутку сам за плящиною та й далі думав. Люди приходили і здоровкались байдуже. Війт і писар сиділи з багачами, пили та балакали голосно. Федь сперся на руку і дивився на них крізь димні сутінки.

«На світі має вартість лиш багатство, гроші, маетки. Хто їх має, той має і розум, і сумління, і пошану, і все. Ховають багача — піп читас прощу за нього і говорить: «Це був чоловік сумлінний, справедливий, до церкви все ходив». Говорить, все вихваляс, аж люди плачуть, а чому? Бо взяв гроші за похороп, а то був останній грабіжник, злодій. Ну, правда, інколи піп схаменеться. «Він, — каже, — часом согрішив, але хто ж із нас лиш без гріха?..» А вмере бідний, то тягнуть його, мов здохлу тварину, аби лише збутися».

Федь перехилив чарку і скривився, як від отрути. Подивився на писаря.

«Я завжди був такої гадки, що тепер кожний з нас дурний, письменний він чи ні. Нинішня вчепість нічого не варта. Нема в ній ні сумління, ні доброго прикладу. Я хоч би нічий і слабкий був, хоч би і в роті нічого не мав, а прийде

наказ попові косити або молотити, то подумаю собі: «Ну та що? Вчений чоловік хіба кривди моєї не схоче, отже, йду». Але коли моя дитина вмере, то піп без воза та й без п'яки ані з місця не рушить. Бери звідки хочеш, а йому дай. І де ж тут сумління, де тут приклад?.. Чого тут наука варта, коли сумління нема? Таж і ведмедя, і собаку можна всяких штук навчити».

Махнув рукою і налив чарку.

«І як же мені тепер, бідолашному, поводитися з багатцем? Коли хтось краде та обдирає людей тому, що жадний, то мені, мабуть, також не було б гріха, якби я з біди когось ошукав...»

Похитав головою і засміявся гірко. Думки плуталися.

«Не раз думаю собі, що і я не такий вже зовсім дурний...»

Відчув весь тягар самоти і гірку пудьгу.

«Довкола пусто — і в мене так само».

В уяві майнула перед ним небіжка жінка.

«Палагно, Палагно, де твої ручки, де твої очі, де твої сліди? Бідна мученице! Зглянься на мене та випроси в бога талану для мене і своєї дитини... Я тебе ніколи і пальцем не ткнув. Ой, Палагно, того спокою і добра давно вже нема...»

Він бачить, як жінку кладуть у домовину, збиту з дошок постелі, і виносять на двір.

«З постелі труна...»

Синочок Івась припадає до домовини і не пускає, а мала Оленка стоїть у вікні і заплакано дивиться за похороном».

Федь схилив голову на стіл і гризе кулак. Спогад про жаль і здивування дитини схвилювали його.

«Поставив ти мене, господи, зі скованими руками перед каменем. Як же ж той камінь лупати?.. І нехай мені тут знайдеться мудріший та нехай порадить, як і що робити...»

Вертався пізно вночі і став коло воріт.

«Ані в хагу, ані в світ. Ані здоров'я, ані смерті. Ніч по-чі не рівна, днина днині не рівна».

Вслухався в шум потоку, що грав у долині.

«От булькотить, пливе вода. Куди? За чим? Та й пропаде в піску».

ІХ

Весна настала, а здоров'я Олені не поверталось. З кожним днем в'янула. Ранками було легше, а з полудня стогнала від затьяжної хвороби: лежить на одному боці, то знов просить, щоб її повернули на другий, і знов шепче, щоб її

поклали горілиць. Тяжко їй було вимовити слово. З життям і голос від неї втікав. Коли лебеділа, то на її личку малювалася велика мука. Покладе руки під голову — тернуть; зложить їх на грудях — давлять, як камінь від жорец; опустить попри себе — стають важкі, западаються крізь постіль глибоко в землю, тягнуть її за собою. В ногах холод і дрижаки, в грудях гаряче, ніби там вогонь горить. Здається їй, що не лежить на постелі, лиш на голих, твердих дошках, і подушка дошкуляє. Росте під головою, виповнюється, підіймає вгору її голову, подається, аж шия терпне. Дошкульний гомін дрижить у вухах, аж млоїть. Пам'ять заморочується, мари мучать її безсонницею, якої вона не в силі відрізнити від сну.

У лісі весняний ранок. Рубачі повиходили з колиби, стають до роботи.

Федь устав, мов не свій. Такий його жаль взяв, що сам дивувався, звідки це та й з чого? День був сірий, в лісі стояв сутінок. Морозу не було, але Федь промерз та ослаб.

Чути було, як цюкають сокири, гупають довбні, шаркотять пили, скрегочуть колоди та лопають грубі поліна. Час від часу рухнеться з тріском і грюкотом велетенське дерево. Глухий стогін, ніби з тисячі грудей, лунає далеко-далеко лісами.

Федь колов колоду, коли почув за собою голос. Обернувся — Степан.

— Йдіть, нанашку, додому. Марися мене послала. Олена вмирає.

X

Олена розплющила очі й прислухалась.

— Бабуно, чи то зозуля кує?

— Ага, зозуля.

— Підведіть мене до вікна.

Стара взяла її під руку й допомгла зійти з постелі. Олена стала на долівку, почувла гострий біль в голові і впала на Марисині руки. В грудях защеміло, піднявся кашель, полилася кров.

Згодом очуняла. Сиділа коло вікна, а стара підтримувала її. Повіяло весняним леготом: вона прижмурила очі і слухала, як вітерець гладив її по лиці. Стала майже прозора. Дихала важко...

У вільшині тужить сопілка, а там потік забуту співанку співає.

— Гори синіють он, верхи зеленіють, а ліс, бабуню, який милий тепер... Я радо пішла б, мені легше нині. Чи то вже з полудня? Коли сонце знов зійде?..

Останніх слів стара не дочула. Олена знов схилилася на підвіконня і зажмурила очі.

Надійшла сусідка і допомгла занести хвору на постіль. Олена чує, як її поволі переносять, як кладують легко і накривають сіряком. Усе чує, та не має сили прокинутись. Її огорнув такий солодкий сон, що аж жаль прокидатися...

Стара захлипала. Олена розкрила очі. Вітер заносить цвіт яблуньки до хати. Дівчина видивилася — голуби ті давні. От і мати... в білій, як сніг, намітці. Дівчина зайшлася перериваючим плачем.

— Цить, дитинко, я все знаю. Тебе мучили. Тихенько, тепер вже не будеш терпіти.

Дівчина втихомирилася:

— Я, мамуню, маю чобітки. Я сама собі їх придбала. Чекайте, покажу вам.

Але мати переймає її.

Марися заводить. Хустка їй з голови зсунулася, сивий волос упав на Оленчині ноги. Дівчина розплющила очі, усміхнулася і затихла.

XI

Нарядили її в біленьку сорочку, спідничку з квітками і поклали на лаві. Сусідки сходяться. Тиша переривапа зітханням, шепотом, молитвою. Діти, здивовані, притулилися до матерів.

Прийшов Федь. Сперся на припічок і важко дихав. Вінок з барвінку у неї на голові — як до шлюбу. Підійшов і припав до її ніг. Потім узяв її голову в обидві руки та промовляє:

— Скажи, на кого і навіщо нас покидаєш? На кого я тепер буду надіятися? Хто по моїй бідній голові заплаче? Така ти, як рання квітка, — та й диви — уже тебе нема... Та й просвітку, ці добра ніякого не зазнала, бідна дитино... Ми тобі хату ладили, а ти собі іншу знайшла. Ми тобі коровицю придбали, а ти її покинула...

Сусіди вивели його силоміць па призьбу і розважали.

— То, куме Федю, як той казав, чого плакати. Таж нас також таке чекає.

— Або, може, й гірше.

— І я скажу: й гірше. Бо що тут — то ми бачимо.

Федь сховав голову в долоні. Грпциха відкашлянула.

— Отак, Грпцихо, вороги нині знищують наших дітей. Що воно комусь винне?..

— Ой так, так, бодай їх грім бив та періщив!

Мали на гадці Василюху.

— А що гадаєте — вона завтра не буде брехати на ціле село: «Йой, падоньку мій нещасливий! Яке воно, небожа, добре та послушне було. Та чому воно не сказало, що йому хибує? Та чи воно в мене їстоньки чи питоньки не мало?»

— Еге, еге. Так, як би їй за ту дитину черево боліло.

Федь прочунав. Встав і поволікся до комори. Склав руки на скриню і приліг на них головою.

Дихав важко. Губи увіссалися в руки, очі світили дико. Мав розкриті очі, а здавалось йому, що спить. І добре йому так було. Хотів, щоб те забуття тривало якнайдовше. Забував про біль.

Виринула хата, люди, небіжка. Захлипав, ніби спросоння, і прошепотів:

— Підеш, донько, до матері та скажи, що мені тут уже гаразду нема. Скапарився вік, як несолена страва.

Люди дивляться на нього, він водить очима по них, немов прощається. Прокинувся і притиснувся до кутка комори. Знітився і обгорнувся сіряком. Жаль йому стало самого себе. Чув на собі драну сорочку і латаний сіряк, і здавалось йому, що вони також нещасливі. Заломив руки і бився головою об стіну.

Майдан-Посіч, 1894 р.

СОБАКА

Ночами стерегла майно свого газди, терпіла голод і холод, а днями шниряла по чужих обійстях за поживою. Звичайна історія. Боки запались ямами.

Скулена, загнула хвіст під себе і гризла кістку. Але замерзла кістка була затверда на її зуби. Знеохочена, сіла. Була хвора, дрижала від морозу, а в її очах стільки суму...

Сніг куйовдився від морозного вітру, як волос старця, в серці якого дримає гадюка.

Хтось загулював на собаку — вона попленталася далше і знов сіла. Надходить пустяк і схиляється по камінь — вона тікає. Іде прошак, кличе її, вона дивиться недовірливо і тікає з дороги. Ніде місця спокійного...

Прибігла домів і запряталася під піч. Вже й їди не просить, тільки лише цуценята, що приссались до неї і пишчать... Дивиться з-під печі сонним поглядом, повним материнської меланхолії...

Мала Ганнуся любить бавитись з Лискою, але тепер сидить на лаві і шепче: «Бідна Лиска, дуже бідна Лиска. Як мама дадуть мені молока, то я сховаю і вночі встану тихенько, аби ніхто не видів,— та й дам Лисці. А як буде тепло надворі і чічки настануть, буду бігати з Лискою і з песками у ліс, але вже не буду її бити, лише все сховаю для неї хліба в пазуху...»

Газда заглянув під піч, витягнув щенята, став їх оглядати і вибирати. Лиска прочувала лихо, приповзла на животі і почала лизати його чоботи. Цуценята пищали, а вона не могла їх оборонити. Вона лише махала хвостом, скавуліла жалісно і благала очима. Він копнув її, запер у хаті, а щенята виніс на мороз. Даром скавуліла і дерла лапами двері. Знадвору долітав писк, переходив в уриване хропіння, вкінці цілком затих.

Газда застукав у снігах, собака поволоклась під піч, а дівчатко стрибнуло на постіль і накрилося з головою.

1900

НЕДОУМНА

Прибита і робуча попелюшка. Жертва сім'ї. Ніхто би не сказав, що їй вже сімнадцять літ. Молодших сестер виняньчила, вони викрасніли, розвилися понад неї і попихаються нею. Терпеливо зносить вона нехтування і прокльони, без зависті дивиться, як сестри живуть собі вигідно і гарно вбираються. Кинуть що їсти, то добре, а забудуть, то вона не упізнеться. Скулиться на краю лавки і так без вечері засне.

— Юстино, принеси води!

Юстина натягає драпу загортку та йде в ліс по воду. Осінній вітер морозить, гуде. Вона бредє босоніж болотом і гріється скорою ходою. Перед її вбогою уявою мелькають чобітки сестер, але вона не вміє завидувати — недоумна. Підтупцює живо, хухає в одну, то в другу руку, сльози станули їй в очах — від вітру. Тяжкі коновки скриплять жалібно, коромисло давить. Тягар горбить її, вона перездіймає його з одного плеча на друге й зітхає: «Ой боженьку, боженьку, дай весну, дай!»

Скільки разів на день іде вона цією стежкою і скільки вже літ!.. Коби вже бориле до хати, бо коромисло в'їлося в молоді, заниклі рамена. Але все легше вертати. То лише з хати так тяжко... Коновки хитаються і нею хитають, бо ноги позривані, і крижі, і вся сила. Ноги, руки і лице задубіли, посиніли, і студінь вже не так їм допікає. Ослабає, ледве плентається. Намагається підбігти і ставати ціпко, щоб не посковзнутись...

От вже й хата близько. Поріг, сіни, двері... вже й у хаті!

Крижі ув'яли. Змоглась ще раз — зняла коповки, стягла з коромисла, поставила їх у куті і відітхнула. Станула грітись коло печі. Дивиться, як котики граються, і сміється щасливим, сердечним сміхом.

— Дурна Юстино, чого хлипотишся! Он люди ідуть, запрячя десь, не стій така розчіхрана та обдерта!

Юстина йде чистити стайню або ховається до комори, щоб не набрати стусанів від сестер.

Скрилась у кутку і виймає з паузи звиток. Розвиває обережно талісман зі жмуту пестрих платків, що відпали від сестриних суконь. Розвила — образок із старої газети. Вдивляється в нього, голубить, приговорює і знов завиває в платинки.

Скулилась і вдивлялася в темний кут під стелею.

— От не чіпайте її, дітоньки. Вона вам світ не заступила і місця не займе. Менше місце потребує, ніж сама завелика.

Так бабуня боронила її перед сестрами.

Обличчя бабуні білим волоссям окружене.

Юстина вдивилась у кут і шепоче бабусині слова, як молитву:

— От не чіпайте її. Вона вам світ не заступила, що вона випна, що таку їй бог долю дав. За то він її колись помилує, бідну мученицю...

Сльози наплили їй в очах — ясність і тепло обнімало...

1900

ЩО Ж РОБИТИ?..

Сиділи в публічному огороді. Вона тримала дитину при груді, вдивлялася в землю і відповідала на його слова з гірким усміхом; він водив посоловілим зором то на неї, то на рухи дитячих усточок.

— Докоряєш мені, Германе, чому я інакше не зарядилася. І як же я могла зарядитися! Ти лишив мене без крейцера, на опіку божу, а я на тих часах мусила втекти з дому, щоби бідній матері не зробити сорому. Я тинялась, як собака, по закутках, ночувала і мерала по таких місцях, про які мені перед тим і не снилося. Сама була б я боялася, та з слабою дитиною чувась безпечніше. Гіркі сльози ковтала, а розрадити не було кому. Тоді я уперше пізнала, що то самота, що то значить бути відрізаною від людей і боротись самій без способу. Не раз в заулках серед осінніх ночей виділось мені в соннім зморенню, що мене зіпхали люди на якусь кладку. От я іду тою кладкою і тисну до грудей ціле життя й утіху — свою дитину, а юрба попихає мене все вперед та вперед. Аж нараз, над самою серединою глибини — кладка урвана. Я стою в мертвій розпуці на краю, а з пропасті доходять зойки матерів, мішаються з дитячим квилінням, продирають гук шалених хвиль, продирають ніч і чорні хмари та німіють під холодним небом. То знов здавалось мені, що юрба трутила мене в пропасть. Чорні хвилі затоплюють мене, а я якоюсь надлюдською силою витягаю руки і несу своє життя над поверхністю глибини і повзаю по своїх попередницях, що в'ються в останніх судорогах...

Мій боже! Глянь, Германе, як воно всміхається!.. Чи я могла би погубити його! Чи я могла б погубити себе і залишити таке маленьке, самісіньке!.. А вже раз думала кинути з ним в глибіню. Слухай... то був тоді вечір... я вже йшла. Я збожеволіла і опинилась на самотнім мосту ставу. Ще лиш хвилька... Та дитя заквилило і пробудило мене. Я отямилась. Мені видалося, що хтось на мене кликнув, що темрява кругом мене плаче, зітхає,— ні, я таки чула кругом таке глибоке хлипання, що аж сама себе злякалась і покотилась на міст. Осінній холод став такий приємний, темрява так роз'яснилась...

Я вертала до міста, а з лип падали сльози на пожовкле листя... При світлі ліхтарні я станула і глянула на дитя... Сі оченята дивилися на мене так невинно і жалібно, що я розплакалась, як ще ніколи, і поцілувала його. І від того першого цілунка почула таку любов і розраду, якої ти не піймеш. Кілька разів проклинала я свій перозважний крок. Я умістила дитину в одній знайомій і кинулась шукати служби. Але гадаєш, що так легко було, як здається? Нині на твою працю не дивляться, а заробіток, що тобі дають, уважають за милостиню...

Сама не знаючи, як і відки, я опинилася в таких місцях, що бодай не згадувати... Що ж робити?..

Потім взяв мене якийсь старий пан, і я мусила годити йому. Що ж робити?.. Тепер трохи ліпше. Маю незлих господарів, гарувати треба, не раз крижів не чую, але що ж робити? Як то кажуть: побідуєш зо сім літ, а відтак привикнеш...

От живу якомсь, як заголомшена під обухом... нічого не тямлю. Лиш часом, як прийде така хвиля, що стану розгадувати, то такий жаль мене стрясе, такий жаль, що душа вся плаче, так плаче, що ціле тіло дрижить на мені. І тоді питаю себе, хто тут винен? Чи я винна тому, що так до непам'яті любила?.. І тоді таке мене обридження до самої себе і до всього збере, що мцуся на собі. Як не йшло життя добрим, щирим способом, то най скацаряться до крихти: мені вже однаково...

Так, так, Германе: через солодкі ночі — гіркі дні. Знаю, що ти не міг мені допомогти. Бідний бухгалтер... Але то мене боліло, що ти мене в той час покинув і не дав знати про себе.

Та менше з тим — ви всі егоїсти, ви від всяких клопотів умиваєте руки.

Я за той час багато навчилася і пізнала такі речі, про які мені перед тим і не снилося. Гірка то школа була, гірка, але що ж робити... Нікого мені так не жаль, як бідної матері. Як вона десь побивалася за мною!.. Що вона, бідна, тепер без мене робить? Чи я зможу коли показатися їй на очі і направити все?.. Чим я відплачу їй безсонні ночі, її грижу і наруги від лихих людей?..

Я змінилась? Тебе дивують мої слова? Біда всього павчить.. Знаєш, Германе, я тепер нікому не вірю і тобі вже вірити не можу. Знаю, ти був добрий, але... Ну, та скажи, що я винна?.. Та я тебе не спляю, не вішаюсь тобі на шпю, роби, що тобі подобається. Тепер маєш більшу платню — можеш женитися...

Клара схилилася над дитиною і шептала глухим, уриваним голосом:

— Я тебе ні до чого не обов'язую — я, я бідна служниця, ти — пан... От хіба, може, колись, як постаріюся і прийду до тебе на службу, то ти не повинен би заперти двері переді мною. Зрештою... гм, зрештою, про що я тут зі всім так розбалакалась? Але ти питав мене... Треба йти, бувай здоров...

Тут вмить схопив її Герман в свої обійми разом з дитиною і став цілувати, і перепрошувати, і звнятиись крізь сльози.

Клара прокинулась неначе зі сну і глянула в його очі — глянула вперше з тим повподошним, материнським захва-

том, який до смерті не забувається, скрила обличчя в його рам'я і зайшла від плачу. Хлипала, і дрижала, як лист осиковий, і тислася до його рамені...

1900

БУЗЬОК

Самиця бузька сиділа на ялиці і чистила пір'я. Витягала дзьобом зубреці в крилі і вигладжувала пух на грудях. Оглянула себе і сиділа тихо. Чиста і біла, як це лиш птиця може бути.

Перехилила голову і дивилася на небо. Хмари бовваніють, зближається осінь. Ген полинув гамірливо ключ журавлів у вирій. Там тепліше. Вона чекає на самця, прилучаться до гурту і також полетять.

Загримів вистріл — птиця злетіла коміть головою. Розщобається на гілляках і паде на землю. Страшна поява ловить її, скручує шию, вона борониться дзьобом і гине.

Діти увиділи, що тато несе великого птаха, і вибігли назустріч. Розбишака дав їм птицю, вони оглядають її і бавляться. Жінка шолопає пальцями під пір'я:

— Але яка вона худа, лиш жили та кістки, нема й крихти м'яса. Не знати, що з того за хосен; гріх лиш — село може згоріти.

— Це лиш дурні хлопи так кажуть, — замітив розбійник. — Ходжу вже цілий місяць по лісі, і ніде нічого не видно. Не мав що іншого робити, та й стрілив.

Птиця лежала на землі. Витягнені ноги, покровавлене пір'я злипалося, глина припала до нього.

Дітям наскучило бавитися, взяли і закопали її...

Над зрубом летів бузьок і розглядався пильно довкола. Облетів зруб, облетів цілий ліс, знов вернувся, облетів колесом зо дві милі і змучений сів на ялицю. Підоймив голову вгору і клекотав. Кругом тишина, смуток і сутінь. Відпочив трохи і полетів знову шукати своєї подруги. Прилетів у село на свою стріху і застав пусте, холодне гніздо. Сів і заклекотав з усієї сили. Пусто...

Коло призьби зашумотіло — то вітер шелеснув кукурудзинням.

Забіліло перед хатою — то світло мигнуло крізь вікно.

Замаячіло коло яблуньки — ні, то полотно на жердці.

Вложив дзьоб під крило. Холодний вітер куйовдить пір'я.

Нога стерпла. Витягнув другу, а ту зігнув під себе. Витягнув дзьоб і знов роззирався. Темно і пусто, лиш вітер шелестить.

Сховав голову в пір'я, посуятив верхами крил і знов умовк. Лиш пір'я на грудях підіймається й опадає.

— Пі-gil! Пі-gil!

Прокинувся і став розмахувати крильми і розглядатися. Темно, темно, темно, лиш крила шумлять.

Чайка пігикала далеко.

Ще більше скулився. Так холодно йому, що не міг знайти загіртку в собі... Став порохити дощ...

Суятить він, і літає, і шукає своєї подруги вже дев'ять днів. Ночує на тій ялиці в лісі, де її смерть постигла, почує на скирті і на оборозі серед гаю. Ночі студені, з бурями й дощами.

— Вже наших бузьків не видко,— говорив мужик вечором у хаті.

— Ая, бідні птахи полетіли. Так, здається, осінь. От, усе веселіше було, поки вони були.

А бузьок прилетів і сів на стріху.

Зіслаб. Їсти не міг і не мав часу. Клонить головою і присідає, бо ноги ослабли.

Рано почув шум над собою, отворив очі — громада бузьків колує.

Хотів розняти крила — і покотився долі стріхою на обійстя.

— Ади, що воно є! Певно, хтось самицю вбив! Бідна птаха, аж серце дереться. Мало ще всякого смутку...

— О, вже той чоловік не варт жити, що на таку невипну птаху важить! Бог би його скарав!

1901

ПЕГАС

Був лицар, що не мав нікого, лиш коня вороного. На нім боронив він вітчизну й зогрівав товаришів до боротьби за правду і волю.

В остатній війні дістали оба смертельну рану й упали разом головами.

Карий хлипав коло лицаря, прощався з ним.

— Дивне диво,— думав лицар.— як мій товариш багато пережив, не менше від мене.

Лежав лицем до землі, чув, як сльози коня падають на його голову і дивувався ще більше.

Так засипляли оба.

Товариші шукають лицаря і несуть йому вінець слави.

1901

ПОЕМА ДОЛИН

Напереді їхав дідуган на сивім коні, попри нього йшов малий біловолосий внук, далі два чорновусі сини на карих. Виїхали досвіта з храму, тепер дрімали, то роззиралися. Коні ступали нога за ногою, так що хлопчина без труду рівнявся з ними. Поламана крем'яниста доріжка вилася між берегами, ярами й корчами. Їздці подрімались на добре, тільки хлопчина ставав не свій. Оглядався щохвилі, боявся пристанути й боявся йти напереді.

Йому мигнула гадка, що як лишиться, то заблудить у вертепах навіки, а знов за ним страхав його дідів кінь. Дід похилився так, що волосся спливало з кінською гривкою в одну білину. За ним їхали стрики * поруч себе і мали також зажмурені очі. Та не в тім увесь неспокій хлопця, що всі три спали й забули за нього. Страх летів вітром від дідового коня. Дідів кінь дихав полум'ям на плечі дівка і не давав йому лишитися, ні йти збоку, ні втечи наперед. Хлопчина обернув лице поза себе і дивився йдучи. Кінь сопів і стогнав біснувато, як би гору двигав, при тім його очі не дивилися на боки, як у стрикових коней, але вперлися дико перед себе, як би оглядали пекло під землею. Їздці хропіли...

Були серед чорного яру, як дідів кінь форкнув, дубнув і станув, а за ним оба тамті.

Дідуган протер очі і стрепенувся, оба сини прокинулися також і гляділи в той бік за старим.

Край яру стояли три понурі скелі, наче різьблені постаті, але такі, що про них не пишуть, ні словом не згадують.

Минула хвиля диву — дід зняв капелюх, замахнув ним знак у повітрі і крикнув не своїм голосом:

— Віо, сивий, в божу путь!

Всі три і хлопчина рушили далі. Як були вже далеко, старий порівнявся з обома синами і сказав потайно:

— Ще далеко, геть перед тим, мав я на гадці об'їхати той дідьчий яр та й забув.

* Дядько.

Старший син:

— І десь таке виросте з каменя, що гріхи неспасенні!
Як би долотом викував!

— Ой, викував би,— перебив молодший,— руки би відпали, заки би взявся до такої роботи. Г-у, аж мороз проходить!

— Се, видите,— мовив дід,— чим більше покаяння, чим більший гріх, тим менше про нього слів, а зате кождий чоловік на свій лад видить у тім інакшу правду... Але є такі, що любуються в чорній силі.

Тут дідуган поправився живо в сідлі, в нім збудилася нараз юність, велика гадка торкнула ясним крилом його душу. Усміхнений, вдивився перед себе і мовив слово за словом докладно, так як ішла його думка.

— А ви гадаєте, що ціле життя людське, взяти його так, як воно є,— краще і ліпше від тих скель он там!? Ге-ге-ге! Тим воно й ліпше, що його не видко, що не дотулишся його пальцем і не привидиться тобі як леда мара. Бо якби його цілого міг чоловік викувати в камені, якби воно ціле нараз привиділося в усій силі і правді, то не треба би грому ні пекла.

Замовкли, не дрімали вже, і хлопчина відітхнув.

З'їздили з гори.

Низом розбіглися звори і верховини громадами могил і курганів далеко та широко, обнімали велике плесо, морщилися в далекій синяві, як хвилі моря, і зливалися вкінці з краєм неба. З плеса виходили тіні, тягнули волосся по зачарованім звичаді, линули в розпуці понад темний лісовий чертїж і ховалися в розтоках і провалах. На цілій широчезній, самітній низині стелився смуток долин, могили і кургани — ті груди долин — віддихали проміннями могучо, аж сталеві блиски іскрилися та грали, як збруя на сплячих лицарях.

Дід спер долоні на колінах, понурих голову і задивився на світ перед собою.

— Де тут мій гріб, де тут мій гріб? — питав себе в душі.

Орлиним оком зазирив маленький горбок, що чорнівся в долині, як зерно.

— Скільки вистане на сховок для одного. Але більше світа міститься в оці, ніж Асафатова долина, а ще більше в душі, ніж заздрить* око. Отут мене поховують, чи оятам — всьо одно — я все буду в сій цілій долині.

Нестримана сила шаленого геройства запалала в його грудях. Став реготатися, хлипати і розмахувати руками. Не

* Охопть.

їздив, а злітав білим птахом у безмірний низ, а він поривав його тасмними чарами, як глибінь моря. Обернувся і кликнув до синів:

— Дивіть там! Чи знаєте ту казку, що зачинається так: «На краю світа, там, де небо сходиться з землею, живуть люди, що не знають ненависті, ні війни, ні горя, ні ніякого гріху!»

Сини видивилися на нього, він зареготався.

— Бачите, ви молоді, та не знаєте, а я старий, та тямлю, хоч зроду не чув навіть про сю казку!

Тут скочив він дзигою з коня, підбіг на край облазу, вихопив пістоль з-за череса і показав на ялицю, що росла подалік.

— Смотріть, чи їв я даром хліб цілий свій вік!

Гуркнув вистріл — на ялиці задерлася кора.

— Ану — ще раз! — крикнув він, вихопив пістоля у старшого сина і відбіг ще далі.

Гукнув стріл — куля влучила в те саме місце.

— Ба, ще раз! — сказав молодший син і подав своє оружжя.

Гимнув стріл і трафив у саму ціль. Сини повели головами.

Старий дав поводець коня впукові.

— А ще би мені збігти з отсеї стіни, як ген-то давно, за молодих літ!

Сини кинулися до него.

— Що вам, тату!? Лихий вас опутав чи яке диво! Таж в'язи собі покрутите! Злетите, та лиш голова в кадовб заб'ється, що не видобути її відтак!

Заки зісkochили з коней, старий поштыгулькав стрімкою стіною, а долом вертеп, аж світ в очах крутиться, аж у п'ятах постиває. Оніміли, та лиш заломили руки.

Старий похитувався наперед, здавалося, ось-ось злетить стрімголов, але поскакав далі, аж опинився на доріжці і махнув рукою до синів. Виглядав звідти, як муравель. Сини здвигнули плечима, але не важилися й кроком стапути на стіну. Посідали на коні і зїздили бічною поверткою. По часі добилися до старого, він сів на коня й їхали далі разом. Зиркали на батька і заходили в думки.

За облазом показалося село в долині. Погода стала свіжа й ясна, аж за очі ловила.

Дідуган зліз з коня, подумав і велів обом синам зсісти. Станули поруч нього, а він мовив, вказуючи рукою:

— Он від того плаю аж до лісу, се буде твоє, Федоре, а се, від межі до виру, — твоє, Юро...

— Я, тату, маю своєї землі досить, — сказав старший, — тому відступаю Юрі.

— А я,— переймив Юра,— також маю досить, дітей у мене ніяких, тому відступлю синові нашого наймолодшого небіжчика брата, рахувати, сироті отсему.

— Про мене, нехай і так; обі пайки придуть на внуку мого отсего біловолового. Я сам мав те на гадці, але не смів так сказати, бо не знав, що у вас на гадці, та й не хотів приводити незгоди межи вас. Коли ж бог натхнув вас на таку гадку, яку я мав, коли любитеся та й маєте сумління на отсего бідного сироту, то будьте благословенні, як житній колос, щирі та здорові, як керниця, веселі, як весна, багаті, як земля.

Цілували його руки, а він їх голови. І біловолового внуку поцілував і посадив на свого коня.

Тепер ти їздитимеш на нім, се твій кінь.

В серцях синів збудилося прочуття. Оба пригризли уста, аби не заплакати вголос. Хлопчина глядів на них святим смутком.

Старий задивився перед себе і шепотів уривано:

— Пересуятив* я тут цілий свій вік і все в самоті та задумі чув, як з он тих могил і долин дивляться на мене очі мого непя, і мами, й дідів... Ті очі все пильнували мене, як очі добрих богів, промовляли до мене і вели на ясну дорогу... Чи по моїй смерті і ви вчуєте, як я буду дивитися на вас — стеречи?

Склонився на землю і співав зламаним голосом.

— Гей-гей — то-то ще раз судний день. Дзвони залунають — кров ріками — білі сорочки як би калиною — чорні димове сонце вкриють — ох, матінко,— танець судний...

1905

ДУШІ КЛАНЯЮТЬСЯ

I

Не на весілля гуляти і не на луг косити збирається парубоцтво. Весілля пройде без гомону — не буде кому танцю повести, ні співанок під лад затягнути. Луг опустіє, бо буйне парубоцтво йде цісарю служити. Там стане воно не з ясними косами, а з карабінами й шаблями.

Плач матерів виводить їх з села, а вони п'ють та заво-

* Клопотатися.

дять пісню. Співають про журбу, що їх зв'ялила, з білих ніг збила та край серденька, як гадюка, в'ється.

Василь Скорух вириває пави з капелюха і погами толочить парубоцьку славу.

— Бодай я був не дочекав вас убирати, бодай мене була свята землячка не носила.

— Ой Василю, не толоч павів, а сховай на парад до шапки! — глумився якийсь товариш.

Риплять вози, пісня стелиться по стернях, з осіннім вітром плаче, під хмарою стогне, п'яні візники женуть коні, як скажені.

Гомін вмирає, як за похороном. Пес виє на загороді до пізньої ночі.

II

Лишили буйні кучері, поставали в дві лави на широкому подвір'ї і клоняють голови над купами мундирів, реміння та зброї.

Старі вояки виходять до них і питають за «краянами». Хто знайде свого — довідується про батьків, дівчат, вечорниці, інший не знайде нікого.

Мами заглядають через паркан.

— За ким тужите, мамуню? — питає старий вояк.

— Десь тут мій син, коби я його хоч ще раз побачила!

— Не плачте, мамуню! Йому тут буде краще, ніж вдома. Дивіться, чи мав він у вас такі камаші? Ми приймемо його за свого, вберемо в новий мундир, погодуємо ячмінною пологою і поженемо цісарською дорогою. Не журіться, він вернеться за кілька років та ще вас не раз так виб'є, що скажете: «Бодай би тебе там перша куля не минула!»

Стара вхопилася за огорожу і вдарила сивою головою.

— А най би,— каже,— вбив мене тут зараз і порубав, аби лиш вернувся!

Жовнір замовк на це слово. Похилив голову, згадав про щось і пішов кликати сина. Як вернувся, стара добула з пазухи хустину й розв'язала вузлик:

— Натє, пане старший, аби-сте моєї дитини не збиткували.

— Дайте спокій, мамуню. Руки б мені посушило, якби я злакомився на вашу кривавицю. Бувають у нас такі, що беруть і кажуть собі ще горілки та пива купувати, але я не пускаюся на такий гендель. Навчу вашого сина, що треба, покажу йому все, що сам знаю, але грошей не прийму. У мене також була мама... На похорон я ще їздив, бо задалеко.

Перемучусь ще цей рік, а потім у світ за очі. А не будьте гнівні на мене за те, що таке набовтав. У війську чоловік інший, ніж вдома. Вдома я любив людей, а тут став такий, як собака.

III

Повели їх на залізницю і напхали в ті вагони, що везуть худобу, бо жовнір, псявіра, не вартий кращого.

Западає вечір, всотує прокляту журбу і нудьгу в серце, привалює груди горою. Між рекрути влазить стоголова мара, висмоктує з них радість і надію, розстроює душі і наводять якийсь дивний неспокій.

Є звичай, що, як поїзд рушить, рекрути підіймають крик. Зі сотні грудей гримить тоді: «Віват!» У цьому «хай живе!» чути пекло: прокльони, жаль, страх, рев тварини, що йде на заріз.

— Там, удома, стільки праці, що десять рук замало, а ти їдь на зламану голову цісареві служити.

— Убили його брата, сина, жіпку — видно, є правда, що мститися за людську кривду. Бодай сам на таке зійшов, як я тепер через нього.

В темнім вечорі біліють сорочки, чорніють голови, блимають очі. Рекрути тиснуться один до одного, бо набили їх, як оселедців у бочку.

Дві доби неволилися вони в сінях перед поїздом, туманіли під мурами, хропіли на вулиці. Тепер хиталися на вузьких лавках, клонили голови на плечі товаришів, товкли у сні лобами в стіни вагона, розшибалися під ногами на підлозі, хропіли під лавками, аж дошки двигтіли. Під лавками було найкраще: збоку заступали їх ноги товаришів, над головою скрипіла дошка, на якій куняло кільканадцять рекрутів. Було там душно, аж страшно. Не один кидався спросоння і протискав голову між ноги. Здавалося йому: щось насунулося на нього, то знов — що лавка тріснула і придавила або що його в темну могилу кидають і привалюють землею.

Інший куняє без дрімоти і жере своє серце, кляне в думках, жаліється або тягне якусь співанку, що причепилася його жури. Це рідні нитки так рвуться. А залізниця стогне, і земля стугонить.

Василь Скорух сидів, скулений, на порозі вагона і задумався тяжко. Нарікання товаришів бриніли попри нього, пронизували, як блискавки, його серце, але від нього не виіпла ні одна скарга. Батько-мати померли давно, дядько

взяв його до себе, але мав своїх дітей. Марта, може, зачекає на нього, та чи не змарнує він тут свої літа й силу, не придбає навіть стільки, щоб палець обвити, вернеться з великими руками і затпе зуби в стіну. І на яку це війну він їде? Виведуть його з багнетами на своїх... І ніхто йому тепер не допоможе, нема вже ніякого виходу, тут і Марта, бідна Марта, нічого не вдіє. Зрештою, яке це життя буде пізніше в поневірянні і нужді? Марта посивіє, і він змарнується. «Нема виходу, нема виходу...» — гуділа думка за стукотом коліс.

Охопила його розпука неволі і нудьги, розсілася йому на плечах, душила і спихала в прірву.

Гудок дав знати, що поїзд підходить до станції. Василь Скорух нишком зсунувся вниз, під колеса...

— Віва-а-а! — ревів передній вагон.

— Течуть річки криваві до самої Відні,
Подивися, цісарюку, які люди бідні.
Люди бідні, люди бідні, бо пани зідрали,
А де було по корові — лихварі забрали...—

лунало з заднього вагона.

Поїзд зупинився. Велетенські білі тіні летіли від ліхтарів і перекидалися по вагонах. Один рекрут розкрив очі і здригнувся.

— Душі кланяються, душі кланяються,— шепотів він і хрестився з жахом.

IV

«Мій любий соколе!

Сама-самісінька я вернулаь додому, за мною йшла туга і смуток. Доле нещасна, нащо осиротила ти мене, як ту вдову з дрібними дітьми! Як вдова журиться, коли має своїх дітей ховати, так я журюся, як маю без тебе бути. Як вдова журиться, коли-то з дітей буде мати потіху і поміч, так я журюся, коли побачу свого миленького, коли дочекаюся тебе і того, про що ми не раз розмовляли. Смутно мені, що тебе не маю, голосу твого не чую. Вже так у нас не співають, як перед тим співали, вулиці стали смутніші, і танці смутніші, і дівчата смутніші. Лише твій товариш Оніфор ще більше дується, до танцю пхається, а сам він обертається, як крокодил.

Люблю тебе дуже, сильно кохаю, лиш дуже мені тяжко стало, жаль і страшно мені: недобрі сніп не дають спати.

Снилось мені, що збираю руту, а тут вечір якийсь дивний, в тебе весілля і музики грають. Я подалік слухаю, серце завмирає, я підходжу тихцем до вашого подвір'я, йду під вікно, коліна згинаються підо мною, в хаті повно людей, танцюють, сміються, а ти сидиш на ослопі — марний та страшний, у розхристаній сорочці, та кров з грудей витираєш.

Під вікном ще якісь люди біля мене гудуть. «Ба, де ж молода?» — питають одні. «Нема-нема», — відповідають інші. А я як піду на царину, як не стану заводити, мало не минуся, аж мама вчули і збудили мене.

Але сон — то мара.

Я дуже втішилась би листом від тебе, краще ніж найбільшим дарунком, бо доки листа від тебе нема, то день мепі роком, а ніч морем, і всюди пусто і глухо, як в ямі.

Кланяюся я тобі, цілую твоє личенько і поздоровляю.

Твоя Марта.

Так писала вона до Василя Скоруха, та його вже не було на цьому світі.

1905

ПІД ОБУХОМ

I

Курява, гамір і колотнеча. Вояки збираються до наказу*. Хто чистить мундир, хто — черевики, хто — сталь, хто — реміня. Все робиться на сполох, аж казарма двигтить, бо пап капрал канчуком додає охоти. В будень, як виженуть на муштру, то однаково мучитися, чи болото, чи погода, скоріше день минає. Але як прийде неділя і треба очиститись, то все проклянеш.

Бфрейтор випив уже шосту чарку, напхав третім шматком хліба повен рот, аж гулі на щоках понабігали, а четвертий тримає в руці і мастить маслом завгрубшки на палець. При тяжких ковтках опускає донизу голову, і тоді його бурі очі завертаються, начеб хотіли зазирнути у горлянку. Та вмить вони повертаються на своє місце і міряють

*Тут — військовий огляд.

та свердлять рекрутів, що стоять біля пього. Рекрути дивляться боязко на цю швайкувату потвору з чорною щетиною на вузькому запалому чолі і з головою, як гуска солі. Він пріє, і вилиці в нього скриплять, як сани в мороз. Здається, ось-ось кинеться звіром.

Савчук поклав перед ним пачку тютюну, взяв з полиці свій котелок і сів у куток на дерев'яний ящик. Держить шальку між колінами, в одній руді — хліб, у другій — кусник м'яса. Кусає раз м'ясо, раз хліб, підіймає щиколотками шальку*, посьорбує юшку і квапиться, наче хто з кулаком стоїть над ним.

— Але ж тверде, хоч наступай ногою.

Капрал подивився на нього.

— Савчук! Ти ще не нажерся? Марш чиститись!

Шалька, м'ясо і хліб розлетілися по підлозі, нагайка стьобнула його по лобі.

— От яка їжа гірка, та й того не дадуть з'їсти...

— Що ти там бурмочеш?

— Пане капрал, я ходив пану єфрейторові по тютюн і не мав коли з'їсти.

Капрал підскочив до нього, мов звір.

— Ти — злосний?

Гудаувате реміння залопотіло по кістках. Савчук вигнався, кривив лице і сичав крізь зуби, аж сльози стали в очах.

Капрал нахилився до його лица, впер у нього п'япі очі і шепотів хриплим свистом:

— Ти — злодію, ти — віро гуцульська, кажи, любиш мене?.. Ну, кажи, бо...

— Люблю...

— Брешеш, гадино! Не любиш!.. Ну, кажи правду — любиш мене?

Совав носом по його лиці, вчепився нігтями в краї вух і сичав тихіше:

— Ну, сучий сину, не хочеш сказати?

Посипалися слова, в яких матір і всі селянські святощі топчуться на дно болота.

Спустив руки на рамена Савчука і сказав до єфрейтора:

— Гляньте, єфрейторе, як Савчук на мене набурмосився. Він гадає собі: «Коби я тебе отак в моїм селі коло своєї хати здибав, дав би я тобі!»

Та єфрейтор цього не чув, бо мав іншу роботу. Він вмшкріб останки масла і поглядав то па другий бік хліба, то на рекрута.

* Котелок.

— Масла вже нема?

— Нема, пане єфрейторе.

Єфрейтор схопив горня і тріснув ним об підлогу, аж розлетілось на кусні.

— А це як? То я маю їсти пісний хліб? Мой, я з тобом камашки одержував? То ви хочете, щоб я зараз цілий дуг* підняв на ноги? Хочеш, пся крев, один з другим, грязтя землю зубами? Чи хочете, щоб я всі куферки зревізував?

— Хлопці, дайте котрий масла,— просив рекрут, що збирав череп'я свого горняти.

Другий вииняв неквапно свіже горня масла і поклав перед єфрейтором.

Цей зміряв його поглядом, покрутив головою і процідив крізь зуби.

— Ой, з'їв би я тебе, злодію...

Мастив хліб ще з другого боку так само грубо.

— От стільки спокою, як жере, бодай тріснув,— шептали два рекрути в кутку.

— Ти! Ні, не ти — тамтой, ходзь ту**. Ти як пазиваєшся?

— Антонюк.

— Звідки?

— З Шешор.

— А ти не поставиш горівки?

— Я, пане єфрейтор, не маю ані гроша.

— Ти не маєш? Ходзь ту... Ближче. Ов, то гудзик так тримається?

— Так, я його добре пришив.

— Ти його добре пришив? То я лиш дотулився, а він відлетів? Падай! Встань! Падай!

Капрал тримав ще руки на раменах Савчука і приглядався з насолодою до єфрейторової роботи.

— Той їх учить... Єфрейторе, ану дайте мені його сюди.

— Марш до пана капрала... Ну, чого пе йдеш? Чекай, я тобі дам...

Штовхнув Антонюка так сильно, що той покотився під ноги капрала.

— Ти падаєш? Чекай, я тебе підійму.

Схопився швидко, бо колодка нагайки замотила по кістках.

— Стань коло Савчука... Так... А то гарна пара! Подивіться, хлопці!

Одні дивилися перед себе понуро, другі байдуже, дехто реготався.

*Взвод.

**Йди сюди (пол.).

— От не смійся, товаришу, і па тебе таке може впасть.
— Ова, або це вдома? Це при війську: тут ні тата, ні мами нема.

А найгірше тут матір зневажають.

Капрал наказував:

— Савчук, дай Антонюкові в морду.

Савчук вагається.

— Антонюк, дай йому в лице.

Цей ударив легко.

— Ти що, гладий? Савчук, дай йому краще.

Бились до крові. Вкінці капрал наказав обом одному плювати по черзі в лице.

— А тепер — марш чиститись. Не гадай собі, що в неділю при війську не треба нічого робити.

Савчук підійшов до одного рекрута:

— Колего, позич мені щітку.

— А твоя де?

— Я мав одну, та її ти хтось украв.

— То купи собі другу. Дістаєш гроші і хліб так само, як я.

— Ой друже, тих грошей я навіть не бачу — капрал все від мене забирає...

— І мені, брате, не легше. Мав я гроші, що з дому прислали, тиснув їх на прикрий час — та й мусив дати за гайку до гвинтівки, хтось відгвинтив уночі.

— Кому дав?

— Таж капралові.

— А пасувала?

— Чому б не пасувала? Таки та сама, що пропала. І скільки, чоловіче, я йому горівки, масла та сиру напосився! А він і гроші взяв, та й далі допікає мене.

— Скільки тої муки, що якби став розгадувати, то зішов би з глузду або смерть собі заподіяв.

Савчук біля вікна щіткував реміння. По тім боці вулиці стояли єврейські будинки, дерева по городах куняли, як ограблені бідолахи. Нід містом туманіло глухе небо.

Тротуаром повз казарми снували чепурні пани.

«Які вони вільні, — думав Савчук. — Нехай би я був прийнятним тим обдергим жебраком або тим водопосом, що вилежується над ровом. Щоб тільки па волі...»

Дві малі сестрички в білих капелюшках і плащиках, як мишенята з муки, стали біля вікна і дивилися з цікавістю кілька хвилин на Савчука. Потім взялися за ручки і пішли.

Вояки сновигали і бовваніли над своєю роботою, мов під обухом.

Нудьга і злоба малювались на всіх лицах, падали самоббивчі блиски, в кожній душі дрімала злоба і помста, і кожна жерла саму себе.

II

Вийшли до наказу.

Єфрейтори і капрала виводили їх рядами й оглядали кожного окремо. Поправляли шапки на головах — кулаком згори, обтягали ззаду блузи, так що з боків збирали руками в поясі попри ремінь, а коліном гатили в спину.

— Мой! Витягнися з панталонів. Подайся наперед! Череве під себе! Ов, небоже, з тебе ще цивільна капуста не вилетіла.

— Габт ахт* має бути пристойний, невимушений, а ед-нак дещо штивний, як француз каже — лежер, — навчав капрал.

На подвір'я вбіг днювальний капрал, за ним — офіцер, і дав знати, що йде полковник.

Єфрейтори і капрала кляли цю несподіванку.

З поодиноких рот вони вибирали «ломак» (нездар) та виганяли їх, щоб під час муштри не псували порядку і не робили старшині сорому.

Вони повиходили з рядів і стояли безпорадні, як мокрі коти.

Вояки душилися від сміху.

— Марш один за одним та скрийся десь у клозеті або западсья під землю, аби вас очі мої не виділи! — верещав фіюрер.

«Ломаки» зникали один за одним, тільки найгірший з них стояв, розглядався, не знав, що робити з собою.

Капрал його взводу стиснув кулаки і підбіг до нього:

— Гадино, чого ти сів на моє здоров'я? Та йди під хмару, най тебе грім трісне! Марш за тамтими!

Та не було часу втікати, бо полковник з кількома офіцерами вже загомонів на воротах. «Ломаку» запхали в задній ряд, по старшині і вояках перебігли мурашки; всі випростувалися, з людей ставали дерев'яні ляльки. Лейтенантики бігали попри ряди, збирали відомості від фіюрерів: скільки нижчих чинів є в ротах, скільки хворих, скільки па варті. Шпії витягалися в них, як у бузьків. В одному із задніх рядів напав на когось кашель, за ним почав кашляти другий.

— Тсс! Шпиталь, замкни хавку! — шипів капрал.

* Положення струнко.

Ось і сам полковник. Червоний на вид, наче ушпр. Поставте кавун на бочівку, а бочівку на гринджоли, на кавун напніть маленьку шапку, а решту, аж до гринджоли, вкрийте військовою уніформою — і будете мати його вірний портрет.

Лейтенанти здавали йому рапорт, після чого він проходив повз ряди, переглядав їх, всі дивилися йому просто в очі і повертали за ним голови. Він відсапував і гримав на якогось воюка, тикаючи пальцем у свої груди:

— Очко на мене... Гір... Я... Зо...*

Треба було лихої години, щоб вшав йому в око саме той «ломака», який залишився.

— Ходи-но тут, до мене, сипку,— закликав його полковник.

Нездара виступив з ряду на площу.

— Як ти називаєшся, синку?

Нездара муркнув з-під носа.

— Я-я-як? — крикнув полковник.— Ти не умієш голосно балакати?

Нездара став цідити:

— Ін-фан-терист...** Іван Мотуз...

— Тут не треба жодного Івана — Іван є вдома, на селі, а тут тільки інфантерист Мотуз! — гримнув полковник. Після цього відсапнув і спитав: — Чи давали тобі, синку, нині їсти?

— Давали,— видушив із себе нездара.

— А не б'є тебе часом пан сфрейтор?

Він оглянувся на сфрейтора, але вмить відвернув голову.

— Ні, не б'є.

— А може, пан капрал б'є тебе коли?

Нездара зиркнув, його очі відскочили від лица капрала.

— Н-ні, не б'ють...

Полковник оглянув його від голови до п'ят. Йому впали в очі великі, як човни, черевики Мотуза.

— А злуй-но, синку, черевики і покажи ніжку...

Мотуз схилився, розв'язав ремінці, а полковник обернувся до офіцерів і став балакати з ними.

Той зняв черевик і став розвивати онучу, завбільшки з півверети, витягнувши з кагли.

Груболицьому фіурерові з другої роти, що стояв недалеко на краю, сунувся козирок шапки на самий ніс, з лица зробилася червона гидотна куля, в якій потонули очі і вівсяні вусики, з губи зробилася довга каблучка від вуха до вуха. За ним цілі ряди душилися від сміху. Мотуз

* Тут... Так... Ось так... (нім.).

** Піхотинець.

оглянувся, ефрейтори і капрала махали на нього кулаками. Одні показували йому, щоб сховав онучу в черевик, інші радпи, щоб звив і поклав позад себе. У нездари тряслися руки, аж вприв сердега, але з тою онучею він не міг дати ради. Нарешті взяв і впхав її знизу в ногавицю. Коли впорався з тою роботою, поставив черевик коло босої і чорної, мов земля, ноги і чекав.

Полковник обернувся і глянув на нього.

— Як то, а онуча де?

Мотуз мовчав.

— Де ж онуча? — заверещав полковник.

«Ломака» схилився, взяв за кінець онучі і тягнув її поволі з ногавиці.

Полковник відскочив і заломив руки:

— Кольоссаль! Пірамідаль! Бомбенфест!*

За ним — офіцери в регіт.

Та полковник посатанів.

— Старшини, марш до мене!

Старшини з того цугу, до якого належав Мотуз, вступили зі своїх місць, побігли до полковника, стали в рівний ряд, взяли під козирок.

Полковник взявся під боки і міряв їх олов'яними очима.

— Папове абріхтери!** Крутило вашу мат, то цісарська дитина не має чистої онучі? По тридцять днів гауптвахти. Я вас навчу! Абтретен***, марш!

Старшини відскочили, як опшарені. Полковник дав якийсь наказ обер-лейтенантові, відсалютував злегка офіцерам, обернувся і відійшов.

Роти чекали на своєму місці. Обер-лейтенант підійшов до резервістів і почав говорити:

— Тепер, в цих днях, ті, що відбули свою службу, будуть іти у відпустку додому, а ті, що не будуть на себе добре уважати, то можуть ще лишитися. А ті, що будуть іти у відпустку, то, казали пан полковник, аби вони не кричали «віват», бо жовпір, як відходить з війська, повинен плакати, а не тішитися. А ти, хлопе, один з одним, як прийдеш на своє село, до тата і мами, то маєш з'явитися до свого війта. Так... А ти мусиш на село з'явитися і дуже уважати, як на око в голові, аби кожен знав, де ти є. Тебе можуть закликати, і ти за двадцять чотири годипи мавш тут знов бути, бо тепер не єсть так, як давно було. що ти прийшов додому і лягав спати, але тепер навколо Австрії щось смердить... Це я тобі балакую на те, аби ти не настрашився і не

* Неймовірно! (нім.).

** Ті, що проводять муштру.

*** Геть (нім.).

загубив голову, як тебе буду гь закликати. То як ти знаєш, що твоя халупа має запалитися, то ти даси собі раду, а як ти не знаєш, що твоя халупа має запалитися, то тебе і твою халупу дідько візьме. На те я тобі тепер балакаю, аби ти не балакав, що я не балакав... А якби прийшла до тебе картка, що ти за двадцять чотири години маєш бути тут, то ти цілуєш свою дитину два рази, жінку, натурально, раз і йдеш, де тебе заклпкають...

III

Вояки вернулися з «наказу» і віддихали легше. Одні робили порядок на своїх полицках, інші порались у валізах за останками їжі або за грішми до крамнички, ще інші бралися писати листи, хто до батьків, а хто, потай, до любки. Один вояк засунувся у куток і бубонів з книжечки «Добрий тон, або Як поводитися в салоні і в товаристві», яку купив в місті і щопеділі і свята сушив голову над нею. У другому кутку два колеги сиділи на куферках і побрєпькували під носом:

Ой цісаре, цісаріку,
Цісаре-паніччу,
Пусти мене додомоньку,
Я ти застав лишу.
Лишу тобі старий мупдр
Та й нові камаші,
Сам ся піду подивити,
Що там роблять паші.
Ой цісаре, цісаріку,
Дай мені пораду,
Ти убрав мене в камаші,
Та не закрив заду.

До Савчука навідалась мати. Він узяв дозвіл у старшини і пішов з матір'ю до шинку. Сіли в кутку, обоє бідні, нужденні.

— Як же там, мамо?

— Дякую за питання. От добре, поки ще є здоров'я. Але старий слабує. Сумує за коровою. Ти чув, що наша упала?

— Як там ліси, гори тепер виглядають?

— Смутно, дитинко! Ліс почорпів, а гори хмарами закриті. Осінь постелилась на них.

— Так мені без них, що дихати не годен.

Настала мовчанка. Обоє верталися до своєї жури, вона тягнула їх, як каламутна глибінь.

— Коби ще це військо перемучити,— сказав він сухим голосом.

Розмова рвалася. Випили по чарці, кривилися, як від отрути, і знов потопали в задумі.

Савчук дивився на зів'яле лице матері і гриз нігті, вона дивилася, як він змарнів, і сльози появилися в її очах.

Западав вечір, нагадав про далеку дорогу й розлуку.

— Гай, треба йти додому, бо — ніч.

— Як же ви, мамо, будете тепер йти дві милі такою дорогою?

— От якось поволі дійду. Чи мені це першина? Я вже звикла.

Всміхнулася і сягнула до кошелю.

— Тут маєш горнятко масла від нашої Половенької, а тут наш хлібець, хоч чорний, але у війську здасться. Ти, може, і забув уже його.

— Ой мамо, де там забув...

— Ага, тут ще Марійка передала яблук з тої яблуньки, що на межі, а Ганнуська казала, щоб здоров був і на різдво прийшов.

Провів її за місто.

— Кланяюся до тата, Марійки, Ганнуськи і добрих людей. Як фіри не буде, то не пускайтеся з ріку. Перепочуйте в селі, а вдосвіта підете додому.

Стояв і глядів за матір'ю. Губилася в сутінках.

Раптом ніби опутало його. Скочив і хотів птахом полетіти за нею...

Зітхнув і вертався до казарми. Голос сопілки сипався дрібненько, вояки пили, співали й танцювали, як біснுவаті.

— Не грай, брате, бо серце трісне. Одним багнетом амінь собі зроблю.

Трубили на молитву. Лампу загашено. Всі стали до молитви. Ліхтарня з вулиці заглядала в казарму. Коло ліжка стояв навколішках Савчук. Вслухався у голос труби. Світло падало йому на голову.

— Гий, гори-гори, гори височезні! Гий, море-море, море безконечне.

Не раз, не два прокидався він та вгадував, скільки дороги зробила мати і як далеко вона могла вже бути.

— А-айн, цва-а-й, дра-ай, фір,— повторював ефрейтор муштру крізь сон.

— Гей, Ласа, а ти куди лізеш?!

— Не ходи, небого, ні з ким, бо як вернуся, то порубаю, як гадину...

— Го-ой, мамо-мамо, як кістки болять... печуть, як би їх ириском посипав...

Сон, мов камінь, привалив казарму.

1905

В КАЗАРМІ

Вечір в казармі.

Пан капрал простягнувся на ліжку і крикнув:

— Другий цуг!

Вояки збіглися до нього.

Підвівся на ліктях і зробив здивоване лице.

— Ото-во-во є другий цуг!? Ото-во-во-во-о?! Герштельт! Герштельт!..* Казав я! Чули, один з другим? Абретен, марш! Як скажу абретен, то все, що живе, має відскочити, як би в тебе, в твого тата і маму грім ударив! А, мокрі рекрути, я вам дам науку! Я кличу другий цуг, а він, один з другим, лізе, як стара, перевалена корова! Чекайте, я вас навчу дисципліни...

Почекав хвилину і раптом знову крикнув:

— Другий цуг!

З гримотом і тупотом, як стадо сполошених коней, кинулося все до нього.

— Герштельт!

Всі відскочили, як ошпарені.

— Падай!

Всі впали на землю.

— Встань!

Всі схопилися.

Командував далі те саме, лиш у скорішому темпі.

Зчинився гуркіт і тупіт, як у кінській стайні.

За годинку настала задуха, шум і сопіння немов із тридцяти ковальських міхів.

Вояки витирали піт, стогнали, падали і зривалися.

Хтось штовхнув переднього під бік, бо той вдарив його зап'ястком у голову. Шепотом сипались прокльони, з кута долетів здушений сміх.

Від того сміху капрал мов сказився. Скочив, вхопив трипачку і загатив по головах, плечах і руках.

Тверді хлопські голови витримали, а капрал змучився. Сів на ліжку і закликав знов цілий цуг.

Хлопці прибігли, і настала важка тиша.

Капрал мовив хриплим голосом:

— А тепер знаєте, за що я дав вам такого духу?

Рекрути дивилися на нього тупо.

— Пся кров! Матір вашу! Не знаєте?!

— Ні,— впало кілька голосів.

— А онде що?! — показав на одне ліжко в куті; на нім лежав хтось під ковдрою.

* Відставити! (нім.).

Лукавній сміх блиснув з-під капралових брів:

— То є весь цуг?! А он хто лежить? Ідіть і тягніть його сюди за ноги.

Вояки кинулися до ліжка, як голодні вовки, і за хвилину тягнули товариша штовхаючи.

— Аби тебе грім забив! Дивись, а ми через нього так парились! А бог би тебе побив.

Влідий жовнір протирав очі і роззирався.

Капрал взяв його на допит.

— Ти що за один?

— Сень Макітра.

— Ге, Сень, певно, бабин син.

— Ні, я не маю нікого.

— А звідки ж ти з'являєшся, коли не маєш нікого? З кропиви? Ти, певне, кропивник?

— Не глуміться, пане капрал, мої тато і мама в могилі спочивають, а ви...

— Гм, Макітра... Чекай, будемо мати в чім мак терти! Ти чого заліз під одіяло, коли я кликав цуг?

— Я слабій.

— Ти слабий-ий? Чекай, я тебе вилікую. Ге, це якась телігенція — він мені тут буде коники пускати! То ти не мав кому на голову вилізти та прийшов тут до мого цугу?! Чекай, небоже, я тобі вилізу на твоє здоров'я... Можеш так нині справити собі трупу... Ти чому не писався хворим?

Макітра розбудився цілком, повів головою набік, на його лиці перемигнув дивний усміх і вмить щез, око стало ступене, як сталь. По хвилі спитав:

— Що з того вийде? Я вже не раз писався, але побачив, що це ні на що...

Капрал побілів, втяв зубами губу, дивився довго на нього, а потім сказав:

— Я пізнаю по твоїх очах, що ти така гадина, якої світ не видів. Ну, але чекай, з мене ще більша гадиша. Я вже виджу, що буду мати з тобою клопіт. Ми обоє так легко не розійдемося, як ти гадаєш.

Встав і нахилився до нього:

— За два місяці маю йти на урлюп*, я дуже радий би вирватися вже раз із цього проклятого пекла, але ади (вдарив себе в груди), аби я тут через тебе і два роки мав лишитися, то я тобі кінця доїду! Я тобі в'язи скручу! Чекай, клопе, злодію!..

— Пане капрал,— сказав спокійно Макітра з тим самим холодним усміхом,— хто ж видів таке балакати? Чому ж би

* Відпустка (нім.).

ви мали через мене не йти на урльоп? Але ж підете, бігме, підете! Підете навіть скорше!..

Капрал тупнув ногою:

— Мовчи! — потім звернувся до інших: — Хлопці, коли він так одіяло любить, то дайте йому його цієї ночі, бо будете всі паритись через нього. Один за всіх — всі за одного; такий наказ у війську.

— Добре! — гукнуло з десять голосів.

«Дати одіяло» — значить кинути вночі на когось одіяло і задушити або вимісити чоловіка так, аби вмер він у госпіталі.

— А я вам, хлопці, раджу — дайте спокій з одіялом, — звернувся Макітра до товаришів.

— Або що?! Диви, який знайшовся! Ще страшить, гі-гі!

— На мені аж сорочка полотном стала! — додав перконосий Юхт, що сховав тим часом Макітрин хліб з полицки.

— Другий цуг!

Вояки збіглися.

— Мой, не хочу блузи на собі!

Кілька стягало з капрала блузу, а він тим часом навчав:

— Наказ має бути наказ. Аби я тобі не знати що наказав, то мусиш все зробити. Якби я тобі що злого казав зробити, то ти можеш на другий день рано писатися до рапорту, але наказ мусить бути виконаний, бо інакше за субординацію йдеш до тюрми. Скажу тобі: «Хлопе, хапай рушницю і стріляйся!» — або: «Лізь на вікно і скачи з другого поверху!» — ти хапаш рушницю і стріляєшся або скачеш з другого поверху, а завтра можеш йти і писати на мене до рапорту, чи як собі хочеш, але наказ має бути наказ!.. Хлопе, а якби я так сказав тобі: — Бери сірник і підпали хату!

— Бсть! — крикнув Юхт, як несамовитий, і прибіг з пачкою сірників. — Котру хату кажете підпалити, пане капрале?

— Чекай, гадюко! А... ти хочеш підпалити?! Злодію, — таж за се кримінал! Хати не вільно підпалювати, і тому, коли б я тобі такий наказ дав, то ти не смієш мене слухати, бо такий наказ не є важний.

Капрал перервав науку військових правил і крикнув:

— Мой, не хочу штанів на собі!

Стягли панталони.

— Мой, не хочу черевиків!

Макітра стягнув черевик, капрал притримав їх пальцями. раптом пустив, той полетів з черевиком і мало не вбив собі зубів, вдарившись об залізну піч.

Капрал вийняв цигарку.

— Горить!

Двадцять людей прибігло і вишляло сірники з кшпелі.

— А тепер все, що жис, стелить ліжка і лягає!

Стелили ліжка, складали мундири, молилися і лягали.

Черговий, якому припала нині черга, виліз на стіл, взяв одною рукою закрутку лампи і прочитав напам'ять:

— Добраніч, панове старші, і вам, колеги! Світло з хати — дівчина до хати, аби пан капрал мали що кохати!

— Файно! — муркнув капрал.

Жовнір фукнув у лампу, і стало темно, як під землею.

— Котрий скаже нині байку?

По довгім торзі зачав оповідати Савчук:

— ...Був раз жовнір, що не знав ніякого страху. Не боявся він ні ночі, ні громів, ні ворога, ні смерті. І не мав він нікого й нічого, лише такий камінь, що був чистий, як сльоза, і світлив, немов роса на схід сонця. І посив він той камінь при собі, і беріг його від людей, і видів себе в ньому, як у дзеркалі. А був той камінь дивний: від кривди темнів, від просвітку ставав ясніший...

Одні слухали це оповідання, інші заглибилися в свою гризоту, в спогади і западали в сон.

Макітра скулився під ковдрою і кашляв. Сів на ліжку, обняв обіруч коліна, підсунув їх аж під шию та стиснув зуби — так кололо його в грудях і спирало дух. Знов душило його до кашлю, в грудях і горлянці стало гаряче, виступив холодний піт. Він зомлів. Через годину пробудився, сидючи з головою, схиленою на коліна. В пам'яті промайнув один ранок. Сень стоїть перед лікарем, той наказує скинути сорочку, обстукує його кулаком так, аж чути у другій кімнаті, і каже, що йому нічого не хибує.

— ...А він таки не піддався і, як лежав лише в сорочці, так встав, узяв карабін, настромив багнет і пішов відбирати свій камінь, в якому була мамина сльоза і його честь, — гуділи слова казки.

З далекого кута долетів шепіт:

— Мой, Грицю, кажу тобі — не лізть! Ти хочеш якої біди? Тебе який напав? Ти капралів вірник? Таж завтра може таке саме впасти на тебе. Кажу тобі — не йди, бо, не дай боже чого, то я сам таки досвіта йду і пишу рапорт на тебе.

Вчув це Макітра. Зняв потихеньку гвиптівку з залізного гака, наложив під одіялом багнет, взяв коробку з п'ятьма патронами і заклав їх в замок. Підсунувся до залізної штаби в головах ліжка, обпер карабін на колінах і чекав.

Савчук кінчив казку сонним голосом, вкінці затих. Де-хто хропів...

Згодом скрипнула дошка в підлозі, щось зачепилося об стіл, там мовби придушений хихот.

Злодійський рух з кутка посувається до середини залу, до Макітриного ліжка.

Сусідній товариш хропе на всі заставки, от вони вже коло нього, минають його — спинилися праворуч від Макітри. Два по боках, один у ногах розтягають щось і насувають на ліжку. Чийсь руки лапають по ліжку і скрадаються до ніг Макітри, як вовки.

Тут хтось, немовби його грім луснув, підняв трійголос і гешнув об землю, потім перекинувся стіл, гримнув постріл, аж казарма здригнула, і все, що жило, схопилося на ноги.

— Гвалт! Караул! Пане капрале! Світло!

Новий постріл впав потемки на ліжку капрала. Той схопився і чмихнув під ліжку. Влетів вартовий з ліхтарем, капрал з денної черги, фельдфебель та офіцер.

На підлозі качався прибитий Юхт, за столом зойкав і трусився піддячий.

Раптом очі всіх унали на Макітру. Він кинувся за капралом під ліжку, той вискочив і заревів, як звір:

— Чи ти варіат*, чи хворий?

В ту ж мить гримнув четвертий постріл. Капрал схопився однією рукою за груди, другу спер поза себе до стіни, поволі зсунувся вбік і впав на ліжку.

— Ти що робиш? — крикнув офіцер і вихопив у нього карабін.

Макітра поклав руки на коліна. На сорочці в нього червоніла кров. Він посміхнувся безглуздо і сказав спокійно:

— А що ж би?.. Цим двом свинтухам я дав одіяло, того сучого сина пустив у відпустку, а мене беріть до шпиталю чи до тюрми — мені все одно...

1905

ХРИСТОС У ГАРНІЗОНІ**

I

Земля пахла весною, день навперед ночі, а ніч навперед дня краще вибиралися, лиш в мурах криміналів нудьга костеніла, суворий холод мертвів, неволя заціплювала зуби, кривда стогнала, сухоти розводили свос гніздо, прокльони снували, мов тіпі, слюзи просякали із стін...

* Божевільний.

** Тут — військова тюрма.

Живі на світі йдуть попри ці могили, не згадають, що тут їх брат, не згадають, що не на все є людське право, не в кожній карі їх правда, не розмічуть сих мурів, лиш гаморять весело, йдуть і проходять...

Смутне світло нудьгувало серед цісарських мурів, як сонний дух сторожа, кліпало, як виплаконе око старця, з якого сльоза не впаде.

У закутку під дверима рисувалися чако*, похилені над грою в кістки.

Серед тюремних стін розложилося на тапчанах і на землі молоде товариство, над ним блимала ліхтарня.

Дехто підплатив сторожа, і той купив горілки, інші за дня, на роботі, розкрутили тютюну й ділилися тепер, то міняли за хліб горілку і сірники. Скучне тепло будилося в цій мертвій дружбі, то лягало гірким сном на тверді прічі**.

— Терпи, Лесю, ади, ми всі тут терпимо.

— Не годен я, брате, не годен, не годен...

— Нема нічого сильного, пі слабого; сильне зломиться, скрипливе колесо потягне — оба знівечаться, нічого не доконають.

— У моїм житті не було хвилі, в якій би я збагнув, аби не минала. Все було так, що я лиш хотів злітати стрімголов у прірву, аби не спинятися.

І летіли дивні слова:

— На світі жалуються люди, що час їм минає, одні не мають навіть коли вмерти, інші втікають перед смертю, як перед ворогом, а ми тут проклинаємо своє життя, що воно тягнеться, як голодне літо... Але пастане, браття, колись спокій — за спокоєм забуття... Самота скриває верхню слабкість, а кує силу мовчанки, вкриває втому тіла, а сталить дух. Слово минеться, книги перейдуть, мовчанка без слів, без письма, се бог, якого нема. Якого нема в фантазіях ні єврейських, ні християнських... Гей, благо тому, що дихає сонцем і ловить місяць пригорщею, без слів, без думки... Сказав би я, що не знаю...

Оці неясні слова говорив Лесь Марак лежачи.

Навпроти нього сидів на землі гурт і слухав. Далі під стіною дримав Павло Думич з ячменем на оці.

Андрій Кисіль показував на Марака і шепнув до Миколи Кармазіна:

— Диви, що зробили з чоловіка. Не хотів гвера, ні муштри, ні війська видіти. Ляг на землю: «Не піду, — каже. — Не піду і не рушу, але вбити мене не маєте права!» А вони впакували його тут і добивають поволі. Сироту, без батька-

* Парадний військовий головний убір.

** Ліжко.

матері, що голову свою над кипжкамп висушив. Лише борідка наставилася... Достоту як замучений Христос...

До Миколи Кармазина, що з цілого гурту найбільше в Марака задивився, по сих словах лихе приступило.

Сидячи, підняв голову вгору, прижмурих очі, став колисатися, крутив рукою попри коліно, наслідував ліру й співав про сирітку, що пішла в світ мамуні шукати.

Дехто з гурту став реготатися, неустрашимий Павло Думич, з ячменем на оці, той, що ніколи й нічого не боявся, вхопив чобіт і кипув у голову Кармазина, по сім впав знову на прічу, став качатися, вити й ревіти, як звір. Гурт розскочився. Кармазина обілляла кров, але він не чув цього, лише колисався і крутив рукою, як на лірі, і співав з цілого серця, як сирітка припала до могили своєї матері і просить-ся, аби взяла її до себе.

Сльози хлинули потоком. Гіркі сльози сіромів.

Ті, що спали, позривалися, гурт вив і ревів за Кармазином, з казні* зробилося пекло. Досередини влетіла сторожа зі старшиною, товкла арештантів шаблями, обкладала кулаками, місила й посочила на землі обчасами**. В тім неустрашимий Думич схопився, як ранений ведмідь, пірвав залізну прічу з дошками легенько, як гонту, і став бити все довкола, не питаючи, чи се старшина, чи свої.

II

Закривавлену казню вкрила ніч і сон. Товариш, що розважав Марака, обняв його за шию і спав разом.

Опівночі встав Марак, скинув сорочку, скрутив її й поліз вгору до вікна, що було навпроти. Тримався ґратів, понишпорив кілька хвиль і спустився в долину.

Товариша збудив страх. Він розкрив на силу очі — навколо студений льох, устелений кістками, над ними блимають ті світла, що блудять по цвинтарі й вертепах, льох отворяється на край світла, товариш підтягає з усієї сили лікті, підводить голову зі сну, мало не згине, чує стогнення, як би скеля сотки грудей людських придавила, і западається знову у чорну яму. Лише вечірне пірване слово Марака товчеться по мозку, як гострий кремій:

— Чим смерть цікава? Тим, що її таємного царства живі у білий день не видять, а хоч глянуть, як крізь шкарлупину в пекло, то забувають скоро. Смерть интересна тим, що в ній для живих у білий день нема нічого цікавого. Зате кожний

* Камера.
Підбор.

може потіпатися, що досвід смерті мусить хоч раз в житті перебувати на собі й тоді пізнає ту байдужість людей і світу для себе, з якою вперед сам відносився до інших. Бо на цій землі має бути рівна відплата усім. Між живими не одна струна моєї душі лишилася...

Зайнялося на світ. Рожева зоря заглянула легесепько крізь ґрати, товариш переходив із сну в досвітні марева. З неба лине поволі біла тінь, всувається крізь вікно, сходить пижче, так що лише голова маревіс. Голова похилена над сутіпками льоху, на неї паде досвітнє зарево чимраз ясніше. Віп дивиться на те диво, не годен пробудитися, ні розпізнати фальші від правди, а постать все ясніша, і сяйво довкола її голови мерехтить. Здалека жайворонок озвався. Диво чарує арештанта, з далекої казні долітає спів:

— Хри-стос во-скре-се із ме-ертвих!..

1905

ДИТЯЧА ЗАБАВКА

Вдосвіта гомонів бубон, військо виходило з села і дивилося остро на свою фану*, аж мурашки пробігали. Військо для війни, не для спокою, тому мусить бути все готове.

Офіцерська старшина поїхала верхом, за нею капрал в параді з фанкою, далі піхотинці в повнім воспнім уборі, в торністрах** з шатрами, лопатами, джаганами***. Попри відділи йшли лейтенанти, кадети й фельдфебелі, на самім кінці — полковий лікар верхом, віз з білою будою і червоним хрестом, вояки з ношами й перев'язками і збирачі патронів з торбинами через плечі.

Капітан дав знак шаблею, тамбор вдарив в бубон, військо марширувало за темпом. Як тамбор переставав, заступав його місце горніст.

Виходили з села. Луги, поля зеленіли довкола, сонце царювало над ними. Військо віддихало леготом, що збирав росу з запахами і розсипав її щедро.

Деякі, що не мали часу поснідати, виймали з торбин хліб, багатші — паприковану вудженину, інші йшли мовчки похнюплені, підкладали руки під реміння на грудях, бо давило й в'їдалося в тіло.

* Прапор.

** Солдатський рамець.

*** Кірка.

Напереді — горді юнаки з Городенщини, серафинецькі росли хлопці, далі — парубоцтво з ланів Ніжнева, з піль Товмаччини й Галича, за ними — присадкуваті й крепкі парні з околиць Богородчан, Надвірні й Делятина. Все те обгоріле на сонці, загартоване в біді й нужді. Деякий слабший гнувся під важкою торністрою. Передній товариш лишав широкі сліди в поросі. Яків Солонина задивився в землю і ступав в ті сліди, чув шум довкола себе, йшов як у сні і все лиш думав собі: «Отак крок за кроком далі й далі, час минає, не стоїть, настане пора, що я виїду з війська і буду знати, як шанувати кусник цивільного хліба». Розчисляв літа на місяці, тижні й дні, потім навідворот, і легше йому ставало на серці. Затумацював себе тим рахунком щодень — тижнями, місяцями...

— Жовніру біда,— сказав Стась Квич з Зелені.— Мучиться на отих маневрах днями й ночами, спеки 'го пражать, дощі перуть, неволиться на квартирі по стайнях і кучах, не доїсть, бо лиш кинуть кусень недовареної курші, аж тут лишай все і збирайся далі, вночі нема спочинку, бо чипиш на полі серед студених вітрів на сторожі або зривають тебе зі сну на алярм, і лети чорт знає куди і за чим, а встане рано, та й знов веселий, співає, як би й нічого не було.

— Пригадаються, брате, оці маневри на здоров'ї колись в пізніших літах, не бійся,— сказав Солонина.

Військо стануло на команду, старшина дозволила перейти з дороги на той бік рову, компанії складали гвери* в піраміди, торністри — по приписам і віддихали.

Капітан закликав фельдфебеля, насварив на нього за тамбора, що бубон дринчав, як розбитий горнець, і казав записати тамбора до рапорту.

Фельдфебель закликав тамбора і скочив як чорт до нього з кулаками:

— Злодію, чому ти бубон не нашмітував?..**

— Пане фебер, я його шмітував, але...

— Я тебе нашмітую!

— Сеї ночі впала роса, і він відійшов.

— Я тобі відійду! Я буду через тебе пити від пана капітана?! Я тобі так відійду, що мене, і тебе, і твій бубон дідько вхопить!

Офіцер інженерного штабу стояв з офіцером генерального штабу і кпив собі з непорядності в планах битви на маневрах, а цей знов кпив собі з завалених мостів, як поклав інженерний штаб.

— Дайте спокій,— втрутився офіцер від артилерії,—

* Гвинтівка.

** Настроїти.

генеральному штабові ніколи нічого не впало, а інженерному штабові все зачалось!

Старшина на конях зібралася навколо купи каміння і стала радити над нинішнім планом пільної битви. Сановиті обершти, майори й капітани витягали мапи, шварготіли й їздили по них пальцями, головний провідник генерального штабу відвертався вряди-годи до наймолодших офіцерів і задавав питання, на які мали вони відповідати, і се становило частъ практичного підготовлення й іспиту до вищого рангу.

— Яку команду дали би ви своїй компанії, якби спереду вас станула nepřиятельська артилерія, ззаду nepřиятельська кавалерія, а на правім і лівім крилі інфантерія?

Головусий лейтенант випростувався, почервонів, повторив питання і зачав розвивати стратегічну теорію, вивчену з військових підручників, яка тут була ні пришив ні прилтав.

— Але ж, мій коханий пане лейтенанте, ви розводите тервени, а nepřиятель не чекає і ваші люди багнуть рятунку!

Молодик збився до решти з пантелику.

— Що ж би ви в такім случаю почали? — спитав обершт вічного лейтенанта, що через келишок і людяну вдачу не міг добитися до вищого ряду.

Той відповів:

— В сім случаю я би командував: «Клякати до молитви!» Громовим реготом залилася вся старшина.

Енергія, суворість, ба навіть характерність біла із здорових лиць старшини.

По нараді військо зібралось, коменданти повизначували патрулі, ведети, шпигунів, пояснили їм ціль і мету, подавали гасла, поучили, як мають повнити свою службу, і виправили наперед. За цими розсипалися цуги на менші гурти, що називаються «шварами», і рушили зі своїми провідниками — одні направо в ліс, другі паліво полями поза гору. Кілька компаній лишилося й чекало дальшого розказу, за пими місила зелені поля, людську кривавицю, хмара кінниці, за кінницею — артилерія з тяжкими канонами. Цілий видокруг, доки лиш око могло засягнути, вкрило військо. Лиш небо і військо. Брязк оружжя, тупіт коней, гуркіт канонів; одиниця губилася тут, як крапля в морі, почування одного чоловіка всякали в ту масу, як сльоза в скалу, натомість остивала й твердла сила, що лучила весь загал, як лава — скам'янілий ліс.

Офіцери тих відділів, які пішли наперед, не виймали шаблів, аби блиск сталі до сонця не зрадив їх перед nepřия-

ителем. Давали німо знаки руками і посувалися наперед. Падали в борозни і рови, підлазили на животах, крилися по корчах і пропадали в лісі. Тут переправа в повнім тяжкім узброєнні нелегка, не один бідака зломить ногу або лишить око на суку.

Хоч на такім гаспидськім місці тяжко було удержати порядок, та відділи намагалися тримати рівну лінію, один другого наказував, бо вчора була за це біда. Наднесло лихе капітана, і він не пятав, що се було серед корчів і тернини, але змив фельдфебеля і призначив його до рапорту за те, що шварми не були в рівній лінії та що між людьми не було приписаного відступу на два крокп. Фельдфебель знов відбив це по тому на цілім цугу.

Дощ лляв, люди ледве дихали, а він казав їм вісім разів чистити, щіткувати все до найменшого ремінця і виносити на подвір'я перед стодолю, в якій була квартира. Раз завернув їх тому, що торністри не були рівно зложені, хоч через болото на подвір'ї і криву стежку годі їх було інакше поскладати. Другий раз верещав за те, що реміння не світілося. «Де ж ми, пане фебер, візьмемо тут на селі тої помади, що на реміння, як його в темній стодолі і на чім вигладити і як на дощі поставити, аби блищалося? — скаржилися вояки. «Мене це нічо не обходить! Марш! За півгодини масте знову рокувати!» І поліз у корчму... Потім вчепився за ті маленькі гудзики, що при кляпах на рамені, потім за патронташі і так далі, а врешті, коли вже не мали йому очі на що вилізти, зайшов у стодолу, глип сюди-туди. «Ов,— каже,— то деки* лежать онде на купі, як здохлі корови?! За десять минут має мені тут бути порядок, як в люстерку! Аби порошка одного не було!»

Виходили з лісу на царини, сади й городи. Толочили ярину, толобанилися по молоденьких щепях, топтали зелений хліб і лишали за собою чорну землю і плач. Здалека долітали гуки сальви і стрілів, що падали поодинокю, то сипалися раптово, як біб по решеті.

Старенька вдова стояла на порозі, очі свої видивила в хмару обгорілих і помучених лиць, але сина свого не віднайшла. Одинокю її підпора і слава на старі літа. Гірецько отими сухими руками заробляла на нього. В школах великих учився. Потім віддали його на один рік до Чехів, там на маневрах загнався він верхом на дебри і потонув. Ні його, ні коня не відшукав потім ніхто, весь слід пропав.

Нехай оці мертві стрічки слабого слова заховують пам'ять його страшної смерті і жаль по втраті молодої сили...

* Одіяло.

Одна компанія виходила правильним чотирикутником на гладку, як тік, поляну, по лівім боці рівно був гаї, непри-
ятель, що складався з оборони крайової, стояв передом в
тім гаю, готовий до бою, лиш шапки і гвери видно з ліщини.
Нашу компанію виводять тим часом рівненько і спокій-
ненько, в якнайбільшій порядку на поляну, командують:
«Halt»*, потім: «Links Front»**, «Laden»***, «Schies-
sen»**** і т. д., а чемний і терпеливий неприятель чекає,
дивиться на це і регоче, аж листя з ліщини облітає!

— Оце, хлопці, файна робота! — сказав Солонина. —
А бігме, шпурну оцим гвером, скину в себе мундир і забе-
руся геть, бо не годеп дивитися па таке! Бавимося, як діти.
І не могло би отаке статися на війні? Таж саламаху зро-
били би з нас!

Зачалася з обох боків стрілянина сліпими патронами.
Все було вимучене, засвягле, чорне від пороху, глини і поту.

Нараз коло неприятельського коменданта закурилася
земля, потім вдруге і втретє! Комендант звертівся, як муха
в окропі, дав знак полковому трубачеві, той затрубив неса-
мовито, хвилину панувала тиша, потім зчинився рейвах і
колотнеча: «Із сеї компанії стріляв хтось гострими патрона-
ми!» Зачали нишпорити, заглядати до сонця в гвери і живо
знайшли. Середина люфї по сліпім патроні чорна, по гост-
рім — чиста. Якби пакінці був дав сліпий патрон, то про-
пало.

Від того жовніра забрали зараз гвер, а його самого по-
вели під сторожею. Пізніше пустили. Оправдувався, що кіль-
ка днів перед тим був на варті, мав з собою гострі патрони
і вони потім замішалися між сліпими.

Полковник на коні переглядав студеним оком відділи і
буркнув гостро до капітана:

— Люди смутні, прибиті, лізуть, як старці! Чого так
тихо?!

Звернувся до відділів і крикнув:

— Скинути обойчики, шапки дашком на лівє вуха, ку-
рити, співати!

Сей розказ подавали одні другим ген до дальших відділів.

— Видиш, хлопе, смердиш, як нещастя, кацає з тебе, а
шапку бери набакир і тішся, що живеш! — замітив фельд-
фебель.

Один з капітанів впав на ліцший спосіб.

* Стій! (нім.).

** Наліво! (нім.).

*** Заряджай! (нім.).

**** Стрільай! (нім.).

Боком плила ріка, він розказав взяти гверп на плечі і перейти через неї.

Зчинився плюскіт, шум, все сопіло, зігріте, й гнало як бішене в запорошених мундурах і черевиках через ріку, капітан на коні стояв на березі, кричав: «Далі, далі, далі!» І червонів як грань*, і ловився за боки від реготу.

— Не одному ця купіль пригадається колись на здоров'ю,— шуміли шепоти.

Військо виходило мокре на берег і вкривалося новою верствою порохів.

— Хлопці, не йдіть житом, а стежкою,— просив Солонина.— Гріх за людську працю. Он ті таки пішли стежкою: пізнати зараз господарських синів.

— Ая, господарську дитину і в війську пізнаш... Та й зверху по селі зараз можна пізнати, які в нім люди. От як в тім селі вчора повносили були нам води і молока в конюшках і цєбрах, і хліба, і садовини, всього, хто що мав. Видно, люди там просвічені, бо й читальня, і склепи руські були. Такі люди самі в війську бували і знають нашу біду...

Доходили до обдертих стріх, поламаних загород, гнилих калабань і немитих, розхристаних людей, що вилазили з чорних хат і витріщували очі.

— А це, товариші милі, якесь голодне село!

— Тут, десь, повно старців та злодіїв... Церкви навіть не видно...

— Зате корчма он як резиденція!..

— Як ратуш, ха-ха!

На плоті сперся обдертий хлопчище і глядить з роззявленим ротом.

— Ти, хло', а твій тато де?

— Нема!

— Таки цілком не було — розчахнувся на льоду чи вмер у криміналі, бо виджу, цвинтар у вас малий?..

Суха, як тріска, і чорна, як кагла, жінка, образ хлопської нужди, вихилилася з марного садка і тримала в пригорщах яблука, як горіхи.

— Кілько за те, молодице?

— П'ять грейцарів!

— І мала би ти сумління здерти від бідного жовніра п'ять грейцарів за ті зелепуги?

Виходили з села.

Військо посувалося, як синій змії на тисячі погах, стогнало під тяжкими горбами з рудою шерстю, їжило залізя серед спеки і хмари копотів, від цього парила задуха, капало змучення.

* Жар.

Члени тої потвори почали хилитатися, падати.

Капітан надлетів, витягнув шаблю і замахнувся над Яковом Солониною:

— Вставай, бестійо, бо порубаю на капусту! Симулянте! Солонина не слухав.

Капітана піврвала скаженість:

— Фельдфебель! Марш сюди! До рапорту сего драба! Лікар скочив з коня, взяв вояка за руку — по хвили сказав:

— Він вже при рапорті...

1905

У МИЛОСЕРДНОЇ БОГІНИ З КАМ'ЯНИМ СЕРЦЕМ

I

Осінній рапок заглядав до шпитальної кімнати і будив життя. Вертери* стелили ліжка, замітали, здоровші мародш** милися і підставляли умивальниці та зливали воду цинковими черпаками слабшим. Старий інвалід чесався сидячи і шепотів молитви. В куті на чотирьох ліжках лежали ті, що були між життям і смертю. Звідти долітали тяжкі віддихи, стогнання і зітхання. Один з півотвореними очима хропів, один терся водночас попід ніс й оглядав нігті. Повидів ту роботу вертер і бомкнув:

— Не далекі твої гони, небоже. До полудня та й буде по тобі.

Далі лежали два горілиць, мимрили в гарячці смертельними голосами і подобали на мерців. Тих, що повставали і помагали вертерам, було п'ятьох: два улани, два інфантеристи та один канонір — всі епілептики. Держали їх тут через 48 днів, а на табличках над їх ліжками було написано: *Zur Constatierung****.

Інфантерист Дронюк, чорний крепкий парубок, сів на край ліжка і заложив руки; канонір Гресюк, білявий, утлий хлопець, підійшов до нього:

— Ов, Дронюк, ти чого так посоловів?

Дронюк рушив плечима і глядів далі в землю. По очах і лиці видно було, що жерла його меланхолія.

* Санітар.

** Хворий.

*** Для розслідування.

Інші також це завважили.

— А йому що сталося? Сночі прибагав* так, що мене ще тепер від сміху під грудьми коле, а нині встав такий, як би йому жили підтяв!

Як повиділи, що він уперто мовчить, то перестали займати його.

Інфантерист Сидір, добродушний хлопчисько, вештався по цимрі** і помагав усім.

— Але ж то мене голова болить,— скаржився він.

— Ой, ти все лиш з тою головою,— закинув вертер.

— Але нині так мене скипає, що аж в очах тьмиться.

Улан плентався тяжким, лішивим кроком і гломедав хліб.

— Улан! — кликнув вертер,— ти мився?

— Мився.

— Хто видів?

— Ні, ні, він не мився, я не видів.

— Та й я не видів.

— Та й я ні.

Улан всміхався розлізло і ремігав далі. Вертер улютився.

— Ади, який мудрий! Лише пролупив очі, та й зараз до хліба! То ще раз лінь! А ти не міг би помочи дещо, лише зазираєш, куди ворони літають!? То ще десь оферма*** була з тебе, ніякого стиду не маєш! Ади на Сидора, та то дівчак супроти тебе, а всьо робить, о, диви, твоє ліжко застелив! Іди, бо як скажу пану регіменцгерцови****, то будеш видів! Най, Сидорку, не стели йому більше, най собі сам стелить! Чекай, запряку його нині до коритаря! Будеш шурувати підлогу, що здохнеш!

Улан докінчив хліб і ніби брався до роботи. Через те лінєвство ніхто не любив його.

От він ніби поправляє біля ліжка свого камрата і пасе оком вертера й всміхається. Нараз гейби його щось цукнуло, він випростувався і вдер собою до підлоги.

— Йой, вертер, біжи, біжи, біжи!! — кликав марод з пов'язаною погою.

Вертер вибіг з мародцимри****, а хворий на погу взяв свою палицю.

— Хло', ти чого аж тут приліз розщібати собою? А підеш звідси!

Намахував палицею, буцім хотів відганяти його.

* Вигадував.

** Кімната.

*** Нездара.

**** Полковий лікар.

***** Кімната для психічнохворих.

Деякі сміялися.

Вбіг вертер з лікарем.

Підняли улана на ліжку, лікар став живо підтягати його по повіку, потім взяв одною рукою під коліно, а другою вдарив зверху, відтак вколов іглою поза ніготь, а улан метався, як риба, і тяжко було розслідити його. Вкінці утих.

— Вже його пустило, — сказав лікар і вийшов.

На коридорі загомонів дзвінок.

Вертери взяли «бас» — широку дерев'яну скриню з шальками, як би висув із сушарні, і пішли по зупу.

Настала тишина і мовчанка.

Гресюк розв'язав клунок, взяв чисту сорочку і хотів убирати.

Втім Дронюк скочив як навіжений і з пришибленим зойком гепнув на лице і в тій же хвилі випростувався на рівні ноги й упав горілиць.

Гресюк настрашився, прибіг піднімати його і — упав на нього. Розшибалися оба на собі. Обом виступила піна. Дронюк скреготав зубами, товк головою до підлоги, бив руками і ногами, затискав п'ястуки, аж кров виступила з-поза нігтів, і лебедів, немов крізь сон, якісь неясні слова, щось як: «мамо, мамо», а Гресюк товкся поперек нього.

Мароди дивилися на ту сцену.

— Боже, боже, яке те життя людське. Де стільки сили набереться в християнині на такі муки?

— От, ковірїю півроку на ту ногу, але волю вже се, ніж хоч раз отак. Господи, борони та заступи від такого.

— Де ті вертери потеклися, що так довго їх нема?

Гресюк скотився з Дронюка і втих, а Дронюк ще кидався. Червоний, як грань, піт ллявся цюрком з нього.

Врешті і він утих.

Лежали оба побіч себе покровавлені, як на війні. Лежали тихо, непорушно. З далеких сторіп звела їх падавка на спільну дошку. Звела їх недовірливість бранкової комісії, щоб побавитися їх мукою, бо їх діди і татп ще мало були на позорищі.

Вставали оба смертельно помучені, стогнали і втиралися. Нараз глипнув один па одного і витріщив очі.

Гіркий сміх скривив мертвецькі лица всіх хворих.

— Рапо і ввечері клену і молюся — боже, забери мене з сего світа! Бодай я не дочекав отак мучитися! — лебедів сухим голосом Гресюк.

Поволоклися оба як підвіяні на свої ліжка і заснули скоро.

Вертери принесли зупу і паювали межи хворих.

По сніданню помили шальки і знов стало тихо.

Знов загомонів дівінок.

Вертери вибігли.

По часі дався чути стук, очі хворих звернулися в той бік, двері відчинилися нароствір і до цимри внесли вертери цувакса *, покровавленого і позавиваного так, що видко було лише зажмурені очі.

— Хто то? — спитали всі нараз.

— Ерзац-резервіст з підрізаним горлом,— сказали вертери і саджали його на порожнє ліжко.

— Що!? Ерзац-резервіст! Не міг два місяці витримати!? А він чого різався?

— Та йди і спитай його!

— А жис ще!

— Та жисє.

— Ов, якийсь маркірант!** Ти, хло', не міг ліпше потиснути, аби-с був цілком зарізався?

— От, дай покій, не буди; хто знає, яке його було.

— Та аби не знати яке, то я би не різався. А гвер від чого? Кульку в люфу, а з люфи в голову — та й уже.

Вертери знов вийшли.

— За кілька хвиль внесли іншого.

— А сему що хибує?

— Скочив з другого поверха і поламав собі ребра і ноги і потовк крижі. Він не цувакс; ми перенесли його згори, бо там нема місця. Він вже тут далі рік.

Цього ніхто не брав на сміх, лише один зітхнув. Відай, набилювалося якесь криве слово, але згадав за свою біду і за гріх та й умовк.

— Мо, ня, вертери! А ви ще йдете? Та буде вже тут тої біди!

— Ще одного маємо принести,— сказали вертери і вийшли.

Через час внесли третього.

Мароди зареготалися.

— А сему чи не пархи на голові, що так 'го файно позавивали, як дівку до шлюбу?

— Зшивали йому голову, бо напали на нього два п'яні улани і порубали.

— Певно, через дівку?

— Дідько його знає.

— А він що за один?

— Канонір. Він як фалатнув одного своїм праником, та й голова надвоє, а від другого дістав своє. Але моцна біда!

* Новоприбуллі.

** Симулянт.

Міркуйте собі: зайшов з порубаною головою від цитаделі через ціле місто, аж на свою касарню *

— Цсс, о, з сим не зачіпайся!

Канонір піднявся на лікті, очі і ніс виглядали понуро, як з-під шолома.

— Не бійся, фасольнику, — простогнав він. — Якби мені так, як тобі, то гарцював би тепер з капонами по діброві, а не гпв отут і жер зупу задурно!..

О десятій годині прийшла візита.

Два молоді лікарі і два капрала — санітети: один ніс скриньку з ліками та інструментами, другий книжку, перо й каламар. За ними прийшов полковий лікар. Позаписували цуваксів і почали переходити по черзі попри кожного хворого. Змішували написи на табличках і відповідно до гарячки приписували страву.

Прийшли до того, що скочив з другого поверху.

Полковий лікар, середнього росту, сивий, з бритою бородою і добрими очима, взяв його за живчик і спитав:

— Як же там, синку?

Вертери зняли з хворого покривало.

Тут нехай всяке щире серце спиниться.

Поламані ребра, ноги, руки, побиті крижі, вкриті чорними ранами, кості стреміли, як осмалені скіпи. А жття тліло ще в тій нужді мук. Його очі світилися мертвим блиском. Як побитий птах. Обертали його, як кусень дерева, обкладали бавовною і перев'язували.

Регіменцгерц заломив руки і хитав головою. Відтак погладив його, як дитину, і промовив:

— Ой ти, бідаку, бідаку! Мученику, мученику!

У відповідь на це слово покотилися дві грубі сльози по жовтім лиці марода.

Візита вийшла.

Тепер брали вертери по одному з тих хворих, що не могли ходити, на ноші і несли їх до операційної зали.

Звідти долітали зойки, писки і лайка.

Вілозора, що болів довгі місяці на ногу, внесли блідого і положили на ліжко.

— А що? — спитав сусід.

— А що ж би... перевели та й казали, що, відай, треба буде втинати ногу. Там саме втинали одному. Як подивився я, то аж ми в очах потемніло. Успали його, обтяли шкіру наоколо ноги, як кору на дереві, закотили вгору і різали кість пилкою. Марод пищав крізь сон і сіпався, як перший-ліпший з отсих, що мають тоту слабість. А один з болю

* Казарма.

поздирав з себе всі перев'язки... Ви кажете не раз, що я студеного серця, а я чую лише, що моя душа дуже зламана. Так здається, перековиріти отут сім місяців, то не щобудь. А моя рідня? Думаєте, що вона має до мене те серце, що вперед? Гадаєте, що вона від тих моїх болів не ствердла? Ствердла, зіпсувалася так, як ми всі тут. Бо такий, що вмирає, а не може вмерти — стає пенависним для людей і для себе. У війську нема поезії.

Засичав з болю і не міг здержатися від сліз.

— Ото, чоловічку, і що ж я тепер буду робити без поги? І все те через дідьчу римунду!

Але в тій хвили заціпив зуби, аж губа закровавилася і процідив понуро:

— А знаєте, звідки то всьо? Оті муки і зойки, які оглядає оце пекло?

— Звідки?

— Звідти, що наші газети і петиції — сміття, а наші посли — с-с-с-с. Скажу вам ще одно: добре так, а як було гірше, то се мене також не здивує, бо кожний варід має те, на що заслуговує!

Зімлів.

II

Коло старого інваліда спрятував вертер і рушив йому якусь дрібничку на шафці. Інвалід заметушився і, стогнучи, зачав сварити опалим голосом, а його схоровані очі косилися, як у постріленого яструба.

З полудня прийшла його жінка і ще якась бабуся. Принесли старому булок і вина. Обі в хустках сиділи і нипали коло хворого, як мухи коло заголомшеної мухи.

Сонце заглянуло крізь вікна під стелею, Гресюк встав і вбирався. Гіренький був його хід, як тої курки, що встала з гнізда. Натягнув плащ і вийшов на шпитальний город.

Не було студено, сонце всміхалося крізь жовтолисті липи, але він був так ослаблений, що здригався перед подихом вітру. Сів на лавку під липою і дивився, як зів'яле листя рухалося по землі. Крутилося, піднімалося, як би хотіло підлетіти до своїх галузок. І він відпав від своєї галузи, як той лист... Ет, що там!

От, курити нема що! Гей, не знають люди зі світа, що то є, як жовнір не має тютюну або на картку до своїх!

Два вертери надійшли з ношами і станули спочити.

— Де ж ви те несете?

— До трупарні. Улан.

— Який улан?

— Таже тут на ношах.

Гресюк відхилив простираadlo: під ним лежав мертвець, а він навіть не спостеріг його вперед, як би на ношах нічого й не було.

— Скоро затираються тут сліди по чоловіці.

Пішли.

Гресюк гладив рукою по руці, як старець, і шептав:

— Грій, сонечко боже, грій. Не загірло ти мене навесні, то загрій хоч восени. Не зазнав я тепла та й пікого це мав. Так якось ховався у студені, на самоті. Здасться, що перший раз так мене грієш. Коби можна спочити так навіки і дивитися...

Збудив його звук сопілки. Кинувся шукати її. Це в гарнізонівій казні вигравав хтось козака. Гресюк станув під загратованими вікнами.

Спів, регіт, тупіт і дзенькіт кайданів до такту. Захрипли голоси в'язалися в понурий і дикий хор. Безнадійність, неволя і розпука віяла з нього. Хоч було це на другім поверсі, а здавалося, що та чорна луна летіла з-під землі, з чистилища. Між арештантами зчинилася бійка. Гатилися кайданами по головах. Сопілка додавала чортівської охоти.

Один арештант держався ґратів і плюнув вдолину. Гресюк уступився, арештант пустив до нього прикре слово.

— Я тобі, брате, не дивуюся,— вповів Гресюк.— Я знаю, що навіть ангел на ланцюгу став би ся чортом.

Арештант подумав, а по хвилі відповів:

— Правду, брате, кажеш. Вибачай!

Пустив ґрати і зсунувся вдолину.

На город вийшов капітан, середніх літ, без шаблі, з двома вертерами. В драних панталонах, похнюплений, як водонос, закурив від вертера цигаро і салютував йому з низьким уклоном, а другий подав йому руку, потрясав нею, потім взяв його «за пан-брат» під рамено і так пішли.

Гресюк глипнув допитливо на першого вертера, що стояв ще і всміхався за капітаном.

— Варіят,— пояснив вертер.— Зійшов на таке через свою жінку.

Вітер підняв листя і поніс за капітаном.

Кількох мародів вийшло на город.

Пожовклі лиця, в очах дрімала скритість і хвороба злочину. Далі вірити годі, що на світі є ще якесь здоров'я.

Та Гресюк помилився. На город виринула панночка, свіжа, як рожа, прийшла «зі світа» і внесла з собою чари свободи й здоров'я. З'явилася в цім неклі нудьги і смерті, як ангел. Жовнір вийшов за нею, обоє взялися під руки і пішли

до лавки в куті города. Він викрадався ночами до неї, перелазив мур, як кіт, аж раз приховили його і призначили до маринарки. Завтра повезуть його на кілька літ до Полі над Адрійське море.

III

Ніч.

Тихцем встає Білосор, підсувається на кулі* до Гресюка шепче:

— Видиш всіх тут?

— Виджу.

— З ними так само, як з нами. Кращу половину нашої віку ми вже пережили, а як пережили, то знаєш.

— Знаю.

— Ну, то лежи тихо, ані рушся. Те, що буде,— не цікаве.

Білосор висунувся на ліжко найближчого товариша, приляг йому грудь коліном, одною рукою схопив за горло, а другою заткав губу.

Зчинилася метушня, глухе скавуління, як би хто пса душив в міху — і стало знов тихо.

Білосор ліз по черзі з ліжка на ліжко.

З Гресюка лляв піт, голова як в полум'ю.

Врешті гробовий спокій привалив цілу кімнату. Ліжка подібні до гробів, залізні штаби в головах — до хрестів, на них таблички з іменами. Деяка табличка калатала, як го-мілки кістяка.

Двері рипнули, як би під серце стуленим списом вколов. Білосор поліз, як тигр, до дальших кімнат... З цілого шпиталю стала одна величезна трупарня.

Нараз задрожали мури і почали валитися, стелі і стовпи розпадалися на всі боки, а між ними шибав Білосор, як шалена хмара. Гресюк прокинувся, облитий потом від гарячки, і зітхнув.

На столі дрімав вертер, спертий на руках. Перед ним блимала оливна лампка в умивальниці, метала світло на стелю і горою на стіні, а долом зробилася бездонна чорна пропасть, в якій стогнали молоді люди.

Ген сходами гомонів дзвінок і чути було кроки. Це йшов священик на другий поверх, до тих, що вмیرали на глуханню**. Дзвінок і кроки втихали, то знов будилися. Видно, багато було там роботи.

* Миліція.

** Тяф.

Гресюк глянув на Білозора, він не спав.

— Ви кидалися в сні і кричали, — сказав Білозор, — і я також збудився. Такий милий сон снівся мені. Десь я далеко в своїм ріднім селі і десь перед нашою хатою так ясно сонце світить, аж за очі ловить. Зелене жито леліє, а його зелень така ясна, якої я ще не видів. І приходять вороги до того жита, і не жати, але косити його хочуть, а я як ухоплю бучагу, як стану їх прати — геть вигнав і...

Білозор урвав.

Дронюк зачав бити собою па ліжку і злетів на землю. Кликнули вертера.

Було по півночі, і знов всі послули...

Рано понесли Білозора до операції. Гресюк надслухував цілою душею і тремтів усім тілом.

— Ну і що ж? — спитав він Білозора, як саджали його на ліжку.

— Сказали, що нога гоїться і не треба втинати.

Гресюк врадувався.

Білозор моргнув до нього і показав на одного марода.

— Дивіть, він ходить, а за ним снується смерть, видите? Вона, погань, за нами всіми так волочиться.

Гресюк глядів на страшного, як смерть, жовніра...

Прийшов капрал і прочитав двох, що мали виходити на волю.

Білозор і Гресюк гляділи завидно на їх радість. Багато хворих пересипалося, лише вони ковиріли, немов мали цілий свій вік тут перемучити.

— Люди йдуть, Білозоре, а на нас не прийшла ще черга.

— Не журіться, переспимо свій час, а відтак виженуть нас, як телята на зелену пашу.

— Коби-то можна лежати каменем.

— Ви бачили золотий напис на сім шпиталі: «Charitas»? Милосердна богиня, хе, хе. Білі в неї груди, але серце кам'яне...

До хворого з поламаними ногами і ребрами приступив жовнір і подав лист.

Скляними очима глянув він на письмо, оглядав кожду дрібничку, як би хотів навіки заховати в пам'яті.

Просив шепотом, аби прочитати.

Жовнір сів біля нього і читав:

«Дорогий сину!

Доношу тобі, що з ласки бога ще живу і зичу тобі здоровля і поведження. Рік вже минув, а від тебе нема ніякої відомості. Гадав я, ховай боже, що ти вже вмер, та війт казав, що була би чорна картка прийшла. Значить, що ти, богу дякувати, живеш, але що діється з тобою, як тобі пово-

диться, того нічо, а нічо не знаю. Дорогий сину, серце мені з жалю крається, що маю тобі нині донести смутну відомість. Най мені господь простить. Твоя мати вже небіжка. Най її бог прийме до царства небесного, а тобі най дасть силу і розраду. Бідняга дуже банувала за тобою, побивалася, як ластівка, до останнього духу питала за тобою, казала, що якби тебе ще хоть раз увиділа, то віджила би, може. Нанашко Максим ледве її втихомирив. Наказував, аби так не тужила, бо її жаль постелить тобі до смерті смутну дорогу, а вона закривала лице руками, душилася і так мовкла. Прийми її останнє благословення, сину. А я також не надіюся увидіти тебе. Синашу, синашу! Ти далеко, а я тут без ніякої помочі на нищету сходжу. Лічу свої старі дні та гірку нудьгу і неміч гризу. Туск каменем груди давить, в горлі душить, огнем пече».

Хворий відвернув голову і рушив рукою до читаючого.

— Пожди трохи.

Рясні сльози покотилися по жовтім нерухомім лиці.

Шептав, як би молився.

— Боже, боже, мощний боже, забери мене з сего світа.

Жовнір читав далі.

«Виволочуся вечером у луг, трава, як барвінок, пай на косовицю минув, праця марно пропадає, бо нема твоїх рук, нема тебе, аби станув з косою. Кервавими сльозами кличу: Вернися, вернися, мій сину! Трава хлипає, земля плаче за тобою!»

— Ой, чи не він. На тім світі хіба стане з косою, — втрутився голос із сусідньої постелі.

Жовнірові, що читав, жаль завертівся в горлі. Хворий вдивився в стелю і шептав в душі:

— Боже, змилуйся наді мною, відпусти мене...

Жовнір читав далі.

«А я стою, туманію, в землю западаюся, а ніч підкрадається, як злодій, гасить мій провіток, прилягає надію і посувається з моїм туском далі й далі. Сповиває землю, пебо, цілий світ. Така чорна, тяженька, безконечна ніч».

Лист кінчився поклоном і поздоровленням, але хворий вже не чув того.

Вертери прибігли до цього й хрестилися...

ДОЛЯ МОЛОДЕНЬКОЇ МУЗИ

I

Пара молодят вибралася в гори. Сміх і жарти губили серед тишини, дівчина квапила, бо хотіла завчасу вийти на верх.

Її товариш був веселий хлопець, любив біле личко і з приятеля хотів стати шлюбним чоловіком.

Вітер холодив, дівчина мовкла, потім спинилася й повела оком на далекі долини.

Такий світ показав Сатана Христові, коли підмаював на покусу.

Дівчина не приймила рамена товариша, він облишився*, невидима сила спинювала його на боці. Цього досі не було ніколи, він не міг зібрати думок і не знав, що з ним діється, як би морока в сні прилягла його і забрала всю силу.

Вийшли на гору.

Дівчина лягла горілиць і підбрала руки під голову, він сів в ногах, як випуватець.

Вона дивилася в небо й тонула в синіх глибинах.

Там студено, бо нема гріха, ясно й тихо, бо бог там пробуває і так любить. Не видко його оком, але видко душею в тій страшній ясній вічності.

Забула про себе, про все, остала лиш душа і бажала вічного щастя...

II

— Час нам вертати в долину,— озвався неспіливий голос.

Дівчина вернулася з незнаної, ясної дороги й глянула на товариша. Хитала ногу на носі, дивилася з гірким насміхом на нього і на весь світ в долині.

Чим більше вниз, тим гірше пекло. Людські серця, як квітки,— чим нижче цвітуть, тим більше їх топчуть.

Ще ніколи не вглянула так глибоко в нищету, як тепер на сій горі між небом і землею. Не мала слова, не було образу для неї, лиш грізна мова мовчанки розпирала груди.

Хлопець дивився в світ перед собою, але нічого не міг видіти. Лиш поволі будилася в нім звичайна злість, що він не може зрозуміти цієї дивної дівчини. І коби ця химера скоро минула, то він не забуде їй цього — там на долині.

* Відстати.

III

Дівчина піднялася й сказала:

— Так, треба йти.

По хвилі всміхнулася й сказала знов:

— А знавш що?

Він втішився цією зміною і чекав на несподіванку.

— Іди ти цим боком в долину, я помчу тим, відтак кликнеш, як обізвуся, то буде значити, що ти близько мене, як не обізвуся, то знай, що я далеко наперед тебе!

— Добре! — кликнув і пустився в долину.

Дівчина скрилася за виступом скелі й гляділа вниз.

Хитала в задумі головою, усміх виринув знов на личко і прийшла гадка:

— Якби він любив мене, то відчув би, що я тут лишлася...

Через час учула далекий гомін, потому слабший, і стало знов тихо.

Сиділа на скелі, самота і ніч обгортали її поволі.

1906

БОРОТЬБА З ГОЛОВОЮ

Мати осиротила мене хлоп'ятком. З тіней минулого дивляться її очі, долітають святі промені серця. Блукаючи по світу, я ніде не зустрівач хоча б подобу того образу. Я сам — художник і довгі літа не зміг відтворити цей образ, хоч у хвилях смутку бачив ясно його перед собою.

Ось її очі... Стала на порозі й дивиться на мене довго-довго. Ледве відтягнули її: знала, що не вертатись їй вже ніколи...

Після її смерті батько жепився вдруге. Взяв собі білоручку — з панського дому. Як кажуть: «Першу жінку — в дошки, а другу — в подушки».

Мачуха була статна, завертоока, ясне волосся, грішні груди, тонкий голос. Сопна і лінива, як кішка. Тіло заглушило душу, як це звичайно буває у жінок паразитного виховання. Принадами суєти обдурила вона старого батька, і він покоровився її волі.

Так на місці бідного щастя запанували пусті розкоші.

Мене вдома часто лишали самого. Вплету, бувало, хату й сяду в кутку. Знадвору заглядає у вікно хмарний вечір,

я дивлюся в безкопечну сіру пустелю перед собою: сльоза за сльозою падає з очей.

Найбільше любив я бавитися зі своїм ровесником Сенюковим Олексом — також сиротою.

Та раз прийшов він до мене опухлий, заплаканий і приніс з собою малі грабельки. Ми сіли в бур'яні. Він був сумний, не говорив нічого й не мав охоти бавитися, як звичайно. Я дивився на нього. Нарешті він попросив у мене хліба. Я побіг до хати й виніс крадькома кусень хліба в пазусі. Олекса взяв його, вщипнув кришку, але не їв. Потім встав, сказав, що грабельки дала йому тітка, і поволік їх за собою. Я проводжав його, а він загірбав сліди своїх ніжок у пилюці й лебедів, наче до себе:

— Бу-вай здо-ров, бу-вай, здо-ров!..

На другий день я дізнався, що Олекса помер.

Оповідали, що за кілька днів перед тим ішов він біля панського саду, а папичі були на черешні. Він попросив у них черешень. Таки дуже милосердно просив. Вони сміялися з нього й кидали йому кісточки, а потім нацькували псами...

В гарячці перед смертю він просив черешень...

Минали літа, я підріс і пезабаром пішов світ за очі.

Чоловікові жінка не вмре, помре лише дитині — мати.

І виріс я на чужині, а в мене виросла туга за рідним краєм, за рідною матір'ю.

Я забажав бодай малоньку пам'ятку знайти по ній, воскресити її образ.

Так поїхав я в рідне село.

Батько привітав мене, як тінь із того світу, мачуха позеленіла і набрала богомольного виду.

— О, то ти ще живеш?.. Ми вже давно вважали тебе небіжчиком!

Простягла руку й показала на крісло.

Під час розмови батько зиркав на мене, його, видно, будило сумління й спомини, бо відступав від теми і згадав кілька разів, що моє обличчя дуже нагадує йому покійну.

Мачуха спитала, чи пам'ятаю щось з дитячих літ, але потім пригладжувала надшивку сукні й не чекала на відповідь.

Я силкувався заспокоїтись, шукаючи хоч би тіні тої, яка навіть по смерті одна-одинок не покидала мене. Це була кімната, в якій я останній раз її бачив.

Ні одної пам'ятки не лишили. Тепер ця кімната була чужа й холодна...

Наймичка накривала на стіл, мачуха позіхнула й вийшла. Батько став сам не свій. Вона, видно, все людське заглуши-

ла в п'яму. Старий шепотів сам до себе, блимав дико на мене очима, розводив руками і кривився. Це ранило мене в серце й мучило до краю.

Двері відчинилися. Мачуха тягла за собою щось, батько зітхнув, я піднявся і застиг на місці.

— Представлю тобі, Назаре, мого єдиного сина, доктора прав Ньюька, — сказала вона з чванливою примхою і привела до мене карлика не карлика, а велику, перехилену набік голову з риб'ячими очима і неприємним усміхом. Вся решта тої мачушиної потіхи губилася в одязі дівка, тільки здорові руки й груба шия нагадували людину, закопану по пояс у землю.

Ми обмінялися поглядами, карлик вхопив мою руку і стиснув так, що я ледве витримав.

— Пардон! — заскрипів він, як криничний журавель. — Але я вважаю за потрібне представитися в тому значенні, щоб гість пізнав відразу, з ким має діло, і не судив по моему вигляду, що в мене немає сили!

Він засичав і вишкірив два ряди здоровезних зубів, а те «моему вигляду» виголосив гордо.

Я сказав, що не люблю ніяких доказів сили таким способом, але мачуха перебила:

— Від брата треба все приймати, тим більше, що він — доктор.

Мені було байдуже, хоч би він був міністром.

Та Ньюько напосівся на мене:

— Я чоловік практичний, здоровий розум — це моє серце. Стою на чолі фінансових та політичних інституцій і маю голос у головних суспільних справах.

Я дивувався з того свого «брата», мене забирала лють і милосердя, а вкінці — страх. Легко було зміркувати, що між нами щось важливе трапиться.

Він почав говорити про поезію й мистецтво і сказав, що не терпить їх, бо «плаксиві, бідні розбиваються в потемках і самі не знають, чого хочуть».

Мені стало нестерпно.

— Я сподівався, що ви це скажете, але чи не приходило ніколи вам на думку, чому саме поезія така і хто цьому винен?

Він хотів було відповісти однією з тих витертих бюрократичних фраз, якими воюють звичайно двоногі песиголовці, та я його зразу ж збив згори:

— Це тому, що наша поезія й мистецтво не мають грунту під собою, і доки політична влада буде в таких руках, як досі і як ваші, то нема надії на крашу долю народу...

Після вечері я лишився па самоті.

Вікпо було відчипене у великий сад, і до мене павідалися мої товариші — думки.

Не хворий я, але життя без материної ласки, між чужими, самотнє життя в кривді й приниженні передчасно зломало мою юність.

Тепер мене кололи терняні думки.

Виперли мене з рідної хати, все забрали. Для Ньюька. За те, що він народився калікою, обдарували його серцем і достатком. А я народився здоровим, і за це мене позбавили всього.

Я сперся на підвіконня, оглядав усе навкруги — рідне, знайоме.

Тут давно покинув я вівці й сопілку, взяв материні співанки й пішов у малярську школу. Опинився між тісними мурами, як птах у клітці. І ті мури, і той студений світ довкола огрівав теплом своєї рідної матері. В чужу, темну кімнату навідувалися дитячі сні й привиди, які приніс я з далеких, рідних лісів від моєї неньки. Ті щирі приятелі — сні — гуртувалися все самотніми вечорами й безсонними ночами довкола вогню, що палав у мені до мого поневоленого пароду. Це була одинока відрода на чужині.

Гей, гей!.. Бувало, вибіжу до Сенюкового Олексі, сховаємося в саду, зладимо плужок із старого вістря та й оремо землю... Та Олексі давно помер, а мені так і не судилося орати своєї ниви.

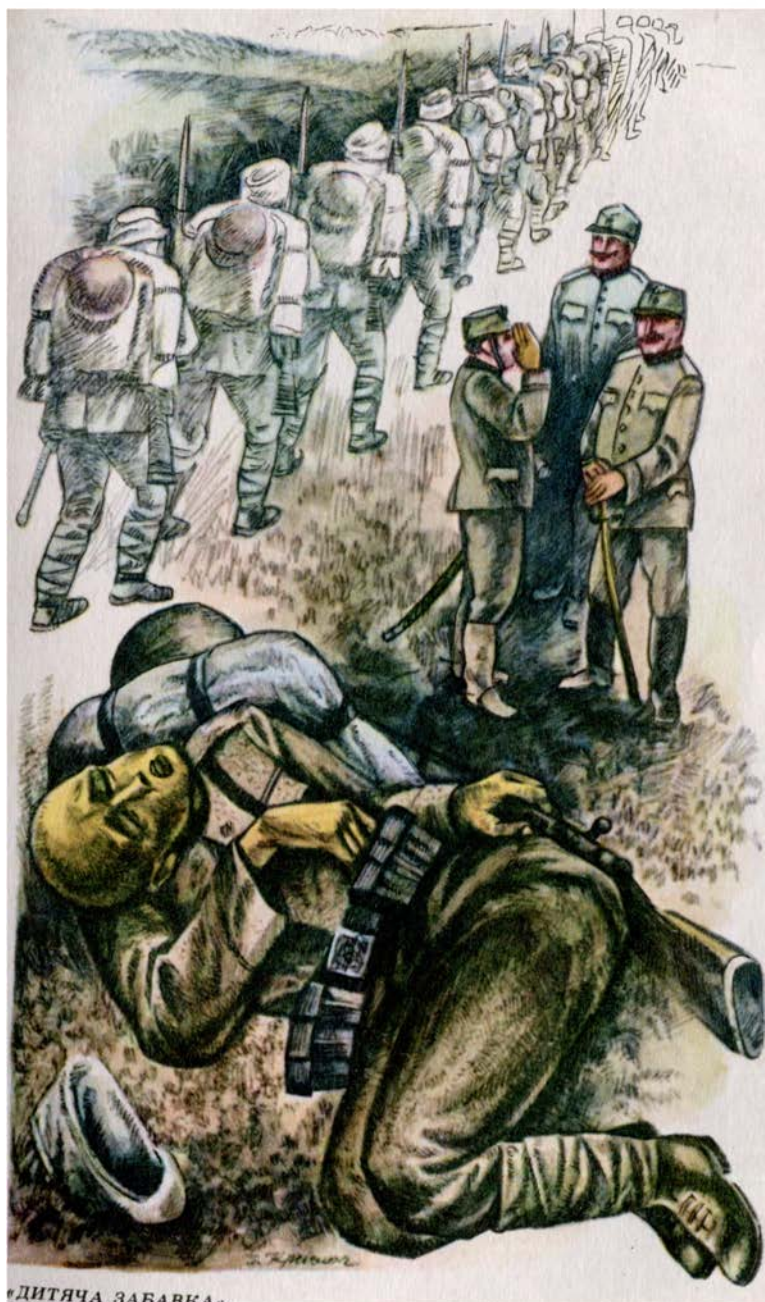
Так скіпчилася моя перша співанка.

Раз пастушком заблудив я в лісі, й після довгого плачу, голодного, мене зморив сон. Буджуся опівночі — чудні дива снуються по смереках, місяць пускає пасма крізь гілля на пні й корчі, верхи дерев гудуть тихо, а ген з могили виходить сновиди й стогне, аж гомін іде по лісу.

...Рано проснувся я, і раптом мені здалося, що встаю із домовини.

Потім вийшов на подвір'я з батьком. Спитав його, як йому живеться. Він довго мовчав, а потім почав жалітися:

— Зле. Таки так зло, що годі й виказати. Сам не вмію знайти ладу в тому всьому. Нечиста сила запанувала мною... Я став за попихача, за машину, що має працювати на жіпчині та Ньюькові витребеньки, а мені самому піде навіть місця пема. В усій хаті нема одної п'яді, де б я міг спокійно сісти. І до того ж та побожна відьма вічно жалить мене, що я лише про себе дбаю. Подумай лише, як ті всі побожні потвори вміють безбожно катувати! Вони обоє з Ньюьком ненавидять мене в хаті, раді б зовсім не бачити мене. Ота жінка — це петля на мою шпю, це така чорна хмара, що мене морозом проймає, коли її бачу, але я не маю ні-

«ДИТЯЧА ЗАБАВКА»

«ЛІСОВИЙ ДЗВІН»

якого порятунку. Я с певільником усього: підлоги, стін, дверей, години, навіть кожної хвилини. Тут не можна стати в чоботях, там не вільно заговорити, бо Ньюнко спить, там не вільно опертися, бо буде люлькою чути. Нічого мені не вільно. Мене на кожному кроці обгортає страх, я власної тілі боюсь... Ходив я до адвоката, гадав, що дістану розвід, але він сказав, що розводи дають лише великим панам, а хлоп навіть думати про це не може. Завинив я сам через свій нерозум, дав обмотати себе, та й годі. Взяв собі жінку не під пару, а гадав, що буде така, як перша...

Стежкою, садами вийшли ми на цвинтар, до матеріної могили.

Було тихо. Сонце цілувало землю, на ній будилися квіт-ки з медом і запахами. Білі хмарки линули по небу, як лебеді по синьому морю.

Мати наче дивилася на нас із-за тіней дерев.

Старий шепотів:

— Я віз її до лікаря, а вона хотіла вертатися додому і дуже побивалася за тобою: «Хто буде йому співанок вечором співати?.. Гей, чи знайдеться коли в світі серце, аби відчуло мій біль?.. Як Назар підросте, то перекажи йому від мене, що я гірко працювала. Видко, мало я собі ласки в бога випросила, коли дав мені таку доленьку...» Тут ухопив її кашель, і вона зімліла... Пісня виколисала її і була щирою посестрою в радості і смутку, а вона була їй вірна до останнього подиху.

Мене охопив такий безмірний жаль, що мати враз з'явилася переді мною.

Її очі дивилися на мене, — моя безмежна туга воскресила її.

Я побіг додому і кинувся малювати її портрет.

Так минали дні.

В цей час я не бачив ні мачухи, ні карлика.

Глибока тиша навколо, надворі літо, в кімнаті повно світла, а я сиджу й дивлюся на свій твір. Слідкую за грою своєї душі, і образи приходять самі, як забуті хвили з життя моєї матері.

Найраніше вона з нас усіх встає, найпізніше лягає. Праця й праця.

Як звичайно, вона порається сама в хаті — її тоді завжди смутна. В самім розпалі роботи згадає про щось, оглянеться поза себе й стане нерухомо, як статуя. При шитві, бувало, відведе руку з голкою, спинить її нараз, задивиться в призабутий спомин, а потім зітхне тяжко й шие далі.

В лісі — джерело. Ось мати йде по воду, та не доріжкою, а мохом, куди ще ніхто не йшов.

Покійна будить в мені душу, і переді мною постає дивний світ образів.

Ось я лежу хворий, вона на ослоні біля вікна пряде кузіль. Останній промінь сипле золотий двіт на її голову, в хаті тихо, лиш веретено фуркотить і летить рівно довкола. Я задивився в неї і в небо за її головою і прохаю, аби заспівала щось. І вона співає.

Опівночі мені здається, що в саду шумить смутно вітер. Буджуся — довкола сутінок, мати сидить у ногах, дивиться на мене і плаче нишком. Вранці я проснувся, і мені стало легше. Мати винесла мене на призьбу.

Над головою — блакитне небо, а над обрієм товпляться білі й рожеві хмари.

— Оце славне товариство виступає в похід, а онде леви везуть богиню в ясному ридвані,— вказує мати на хмари.

По нивах буяє вітер, дівчата мигають серпами, співанка стелється далеко, як подільський лан:

Ой як ясненько, ой як миленько,
куди сонечко сходить...
А ще ясніше, а ще миліше,
куди матінка ходить...

Мамо, мамо!.. Ти одна у світі свята. Недарма оспівують тебе поети.

Смерть закрила твої очі, як хмара ясні зорі.

Батько сидів біля мене, задивився на портрет давньої дружини й проганяв ясні сльози.

— Тепер на старість не маю нікого, лиш її. Не раз у безсонну ніч здається мені, що вона стукає у двері, виходжу, а навколо — темно, глухо й пусто... Знаю, що не зійдемося вже там, тому живу з нею тут. І тону в споминах, тону, потопаяю... А то явиться мені у сні — тиха, лагідна, як колись. «Вибачай,— каже,— що не додержала я тобі товариства... Дівчам узяв ти мене, рано вийшла я з тобою в дорогу, а в полудні змучилися мої білі ніжки, і тяжкий сон зламав мене...»

Увійшла служниця і сказала, що «пані» кличуть.

Старий скривився й вийшов.

Служниця вбирала в кімнаті, поглядала то на портрет, то на мене. Я помітив, що хоче мені щось сказати.

Я почав з нею розмову і довідався, що небіжчик її та-то служив тут давно. Потім вона оглянулася й шепнула:

— Я б вам щось сказала, але боюся...

— Кажі, я не видам тебе.

Присадкувата постать зігнулася, бупім стирала пилюку; обгоріле, некрасиве, але добре лице її було схилене над роботою. Я почув ось що:

— Пані й панич у великому клопоті, бо гадають, що ви прийшли відібрати свою землю. Перед татом криються, бо він — за вами. Але ви стерезіться, бо вони хочуть підкупити якихось людей, зв'язати вас і відвезти десь, ніби, як це я зрозуміла, до такого дому, що в ньому тримають божевільних. Все по ночах пані з паничем радяться, я це підслухала та й кажу вам, тільки прошу вас дуже, не видавайте мене.

Нам інколи й не сниться, що одна людина копає під нами яму, а друга — рятує.

В якому оточенні перебував я весь час!

Аж тепер я зрозумів, чому мачуха й Нюнько стороняться мене...

Вечоріло. Я вийшов у ліс і ліг серед гущавини. Земля, як мати, приймала мою журбу. В світі — гамір і праця пекельна, а тут — дрімучий ліс, що обгортає спокоєм.

Прийшла думка про карлика.

Колись в одну хвилию розніс би був його кістки, а тепер дивлюся більше в себе: життя павчило терпеливості.

Спокійно й не без серця дивився я на карлика.

«Це ж, — думав собі, — та несита, чорна сила, що давить людину, чатує по всіх закутках, щоб ограбити, здерти шкуру, затоптати в болото. Якщо пустиш собі кулю в лоб, то ще не застигнеш, а вже чоботи стягають з тебе...»

Думки блукали, як змучені журавлі над морем.

Раптом я почув тупотіння в корчах. Здавалося, звір гнався за звіром. Зчинився близько тріск, я придивився — спереду вітає дівчина й хлипає, а за нею жепеться карлик, однією рукою відпихається від землі, а в другій — прут.

Я схопився й заступив йому дорогу.

Місяць світив на нас, ми дивилися хвилию один на одного.

— Ти що тут робиш? — проскиглив карлик. — Всюди тебе повно! Носишся з потайними планами — характеристика твого народу й матері!..

Я приступив до нього.

— Що верзеш?..

— Іди з дороги! — зашипів він і вдарив мене прутом.

Я схопив його за горло й підняв в одній руці. Він метався, але я робив тепер своє розважко й спокійно. Пригнув грабову гілку, обернув її навколо пії карлика і пустив його в повітря.

Після цього мене охопило омерзіння, я якийсь час блукав лісом, потім отямився і помчав до хати.

Тут стрінула мене несподіванка. Карлик мав занадто сильну пню і руки, щоб повіситися. Він розірвав гілку — полетів вниз, прийшов додому і розповів усе матері. Я саме

застав, як він із мачухою дер портрет моєї матері па куски, й обоє топтали його ногами.

Вони накинулись на мене, як хижі птахи, але не пройшло й хвили — і я знайшов найпростіший спосіб, якого досі ніколи не пробував.

Я підбіг до мачухи, вхопив її за волосся, кинув на землю і почав бити. При цьому зауважив, що її тіло — як у риці, що в ньому не домацаєшся кісточки. Та раптом чийсь руки обкрутили мене в поясі, як вужівкою, — я впізнав карлика.

У мене мигнула думка, що так обкручуються і давлять моїх темних братів іноземні п'явки, і це вивело мене з себе.

Я вхопив карлика за ноги і почав бити ним мачуху, кидав на землю, як клубок. А він обгорнув руками голову й сичав одне:

— А таки мені нічого не вдієш!..

Моя лють перейшла в божевілля...

* * *

І ось я знову на чужині.

В рідний край не вернуся ніколи.

В самоті і нудьзі ковтаю гіркий жаль.

Так минають дні за днями.

А ночами переслідують мене примари.

Деся серед темряви постає переді мною в полум'ї гніздо гадюк, що поневолили мій народ, я тікаю в долину, а переді мною тінь аж до горизонту — купається в крові на спаленій, потрісканій землі: віде — ні корчика, ні билини. Я падаю в провалля, а за мною з гори котиться голова карлика...

Як тільки задумаюся на самоті або спочину на хвилю — бісова голова летить за мною.

З цього часу образ матері не з'являється переді мною, але я чекаю його з надією і сподіванням...

1906—1939

ШКАПА

Стара, дихавична, худа, мов терлиця, тягла тяжкий віз. З праці і голоду мала полуди на очах і бачила лише мов крізь сито. Дорога тягнеться під гору. Шкапа напружила всі сили, аж хребет згорбився, і сопіла, пеначе хто подалік

пилкою різав. Спотикалась і падала. Шкіра у неї позбивалася на колінах, кров капала з розбитих губів і ран, що нагрузили на хребті і клубах. Хотіла зупинитись і набрати духу, та візник прав її по кістках так, що аж висувались з-під шкіри. Він гнав її і верещав, мов скажеший; знав, що, як стане, то хоч порубай її, вона з місця не рушить. Уся вже була мокра з утоми, наче з води вийшла. Але недовго вона могла слухати побоїв. Тремтить, ледве погу за ногою волочить, а бичівно глухо хлопає по її кістяку.

Хитрак бачить, що биттям уже нічого не вдіє, і береться за інший спосіб. Скубнув жменю сіна, дав їй понюхати і заклав під упряж з боку голови.

Коняка пустилася кілька кроків скорше, намагається досягнути губами сіна, та дарма викручує шию. Воно так близько, лоскоче її ніздрі своїм запахом! А поодинокі стеблини, що стримлять коло очей, видаються грубші від пужална.

Зморена, знеохочена, знов звисила голову.

Погонич змінює тактику.

Витяг сіно з-під упряжі, відбіг на півтора кроку і наставляє те сіно до неї. Шкапа напружує останки сил, шкандибає, а сіно все утікає, а дорога все під гору та під гору.

Тяжкі хмари бовваніють, скрізь пусто. Здається, що в усьому світі осталися лише па вічну пам'ятку отой погонич та шкапа.

Коли вже опинилися на горі і мали з'їздити в долину, мужик дав їй сіно, але вона захиталася і впала. Витягнула судорожно копита, здригнулася кілька разів усім тілом — і сконала.

В її склтих очах були сльози. Плакав і мужик з віхтем сіна у жмені.

1907

СМЕРЕКА

Росте в гурті струнких, пишних ровесниць. Росте, покривлена, вже тридцять років. Якби всохла, були б її зрубали, а так мусить мучитися.

Старий дубовий пень станув на заваді, але вона підняла своє коріння понад нього, сп'ялася на тому корінні, як на ногах, і помалу росла вгору. Найменша пилінка паде на землю, все йде до землі, а деревина здіймається до сонця. Власний тягар зігнув її так, що в половині росту почала

втрачати рівновагу і хилитися на інші смереки, але зібрала останки сил, подалася кульбакою назад і звідси могла вже рости просто вгору.

І деревина має свої пригоди, свою долю. Ціле життя на одному місці, а довкола цікаво. Щохвилини нова відтінь, нова зміна в природі. Так і та смерека. При злиднях зрівнялася з іншими смереками, і коли каня плавала над лісом, то ніяк не могла пізнати зверху, які там болі криються долом.

— Дивіться, яка цікава смерека! І так може вона встояти перед бурями на тім високім корінні!

Тут чоловік ударить палицею або цюкне сокирою, аж верх заметушиться, і всі пробують її силу.

І має вона на собі багато старих і нових ран. Смола спливає по них. Має чорні сліди від вогню, який підложила людська рука.

Не раз вона так хитається, що ось-ось упаде. Але поки що вона купає у проміннях галузки і шепоче свої думи. Може, завтра виверне її ураган або людська злоба, але сьогодні її зелений верх ще під небом і сонцем.

1907

«ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...»

Учень сьомого класу гімназії Дмитро Чижик стояв навколішки на ліжку й поводився дивно.

Два учні першого класу вбачали останнім часом у ньому велику зміну, а тепер виставили носи з-під ковдри й дивилися на нього, стримуючи сміх.

Він витягнув руку перед собою і прошипів несамовито:

— Зраднице!.. Ти зломилася моє щастя! Так гинь же разом зі мною!..

Він вдарив себе в груди й покотився на ліжку, а хлопці вилізли, як слимаки, з-під ковдри і чкурнули, задихаючись від сміху, до другої кімнати...

В уяві Чижика світло театру зіллялося в яскраву повільну мережану рожевими личками, ясними строями, розхвилювану ураганом оплесків та окликів: «Славно!»

Так, він буде виступати в героїчних ролях, перейметься ними всією душею, заволодіє публікою, а що найважливіше — зачарує дівоче серце і здобуде славу.

З тих мрій вивів його скрши дверей і світло.

— Що з вами, пане Чижик? Чи не хворі? Я щось помічаю, що ви останнім часом якісь не свої.

Він піднявся на лікті і дивився на білу спідницю господині. Подумав і почав дивитися на мокрий рушник в її руках.

— Може, вам компрес потрібний на голову?

— Ні, дякую, мені нічого не треба. Я лише так, у сні чогось налякався... Маю розстроєні нерви і не можу спати.

— А може, у вас у школі неприємності? Скажіть, я знаю пана Цинамона, то, може б, з ним поговорити?

Це останнє вивело його з задуми. Він поворухнувся, немовби його оса вжалила, і бовкнув:

— Ні, ні, зовсім не потрібно! З усіх предметів я маю добрі оцінки.

Господиня вийшла. Чижик зітхнув і повернувся до своїх думок.

Там, в театрі,— принадні дівчата, а ота білявка найбільш притягає його. Відколи він побачив її на сцені, тоді покинув його спокій, і в навчанні пішло не гаразд... Але він гратиме колись з Несолоною в головних ролях, гей, та як заграють! Він буде вивчати драматичне мистецтво, присвятить себе йому.

Молодечі мрії обнімали Чижика солодким обманом. Він накрився по шию ковдрою і згадав одного вчителя з синіми очима й дівочим обличчям, який мився на ніч сметаною, а лягав у ліжко в рукавичках і швидко, як тільки сказав собі, що пора спати, засинав.

На другий день перед полуднем в театральній будці, що розташувалася в передмісті, Чижик стояв перед директором і говорив, що має охоту вступити «з патріотизму в склад театральної дружини», що «чує покликання до мистецтва і любов до сцени».

Директор Щогла стояв перед ним у витертому крилатому плащі й циліндрі (борода брита раз на два тижні, ніс схожий до паламарського гасильника, а ріст — надмірний) і очима щура дивився на Чижика. Чижик був струнким хлопцем, чуприна буйна, верхня губа всіяна волосяним пухом.

Оцінивши вміть Чижика, оскільки його постать відповідає формальним вимогам сцени, Щогла зауважив байдужим тоном:

— Та воно, добродію, добре, тільки не знати, чи ви маєте талант. Маєте голос? Вмієте співати? Знаєте ноти?..

— Знаю. Я був диригентом у двох бурсах.

Щогла кивнув головою на суфлера.

— Пане Буда, чи немає там пана Смичка?

— Є, за кулісами.

— То ходіть, добродію, на сцену... О, так. Нехай вам здається, що оце публіка,— він повів рукою на перші ряди крісел, на яких тут і там сиділи актори й акторки.— Тепер ви маєте спробувати свій голос. Прошу.

— Що ж вам заспівати? — спитав Чижик.

— Що найкраще вмієте.

Чижик почав:

Ой вербо, вербо кучерява...

Відспівав аж до слів: «Змарнів я, зчорнів я...»

— Досить,— сказав директор.— Голос ще не оформлений, але може ввійти в норму. Зрештою, пан Смичок перевірить, наскільки ви розбираєтесь в нотах. Не обов'язково сьогодні, можна й завтра. Перед полуднем. Так. А ще одне, добродію: чи дозволяють вам батьки вступити на роботу до театру?

— Дозволяють,— відповів жваво й без роздумувань Чижик.

— На всякий випадок принесіть завтра дозвіл від родичів в письмовій формі і прохання. Так. Іще одно: чим ви досі займалися?

— Я — учень сьомого класу гімназії.

— А чому ж ви не кінчаєте гімназії?

— За браком матеріальних засобів на життя,— відповів він шаблонною фразою, в якій для психолога криється трагедія нашої змарнованої молоді: є тут і завчасна зрілість, і буйна одчайдушність, і нестача тривких основ виховання — як домашнього, так і суспільного.

Все це, звичайно, сучасна хвороба — молодецька істерія. Але буває і інша причина, її ім'я — філософія голодного шлунка. Добре такій молодій людині, яка вийшла з рідного гнізда здоровою і має сили до праці на бурсацькій страві чи на домашніх харчах. Але що робити з тими замлілими, блідими, а не раз надзвичайно здібними, які не можуть погодитися з бурсацькими порядками і з камінними стовпами? А зважмо, що хиткий світогляд грає тут також немалу роль. Що з такими робити? Може, вішати їх?

Чижик дивився на Щоглу, мовби хотів спитати: «Як там у вас на другому поверсі? Чи все гаразд? Всі здорові? Бо тут у нас, чоловіче, біда».

— Іще одне,— замітив директор.— Принесіть листа від якоїсь визначної особи, котра вас знає і дала б нам інформації про вас.

На другий день у Чижика вже був дозвіл від родичів, сфабрикований зміненним почерком і підписаний лівою ру-

кою, хоч пошта з рідного села могла прийти щонайшвидше через півтижня.

Адвокат Ходак прийняв Чижика одним зирком через плече і, коли той стояв біля дверей та пояснював, чого прийшов, — розлігся в кріслі, як жаба в калюжі, ковиряв бай-дуже в нігтях; нарешті не втерпів і сказав піднесеним голо-сом:

— Чи ви очуманіли? Таж там в театрі самі пияки й картярі! Подобалося вам циганське життя, і гадаєте, що зробіте там кар'єру?.. Я чув, що ви пишете поезії. Це нічого не варто! Хліба не дасть! Що за користь з тих поетів, які лише фантазією живуть?.. До театру ідуть лише люди змарновані, легковажні і недоварені дячки! Ви — освічена людина, і я зовсім не розумію: що може тягнути вас до театру?

Але Ходак, щоб позбутися «сліпого» клієнта, взяв візитку і написав: «Цим посвідчаю, що п. Дмитро Чижик, зна-ний мною особисто, має любов до сцени, і з огляду на його дотеперішню моральну поведінку немає жодної перешкоди для прийняття його на роботу до театру».

Через кілька днів весь театр на сімох подорожніх возах переїздив до дальшого провінціального міста. В цей час ви-було три актори, і до хору треба було статистів. Отже, ди-ректор прийняв Чижика за 25 ринських місячної оплати.

Вози з паками, скринями і декораціями стояли наготові, актори й акторки сідали з дітьми, як кури на гніздо, дирек-тор торгувався з власниками транспорту, коли надійшов Чи-жик і зняв капелюх.

— А ваші речі? — спитав Щогла.

— Я тут недалечко — напроти мешкаю.

— То йдіть за речами, але не баріться довго.

Чижик швидко побіг до хати й вибіг з вузликом під пах-вою, в якому була пара білизни і дещо з одежі.

— Де маю сідати, пане директоре?

— Де будь, де тільки місце є.

Чижик сів ззаду воза на дрючок і витягнув руку вгору до актора з носом, на якому, мов на географічній карті, бу-ли сині та червоні значки.

— Маю честь представитися: Чижик.

— Нагнибіда. Дуже приємно мені взнати вас, — відповів актор. Старий хитрун посміхнувся, як кінь, що хоче вкуси-ти. — Чижики люблять сидіти па гіллях, — а потім махнув рукою і додав: — От, жиймо не так, як люди, але біля людей.

На вулиці міщанин бив п'яну жінку грудкою цукру по голові. Вона вхопила його за полу, зігнулася й крпчала, а він бив її, як цеглою. Візник збирав куски цукру з землі і ка-вав;

— Буде завтра на снідання.

— Солодке биття,— зауважив актор з картою на носі. В цей час його усміхнений профіль нагадував розбитий чайник.

П'яний селянин повертався з міста і точився, наче хотів сказати: «І той кут мій, і цей я знаю». Весела баба, напівзарібниця і жебрачка, боса, великий палець обвитий грубо білою перев'язкою, вдарила долонею об паркан, перед самим носом селянина.

— А цієї дошки не хочете поцілувати? — і заскрипіла сміхом, мов немащене колесо, похитала головою, а очі стали вузькі.

Селянин, який віз акторів, тримав оселедця за головку, обтріпував об люшню, витирав об полу, потім їв з хлібом.

Директор бісівся, що самотній на все місто візник згодився на більшу плату з іншим панком, а він буде примушений товктися всю дорогу на простім возі, та ще й з своїми ненависними людьми.

— Я тебе навчу! Ти визнаєш, з ким маєш діло! — кричав він до єврея-візника.

— Ну, ну, не робіть комедії, бо тут же не тياتер,— відповів той спокійно.

Директор — рад не рад — виліз на віз. Виглядав на драбинах, як чорногуз на плоті. Вози рушили в дорогу.

Був погідний день. Бабське літо снувало по городах і полях, осінь чепурилася, як та молодиця, у якої при згадці дівочих літ грає кров.

Тепер артистичний караван не представляв нічого цікавого. Вони були подібні до циганського народу-скитальця з піснею на устах та з вічною тугою за просторим небом, розлогими пустелями, з поезією волі. Селянам, які везли цеглу і черепицю, впадали в очі передусім паки і скрині, а на зігнутих постаті на возах дивилися зовсім байдуже.

— Бачиш, то якісь пани з полотнами та сукнами їдуть десь на ярмарок,— казали вони.

Лише одип наймолодший газда, який недавно повернувся з війська, а можна це було пізнати по синій шапці, показав на виступи кулісних полотен, що теліпалися на довгих латах, як три нужди, і сказав:

— Та це ж комедіянти, хіба не бачите?! Це ті, що всякі штуки показують. Рахувати, тرياتер. Такий як пустить туману, то ви лиш би очі видивили та й перехрестилися б. Як я був у жовнірах, то не раз дивився.

Двоє селян — один по одному боці дороги, а другий — по другому — йшли, заклавши руки за спину, і на віддаленні десяти метрів балакали між собою. На півмилі чути було

їх голос, але людина, не обізнана з селянським життям та духом тутешньої мови, не збагнула б, про що вони вели розмову.

— То, вважаєте, карник? Ба, ая. Покусав зо мнов горіхи, ну, покусав, то покусав. Але бо він, вважаєте, вчинив межи людьми, що я хочу підпустити йому червоного когута, та й подав мене! Ну, міркуйте собі! Таже ви, рахувати, знаєте! Та й приходить мені на водорощі,— а я з хати, а то ще де-де! А тут вам: ка-у, ги-и-й, бадю рідненький! Але де-е там! Ані суди боже! Що ж тут робити? Ги-й,— міркую собі,— ото! Бі-і-гме! Ну, та й я, вважаєте, сюди не туди, сюди не туди,— пішов!..

Справа в тому, що він погарячився зі своїм сусідом, а той розніс між людьми, що цей хоче підпалити його хату, і поскаржився до суду. Приходить виклик на йордан, Іван пішов удосвіта з хати, а тут — буря і злива, що годі рушити. Але він став шукати дороги і пішов.

Театральна дружина їхала через село. Зі стодоли летіли ритмічні стуки ціпів, дим просочувався з-під стріхи, несучи запах свіжого хліба. Вулицею йшов весільний гурт. Один чоловік танцював попереду музиків і співав, начебто в глибокій воді топився і кликав за порятунком, другий скрутився, крикнув два слова, а на третім урвав, паче його гадюка вкусила. Літній селянин почервонів, як індик, і намагався кричати голосніше, ніж горло і людські груди можуть витримати, затискуючи долонями вуха. Кожний намагався вирватися з суєти і показати щось небувале.

«Оце й ми прагнемо до цього ж», — думав Чижик.

Він сів біля візника. За селом була рівна дорога і голі поля довкола. Худі кінські ноги витягалися і ступали вперед, видовжуючись перед очима Чижика, як ноги великанських потвор, і ступали розмірено, без упицу, все вперед. Прийшло йому на думку, що кожна людська дорога, від'їзд чи повернення, кожний крок — це постійне надточування простої лінії, яка веде до могили...

Настав вечір і холод. Артисти добували з гардеробних скринь довгі селянські кожухи та баранячі шапки, загорталися. Це змінювало їх вигляд і давало привід до жартів та пожваблювало дорогу.

Чижикові припало до серця це нове і цікаве життя. Відколи пішов до школи, він не знав такої волі, як тепер. З другого боку, підлецувало й те, що нарешті вирвався з нудних гімназійних мурів, які очортіли йому до краю, і що нарешті став на свої власні ноги — з платнею 25 ринських на місяць. Двадцять п'ять ринських — це ж для нього гроші! Він такої суми ще ніколи не мав! За ці гроші можна

багато чого справити. Книжки, одіжку — все, що лише буде треба. На тих основах колотилися думки педосвідченої дитини Мельпомени.

Холод, гуркіт, трясучий віз розсіювали ці його «реальні» думки, а на «ідеальні» пора буде хіба аж тоді, коли він буде серед спокою, сам... Перед ним пройшли постаті батька й матері, рідних і свояків... Будуть бідкатися, що він покинув школу і не схотів учитися на пона... Та вони не розуміли його духовних потреб і не дбали про нього так, як родичі інших шкільних товаришів, то тепер хай пожуряться трохи, а час зітре сором з чола за те, що їх син «пристав до комедіантів». А колись, як освіта розсипле проміцня по найтемніших закутках, то й вони пізнають, до якої святині він пішов і якому жертовнику присвятив свою молоду силу і душу.

«А все ж ти скривдив їх! — стукав таємний голос в молодому серці в такт з гуркотом воза.— Вони покладали всю надію на тебе, що дочекаються на старі літа, як ти станеш ясним вінцем їх трудів і безпросвітної долі. Треба було їм присвятити своє життя: вони ж — бідні селяни».

Перед ним постали змарнілі личка і очі сестричок. З яким довір'ям і пошаною вони дивляться з закутків на нього, коли він, бувало, приїде на свята або вакації. Весь час у всьому його слухають, все на його услугах ті малі, швидкі ноги і руки, ніколи йому ні в чім не противляться. Перед тим як має він приїхати на вакації, вони цілими днями галакають коло черешень, аби птахи не об'їли, бо приїде ж Дмитро. Самі дивилися ласо на ті черешні, а ніхто не паважувався рвати їх, бо то все — для Дмитра. Хіба лиш інколи підіймали ту черешню, яку птах скинув на землю.

«Як ти від'їздив до школи, мати плакала, а сестри цілували тебе в руку... Чим ти їм відплатиш за їх добре серце? Ой брате, це серце одинокє щире, незіпсоване, другого такого ти в світі не знайдеш ніколи».

В той же час пенависні постаті вчителів вилазили, як потвори без серця, з темних придорожніх корчів, як злі духи.

Він виправдувався перед власним сумлінням: «Як же я міг витримати в такому пеклі? Швон викладав греку і латинь, а ти вичуй йому напам'ять цілі зошити всяких правил, винятків та реалій, вичуй, коли в тебе шлунок цілими днями без страви, здоров'я і сили нема... А з інших предметів — також цілі купи матеріалу... Гей, чи ж я не був рад! Так в тому моя амбіція була, щоб скінчити гімназію. Де б я був і пішов відтак: чи на філософію, чи на який інший факультет, лиш би скінчити гімназію. Та не знай-

шлася ні одна щира людина, яка б мені порадила і допомогла»

«Ти сам собі винен! — шепотів упертий голос. — Ти був занадто великий педант і при тому — благий і полохливий. Ти все не довіряв своїм силам, а тим часом перший-ліпший дурень випихався вперед, а тебе відпихав назад. Життя треба ловити всією п'ятірнею, щоб ніхто не міг його видерти, ти повинен ловити всяку нагоду і не бавитися доброю вірою в людей, інакше — поки ти розглянешся, світ тебе обікрав, і ти став голлий, що хоч сядь і плач, і ніщо тобі не допоможе».

Темна ніч причиняла горе. Він осуджував професорів перед своїм сумлінням, як свідомих винуватців своєї долі, і почав на них вилити всю жовч прокльопами:

— Бодай же ви не знали ні різдва, ні Петра, ні дрібненьких свят! Бодай ви падали один за другим, як груші з дерева, і дна під собою не знайшли! Бодай вас шляк трафив сім разів і трохи!..

Опівночі театральна трупа зупинилася на місці, розбилася по двох-трьох, і пішли на нічліг: одні — до знайомих, де хто мав свояка, інші — до готелів, а решта — наймолодші бідаки — до читальні, яка пустувала з самого її заснування. Сусід-міщанин вносив туди два околоту, зо два рядна. Підлоги там не було, отже — і м'яко, і спання пишне! Рано навідувався старий священик, казав — вставати, митися, дивився, чи в хаті порядок, а відтак починав цікаву розмову.

— Ти як називася?.. Гм, ага!.. А ти як?.. А ти?.. Ну, так, гм, аякже!..

Після цього він виходив з читальні, і за вікном чути було його грубий голос:

— Штефане-е! Пехай скочить ваш хлопець до матушки та принесе отим хлопцям горнець молока і хліб!

— Добре! — долітав у відповідь голос із сусіднього обійстя.

Чижик зайшов до заїзду, в якому ще світилося. Випив горілки і закусив булкою. Під шинком на землі хропів п'яний міщанин і сварився з кимось крізь сон. За довгим столом сиділи два старці з торбами, перед ними — пляшка. Вони йшли на храм у далеке село. Дрантивим голосом балакали потайно про свого багатого товариша, що був війтом над жebraками.

— Чи дав Василь придане доньці?

— Ой, то-то дав... Дав їй дві торби — то цалком нові!.. Заплішник на дванадцять закамарків і лугу на дев'ять локоть довгу...

Господар-еврей повів Чижика на нічліг і постелив ліжко. Стіни в кімнаті були пофарбовані в синю фарбу.

Він ліг пригноблений. Перевертався довго з боку на бік, поки заснув. Під ранок сниться йому, що поклав руку в кишеню, але наткнувся на кусочки скла, і вони повбивалися йому під нігті. Потім сниться йому, що його лице вкрили черв'яки, він дивиться в дзеркало, а його волосся поси-віло.

Встав пізно, ще гірше прибитий. Не вірив у сні, але покликав господаря, розповів свій сон і запитав, що він означає. Той подумав і сказав:

— Коли чоловікові сниться, що він скалічився склом, то його хтось ошукає. Сиве волосся — то клопоти і журба, а черв'яки — слабкість і нужда.

На пробі Чижик мав нагоду взнати акторів і акторок. Були це зламані нуждою бідаки з розбитими нервами... Жіноцтво — змарніле, плоске і дріб'язкове. Несолена була вижовкла і на старий шаблон думала про «добру партію».

«Перша частина мого сну здійснилася, а друга — нецікава», — подумав Чижик.

«Сталевий настрій», як він це називав, обгорнув його. Він швидко відчув скучний репертуар і велетенські труднощі, які треба було йому перебороти, поки вдалось би вивести на сцену щось нове. А самого директора і весь гурт людей можна було охарактеризувати так: «Зійшовся Яким з другим таким». Зрештою, все тут цілком логічне. Ліпший директор не мав би місця між такою трупною. Все є так, як повинно бути, інакше воно виглядало б, як золотий гудзик на кожусі.

Так думав Чижик і тішив себе думкою, що колись буде краще. Через сто чи двісті років, але все ж буде краще. Коли ми прагнемо до добра, то природно, що настане колись так, що земля стане раєм, а небо збанкрутує. Одне лише жалко, що нас тоді не буде. Не зможемо погуляти трохи серед земного щастя. Та це також дрібниця — панські витребеньки для тих, що бояться смерті і їздять в чужі краї, щоб в теплих водах продовжити собі віку...

Юні думки перервав голос директора.

— Загубився десь наш афішер, отже, підете, пане Чижик, увечері з паном Залудою і порозліплюєте афіші на завтрашнє представлення.

З полудня вийшов Чижик у місто, оглянув стару ратушу — з міфічними різьбами, потім пішов за місто до руїн старого замку на горі. Любив вести розмову з німпами свідками минулих часів. Лежав серед звалищ, перед ним синіли далекі ліси й долини.

«Відчуваю, що я на цьому світі чужий, і ніщо мене з ним не зв'язує».

Зійшов у долину і пішов до однієї артистки, яка за молодших літ завертала хлопцям голови своєю вродою. Застав лише дві акторки, що наймали з нею окремих покій. Одна з них спала, друга підняла голову від подушки і почала кликати:

— Ходіть, ходіть! У нас сьогодні ніхто ще не був, і ми з нудьги полягали.

— А де ж Безкоровайна?

— Не знаю... Так ви не до мене прийшли, а до неї? Який з вас кавалер? Та все хоч би для гонору ви повинні сказати, що прийшли до мене або до Маньки, що спить осьде... Тут ще хтось є... О!..

Акторка відкрила ковдру, і Чижик побачив під нею дитину.

— Чиє це?

— Безкоровайної.

— Так?.. Я навіть не міг подумати, що вона має такого дитвака. Де ж він ховався досі?

— Таки тут, у цьому домі,— відповіла молоденька акторка, позіхаючи.— Безкоровайна тепер у сусідів... Вірніше, у сусіда, власника цього дому.

Рипнули двері, увійшла Безкоровайна: лице розпалене, розсіяні очі світилися, як скло, руки дрижали.

Дитина розбудилася і почала ремсати, а вона схопила її і вибила. Сіла, задихана, на край ліжка і раптом помітила Чижика. Він кивнув головою, Безкоровайна всміхнулася і сплеснула руками:

— А ви звідки взялися?!

— З неба впав.

— Ні, справді, звідки ви тут зараз взялися? Як же це може бути, щоб я вас не помітила досі?.. Ви, певно, сховалися і тільки тепер сіли на це місце?..— і почала голосно сміятися.

— Чому у вас під час сміху живіт трясеться, як у курки, що кудкудахає? — спитав Чижик.

Вона глянула на свій живіт, а молодші акторки аж поїгнали з сміху.

Недільне представлення складалося з десяти вокально-музично-сценічних номерів. Це був артистичний салат з опереткових актів, драматичних сцен, дуетів, куплетів і сольних номерів.

Того вечора було кілька гротескових хвилин, які пригадали Шекспірові часи, коли актори з публікою утворювали одне ціле.

Під час трагічної паузи серед монолога з бантиши пад сценою долетіли слова:

— Посувься, бо як талапну, то око мазницею вилетить!

І тут один з шибеників упав на сцену.

Актор, який представляв мужика в народній драмі, мав виголосити: «Замети хату та йди за двері!» Але забув і сказав.

— Замети сцену та йди за куліси!

Реквізитор забув дати на сцену чоботи, вивалені у червону фарбу, що мало бути доказом убивства.

Війт на сцені говорить, щоб подали йому ті чоботи, а актор, який грав роль присяжного, почав крутитися за ними по хаті, заглянув під лаву та під ліжко і нарешті сказав:

— Нема! Загубилися. Правдоподібно, десь на печі.

В гостиннім виступі стояв один редактор, знавець драматичного мистецтва. Мав він плечима більше продуктивної праці, ніж здібностей, але без визнання у деяких колах. Рішуче не виступав ніхто проти нього, та були такі, що по-тайки шкодили йому інколи гірше лютого ворога.

Дама гвіздилася біля фортепіано, редактор тримав ноти, чекав на перші акорди Вагнерового «Прощання Лоенгріна», але робив при цьому враження вдоволеного щасливця. Нарешті він почав співати. Його голос зовсім не відтворював героїчність і силу, а губився в горлі і нагадував домашню копію інститутки з твору майстра.

Редактор ворожого друкованого органу сидів у першому ряду і, хоч без претензій на зпавця співу, дивився вперто усміхненими очима на свого політичного супротивника на естраді. І інші глядачі ховали голови за плечі жінок і душили в собі сміх. Один потушив очі в коліпа і силувався уявити похорон свого дідуся, аби тим самим задушити в собі сміх. Після кожної пісні франти били завзято в долоні, а щирий співак щebetав і колядував надпрограмово все, що тільки вмів.

Тим часом до ворожого органу писалося таке:

«П. Г. вразив карикатурним сміхом і був рішуче занадто мелодраматично-учтивий. Ми б радили йому, щоб він дав випхатися зі своїм голосом».

Чижикові було піяково.

«Я не маю віри до його співу, — думав він, — але ця поведінка публіки хоч і природна, але несумлінна».

Після представлення наш герой взяв жмұт афіш під пахву, а його товариш Залуда — бляшанку з рідким клеєм і квач, і пішли у місто. Розліплювали афіші по мурах і парканах. Де треба було лізти вгору, там Залуда підіймав Чи-

жика на своїх плечах. Так вони розліпити кількадесят афіш по всьому місту...

А на другий день Чижик написав до Щогли:

«Поважний пане директоре!

Мій драматичний термің у Вас скінчився. Афіші порозліплював я, щонайменше як афішер з докторатом, хоч до того мистецтва не дали мені безсмертні боги кінечного дару — Вашого росту. Зате послугувався живою драбиною — Залудою. Раджу Вам від душі, подайте на драматичній анкеті цей мій план: «Нехай будуча святиня мистецтва стане на такій підвалині, як могутні плечі і шия неоціненого Залуди». Здобудете цим собі славу і гроші, за якими пропадете, а я, осліплений Вашим ореолом, співатиму оди, перед якими зблідне ім'я немейського поета».

Зібрався і вийшов.

Був у передмісті. Доц скронив пилюку, ранок був свіжий, майже літній, садиби кінчалися, передмістя мало затишний сільський вигляд, вулиця виходила на розлогі поля, що нагадували степ. Була тут гарна, велика загорода з садами і господарськими будицками, збудованими на старий лад. До вулиці виходила простора кузня, а на подвір'ї коваль прибивав коневі підкову. На перший погляд той коваль пагадував силача, викуваного з граніту. З-під сивих брів його сяяли лагідність і спокій.

Чижик став і дивився з натхненням на нього. Так виглядали люди, коли на світі ще не було ні підлого бюрократичного жонглерства по рецептах Меттерніха, ні циркулярів, ні всіляких службових прерогативів, ні ради шкільної крайової.

Він ішов далі і по дорозі думав:

«Людська сила — не до кінця віку. То хіба маю змарнувати її в театрі і не лишити виднішого сліду? Ні, вернусь краще до своїх і вкладу свою силу в таку працю, до якої я годен».

Повернувшись в рідне село, одного літнього вечора Чижик сидів з батьком у хаті, і вони балакали весело.

— Що то було, Дмитре, з тим якимсь триятером, що ти був пристав до нього? Я вже не раз мав зашитати, та все забуваю.

— Пусте-е, нема про що згадувати.

— Ану розкажи, що це таке є. Чи не буде то часом щось таке, що отак візьме один комедіянт, поставить кілька крісел одно за другим, а потім розбіжиться і всі перескочить?!

Дмитра вразив цей погляд на театр, а з другого боку, сам спомин про свої митарства в цьому «храмі мистецтва» ве належав до приємностей. Але він почав пояснювати бать-

кові, що театр — це зовсім інше, а далі став оповідати йому про мету й характер театру. Та старий враз схопився й перервав:

— Ага! Аж тепер я собі пригадую! Таки саме тоді, коли ти там був, бачив я в місті папір на мурі і вичитав, що приїхав триятер і буде показувати якогось «Ой не ходи, Грицю...» — і старий вибухнув сміхом: — Ой не ходи, Грицю! Ой не ходи, ха-ха-ха! Ой, ой не ходи, ха-ха-ха-ха!..

Взявся за живіт і реготав на всю хату, аж вікна дзвеніли.

1907

З МОНАСТИРЯ

Оповідання шкільного товариша

I

До пізнього вечора я молився гаряче в церкві, а на другий день вигнали мене з гімназії за атеїзм. Обвинуватили мене в тому, що я зійшовся з таємним безбожним гуртком старших гімназистів, наказали мені зібрати книжки і виноситися якнайшвидше. Було мені тоді 14 років. Я вийшов, приголомшений, на порожній коридор і не знав, що робити з собою. З класів долітав легенький шум, як із заткаш: вуликів, вряди-годи проривав його голос учителя або учня. Ніхто не знав, що зі мною діється, ніхто не співчував мені. Я підійшов до вікна і хотів кинутися з поверха.

«Але що ж,— думаю,— поламаю собі ноги і буду мати два пещастя. Вже ліпше одно. А потовчуся — відрятують. Люди злобні. Рятують життя, а забирають усі засоби до нього...»

Я згадав свого законоучителя, через якого причипилось моє нещастя, згадав байдужість своїх учителів, і тоді вперше заламався мій хлоп'ячий патріотизм. Я зійшов вниз. На квартирі я не згадував нічого про цю новину, лише кияв книжки й вийшов з хати.

Незабаром мати забрала мене додому.

Журився я довго, а потім втихомирився. Дома було мені гірко. Я не міг знайти собі місця, понав у нехить та німу розпуку. Вже раніше пережив я багато, а останнє нещастя зломало мене до кінця. Я забажав відпочити.

Ось як забрів я аж у монастир і став перед ігуменом.

Починаю оповідати про своє лихоліття. А він перебиває мене:

— Свідोцтво!

Я подав йому свідоцтво.

Перебіг його очима вздовж, потім завернув око впоперек і відчитував «маловажну» примітку. «Прогнаний із гімназії за антирелігійні таємні соціалістичні сходи». Ігумен опустив свідоцтво на землю, глипнув на мене, як темний ворог, обтер пальці об клуби і прошипів до двох братчиків, які стояли коло нього:

— Виведіть його аж за браму.

Вхопили мене, як чорти душу, і винесли.

Хоч-не-хоч, я зайшов в чужий монастир. Тепер я взявся за штуку. Приготовив свідоцтво з першого семестру, пішов висповідатися до старого «патра» і розповів йому про свої наміри. Він вислухав мене і завів до віце-пріора. Віце-пріор привітав мене солоденькою усмішкою, перечитав уважно свідоцтво, і, на моє зачудування, почав говорити по-нашому.

— Господицю, чоловіче, добродію! Нам таких не треба, ая, нам таких не треба! Раз, що ти — українець — небезпечна штука, ану ж замотиличши мені мої овечки схизмою... А по-друге, чи смію спитати, вашеці, де то ваше високоблагородіє низького росту па курячих лапках попасали від першого семестру 4 класу дотепер? Ану ж ви, батьку, в тій темній епосі, про яку історія ні слівцем не згадує, беззаконіє, як воду, пили? Ге-ге.

Я виправдувався, чим міг.

По довгих хоровах прийняли мене, але остерегли всіх новаків переді мною.

В такій цеволі мене лякало кожнісіньке моє слово. Я силкувався говорити так, щоб і тіні приводу не дати чимось двозначним у відношенні до хитрих товаришів. Помалу я закопував себе живцем, товариші не звертали на мене уваги, я замовк, як би і не було мене на світі. Рухаюся машинально. Клякають інші, клякаю і я. Бовваніють над книгами, бовванію і я. Лише часом в годинах роздумувань промайне спомин або світла думка, як пташка серед попури ночі, залишить криваву нитку в моєму мозку, чотки зсуваються на колінах, я забуваюся та імпровізую молитву. Та в тій молитві нема слів, лише образи. З шаленим розмахом будую святиню святинь, вона займає весь світ з людських кісток, в неї підвалини і стіни в крові, склепіння — від сліз ясне і прозоре небо. Людські муки і зойки ревуть, як океан, у тій святині, а я лежу у поросі.

І тільки тоді, коли від мого жалю ось-ось не тріснуть груди і цілий монастир, я прокидаюся.

«Що ж,— гадаю,— іпохондрія. За чим жаліти? Ні світ мене не потребує, ні я його. Що ж мені світ дав? Отруту, біль, ненависть?.. От якби дочекати тої хвилини, коли ляжу кам'яним сном на плиті. Накриють мене чорним простиралом, ченці ходитимуть поважно довкола, заспівають похоронних псалмів, а я відречуся всіх і вся, і стане мені легше. А потім, потім забуду говорити, думати і, дасть бог, збожеволю. Божевілля має свої добрі сторінки: людина живе, але не відчуває життя». З демоською жагою я бажав цього для себе, і втішало мене те, що вмію так знущатися над собою. За що і навіщо? Ні за що, а так собі. Іншого виходу із свого нужденного існування я ніяк не міг уявити собі.

Одної неділі я висунувся у сад і сів на лавку. Сиджу, дивлюся на розлогі поля за частоколом. Дивлюся без думки, без ніяких почувань. Шибнула мені гадка про божевілля. Я зареготався і в тій хвилині відчув чужу руку на своїх плечах і зірвався на рівні ноги. Переді мною — віце-пріор.

— Ге-ге-ге! Кого то я бачу, кого? Хто мені так гарненько, тихесенько з богослужби висунувся, хто? Хто мені так солоденько до дівчини усміхається, хто?

Я оглянувся. Дійсно, недалеко на полі дівчина пасла корови.

— Але ж я цілк...

— Цсст, ані мур-мур. Хто вам дозволив говорити? Ну, ну, не гнівайтесь, що я перервав вам таке ідеальне візаві. Простіть, дуже мені прикро, але, будь ласка, зі мною. Прошу наперед. Так, гм, гм, гм, що тут не діється: лицезрінніє, плоть диявольська! О темпора, о морес*.

Він завів мене до кухні.

Там були вже поваки і приготувлялися до обіду. Віце-пріор стояв проти мене, хитав головою, усміхався і жував зассаною губою.

— Як то ми рідко коли бачимось, але як зустрінемося, то вже маємо про що побалакати між собою. Так... А прошу ласкаво скинути сорочку... так, гарно.

Він подав мені «дисципліну».

— Оце дівчинка святилася б. Гладить, як оксамит. А прошу обійняти її за гнучкий стан і спробувати. Прошу... А вашим обідом не журіться. Я вже його призначу для когось. А прошу гладити себе нею так, щоб у кухні було більше її чути, ніж ложки і тарілки. Так нам буде приємніше обідати.

Вийшов. Я рівномірно бив себе по плечах. Мало ще мене доля побила.

* О часи, о звпчаї (лат.).

Я глянув на розп'яття, яке висіло на стіпі, і стиснув мене жаль. Як почув, що з моїх плечей тече кров, я притулявся до печі і тріпав її, а коли чув чужі кроки, то відступався. Стільки ошуку і полегші.

Причалапав віце-пріор, став на порозі і дивився на мене, взявшись під боки.

— Ну, сатіс*, іди в мирі і не согрішай...

II

Вже з півроку було все готове до похорону. Патер Валентій вивчив похоронну промову, як «Отче паш». Патер Валеріан переробив і переписав четвертий раз свій патетичний некролог, в якому звеличував під небеса заслуги пріора та взивав «магна воце» вірних і цілу батьківщину, щоб плакала по втраті єдиного батька пріора. А пріор лежить собі, охас, заливається насилу ліками і ані не гадає вмирати.

Щоночі міняють сторожу, і один із старших братчиків і один з новаків пильнують старця.

По гоміліях, по чищенню ліхтарів та кухонного посуду прийшла черга на мене і на братчика Вінкентія. Ми ввійшли до просторої келії, де клигав патер пріор. Сухий, чорний, як головня, старець, зі страшними запаленими очима, повернув голову і глянув на нас. По мені пробігли дрижаки, я глипнув на братчика і помітив його скритий погляд, що перебіг від мене до хворого. Я стояв безрадно. Старець дивився пильно на мене, кивнув пальцем.

— Ти по-овак?

— Так, прошу.

— Ти-и по-о-овак? Ох, ох...

— Так, патре пріор. Я вже тут від довшого часу. Чим можу служити?

Я схилився до нього.

Він здригнувся, наче прокинувся.

— Гм, гм, ох, мене піхто не допилльує, завзялися на мене... Не-ехай їм бо...

Взяв мене за руку, дивився пильно то на неї, то на мене.

— Ге, яка ручка... Скільки тобі літ?

— П'ятнадцять.

Дрижав щораз більше і стискав мою руку як льодом. Мені підступив мороз під серце, я дрижав у такт з пріором, очі заступила пітьма, я ось-ось мав упасти, але старець пустив мене і відвернувся.

— Во-оди,— промимрив по-старечому.

* Досить (лат.).

Я прочував і метнувся за водою, але не було ні глечка, ні склянки. Підходжу до братчика, а цей роззувається, як нічого не бувало.

— Фратер Вінценціус, де вода?

Він блиснув на мене очима спідлоба.

— Від кого маєш реакрацію? Хто тобі дозволив говорити?

Сіпав далі ногу з чобота.

Пріор заснув.

Я сів на стільчик і поклав голову в долопі. У вухах шуміло, як у повідь. Я не міг знайти ладу серед думок і тремтів первово. Братчик відчинив дверці старосвітської печі і кинув туди кілька полін. Дрова почали тріскотіти, по келії розходилося тепло. За якийсь час помітив я, що пріор встав із ліжка в білизні і пустився хитким кроком по келії. Мало що не гепнувся. Я опустил очі на землю, він обійшов довкола мене — я почув на собі страшний вогонь його очей, — потім він попрямував на своє місце, коло ліжка похитнувся легко взад, так що руками сперся на поміст. Тер спиною об край ліжка і сунувся помалу на постіль. Його вишкірені зуби прийняли мене до кісток.

Збудив мене доторк братчика.

— Ти, — шептав він гробовим голосом, показуючи на старця. — Віп нині... — тут братчик махнув рукою, — а в тебе нові черевики. Позич мені завтра на похорон. За те я вимащу їх, а ти візьмеш мої чоботи.

Я мовчки роззув свої черевики.

— Ага! Ти, у тебе біла сорочка. Позич мені.

Я розстібнув рясу, скинув сорочку і подав братчикові. Потім я пятагнув рясу на голі плечі і знову сів на стільчик.

Братчик Вінкентій мав звичку продавати потайки білизну, одяг і все, що лише міг у нас зарвати, а ці гроші обертав на свою розвагу, *ad maiorem dei gloriam*...* Посоловілий і зморений, я дивився на вогонь у печі. Мені привиділося обличчя моєї мами і причулись її останні слова:

— Отак, дитино, покидаєш світ. Гонили тебе з тих папських шкіл за безбожність. Колотили тобою. А то видно, що вони самі були безбожні. Але в тебе є віра. То, може, хоч там, у монастирі, знайдеш спокій і ліпшу долю.

Я припав до її ніг і шептав:

— Та гадав я, мамо, що поможу вам на старі літа. А то так, як би то і не було мене ніколи на світі.

— Ба, сину, такий талан.

— Та й то свої мені так прислужилися.

* До найвищої слави божої... (лат.).

Мати всміхнулась гірко.

— Ге, свої! Пусте-е-е! Свій пес укусить гірше, ніж чужий. А хто ж би вірив їм? То вже, синку, таке: хто натягне на себе панське лахміття, той своїх не знає, а держить з панамми.

Потім прощалась зі мною.

— А тут маєш черевики та сорочку. Тільки й всього мастку від мене принесеш туди...

Я глянув перед себе на чоботища братчика. Він вимастив черевики, вийняв кілька кругів з кухонної бляхи і надставляв черевики пад полум'ям, щоб масть ліпше увійшла. Та в ту саму хвилину вони зсупулися йому з пальця в пащу до вогню. Ми кипулися вперед, але вже було запізно.

Я почав жалуватися, але братчик слухав байдуже. Утра-та черевиків вимотувала в моїй голові пасма чорних думок, кувала їх у нескінченний ланцюг, він обвивав довкола мої груди і душив за горло.

Босий, без сорочки, зморений, старший патер тягнув мене до своєї келії і хотів обпоїти мене вином. А потім дорікав мені, що я втік від нього.

«І цей,— думав я,— також неабиякий грішник, коли так довго мучиться».

Нараз пройняло мене гостре хрипіння пріора. Я підбіг до нього і відскочив.

— Фратер Вінценціус, пріор вмирає.

Той знову блиснув на мене очима і далі мастив свої чоботи. Я скипів:

— Скоти без іскри, і гріх треба пошанувати в такій годині, як тепер. І ви самі не ліпші, ви всі тут, ви!

Братчик скочив до мене, замахнувся чоботом на мою голову, але моя лють була налита вщерть. Я кинувся на нього за всією силою, вхопив за горло і жбурнув до землі...

При дверях я оглянувся. На ліжку лежав мертвий пріор, на землі — простертий братчик. Я вийшов у коридор, відчинив вікно, зсунувся по трубі вниз і переліз через мур.

Я опинився на волі серед осінньої темної ночі.

1907

ГОРОБЦІ

Тримав горнець між колінами, нахилився і вилловлював останню ложку бараболяної юшки. Побіля сиділа жінка, сперла лікті на коліна, голову — в долоні і задивилася тупо

перед собою. Сіра хустка спадала з худих плечей, в ній вона була подібною до посоловілої нетлі, що в сльоту тупиться до стіни під стріхою.

— Хоч роздави його, аби аж черепки розсипалися, то нічого не видушиш,— буркнув він і відкинув горнець.

Обтер рукавом вуса і піт з чола.

— А змучився чоловік, як не знати коло якої роботи.

— Що ж я маю казати? — спитала жінка.— Живем одним хлібом і до того хліба жадні, як до спасення.

Махнув рукою і почав нишпорити по кишенях за тютюном. Обгорілий, суворий, з кістлявими руками. Сорочка і штани вкриті пилюкою.

— Оце розбирали розвалини, що на їх місці мають збудувати церкву. Один з молодих робітників сказав тут пині таке: «Давно закопували живцем людину під церкву, а тепер ми закопумо наш кривавий піт, поки живемо».

Полудневе сонце мліло над світом тихою благодаттю.

Обов сиділи в тіні під риштуванням і поринали в свої клопотах.

— Що там діти?

— А що ж би?.. Малий верпув зі школи, бо не мав зошита, але мала ледве заснула. Не буде потіхи з неї. Я лишила Мартиниху в хаті. Як прийде лікар, то вже не знаю, що й робити... Продала з хати все, що було. Світпла я чолом, доки було можна, а тепер вже цілком стуманіла... Коли вже раз буде та виплата?

— Не знаю. Коли їм сподобається і якщо їх ласка буде, то кинуть якийсь гріш.

Ліг на бік. Пісна юшка, цереллята лакомо в голодний шлунок, бурлила, наче тачкамн хтось гуркотів по сінях.

— Маєш ангельську музику... Так мене ті порохи печуть в горлі і в очах, як присок. І голова свербить. Може, та біда й намножилася з того бруду і поту?

— Приходиш все такий змучений, що падаєш, як дерево, і мені жаль рухати тебе, але нині вечором змию тобі голову і вичешу,— лепотіла вона.

Витягнула чорну, спрацьовану руку і повела по його чуприні, він підсунувся, положив голову на її коліна, вона почала ськати.

Дивився сонно на світ, зелена гілка дрижала на сонці, горобці злетіли з неї, зацвірінькали.

— Людина — як отой горобець. Ніби вільна, ніби бадьора, а притулиться де-небудь під риштуванням і не знає, який кіт чи сова чатує на нього... Але ти, небого, не бався коло мене, а йди до дітей. Я не можу нині заснути. Не знаю, чи з голоду, чи з журби. Голова розболілася і нуд до мене

вчепився, як би п'яний був я... Кажеш, що малій плакав з голоду?.. Я знаю, ти не втаюй переді мною... Ну, годі лежати!..

Встав, але в ту мить заворот кинув його до стовпа, ристування заgrimіло, жінка підняла зойк, побачила ще раз чоловіка, почувла ще один оклик: «Діти!» — по цім стемніло їй в очах...

1907

ПОВЕРНЕННЯ

Мужик віз жінку з шпиталю.

Його вимучили кілька місяців в тюрмі за вибори, старшого сина забрали до війська, а вона з журби, жалю, туги захворіла на очі.

Товкла головою об полудрабки та ляляла рясні сльози. Коли сліз не стало, хлипала. Думки холодними стрілами прошибали серце.

— Чуже нещастя я виділа, та все відітхнула, коли згадала, що воно чуже. А тепер ти, боже, послав на мене кару, та й свій біль лише буду терпіти. Прийшла я на таке, що нікуди кинутись. Зробила б собі смерть, та гріх перед дітьми і нема як. Маєш, Федю, сліпу жінку — вбий її або роби, що хочеш. Вези дітям маму, вона буде їм у вічних потемках сорочки латати та кров з голки втирати, буде їм їсти варити та руки собі опарювати. Або поклади її за образ та дивися на неї. Бодай ти був не дочекав такої потіхи від своєї жінки, бодай вона була в землю запалася... Ти, Федю, не журися. Вивчи мене отченашів, та я собі хлібець постарю.

— Цить, жінко, бо смерть собі зроблю!

Впала лицем до соломи і душилась від горя. Як утххла, то спитала, чи далеко до села.

— Вже коло царин.

— Зелена нивонько, ото діждала я тебе повітати, тебе оглядати! Не мені, небого, па тобі з серпом стапути, не мепі перед вести, не мені твій колос у сніпки в'язати. Знайди собі іншу, бо я вже каліка, на віки вічні сліпа.

Знову упала на соломю...

Піднялася і шепотіла, як у молитві:

— Як надійде хто, то стань, хай попрощаюся з ним. Нікого не помини, я з усіма була в добрій злагоді.

Закрила лице в поділок.

— Слава Йсу!

— Навіки слава. Тпрру! Палагно, от кума Матііха з дітьми.

Цілувалася з Матііхою, цілувала її руки і тряслася, як осика. Матііха розважала її і сама плакала.

— Не завдавайте собі жалю, Палагно. Ми от з кумою Максимихою та Настусею навідаємося до вас.

— Прийдіть, прийдіть, любі, бо бачите, яке вже мов...

Федь зліз із воза і підіймав Матіішиних дітей до жінки.

Тулила їх ясноволосі голівки.

Як приїхали додому, він узяв її з воза і вів поволі до хати.

— Ото собі радість ведеш! Пороги потріскають, серце розколеться, а провітку не буде...

Діти заплакали вголос, вона ластівкою припала до них.

— Не буду вже бачити, Іванку, як і твої кучерики обстрижуть... Не буду бачити, Оленко, як станеш у шлюбнім віпочку... Ой, не буду, не буду, я темпа...

1907

ГОСТІ

Підбіг до вікна і пробурмотав до жінки:

— На маєш! Дідько гостей несе! Вийди до шх!

— Та вийди ти, бо я не вбрана.

— А бодай то... Де моя краватка? Та зберися, бо заіхали вже на подвір'я! Бодай їхали вгору коренем... І не міг міст завалитися під бідством... Цілою хатою вибралися... Скоро світ — дідько їх надніс. І чим тут нині приймати ту саранчу!? Дай мені сурдуд! Та вийди вже раз, бо чекають на возі і колотяться!

— Та вийди ти, нехай хоч трохи попрячу в хаті!

— На маєш — вона береся тепер замітати та застелювати барлиги! А бодай то...

Вийшов.

— А-а! А-а! Гості-гості! Преці нагадалися! Ов, і Микольцьо, і панна Галя, і панна Оля, і панна Маня, і Славцьо! А-а, витаєм, витаєм! Преці не забули за нас!

Цілувалися.

— А прошу, прошу, прошу ближче.

Підняли гамір, як хмара ворон.

1907

КАЗКА ПРО ПЕРСТЕНЬ

Побралося раз двох молодят. Одної ночі чують вони стук у вікно, потім голос:

— Що волите — бідувати замолоду чи на старість?

Настрашило се їх, але відповіли, що порадяться і скажуть другої ночі, що вибирають. Другої ночі вчули знов те питання і сказали, що волять терпіти замолоду, а на старість жити в щасті.

По якімсь часі зчинився огонь і забрав їм хату й ціле майно.

Та мали вони багатих родичів, і ті поставили другу хату й відновили, що було треба.

Але прийшов огонь і вдруге знищив усе.

Родичі помогли і на сей раз.

Вкінці постав огонь і втретє забрав усе дотла.

Тепер родичі не могли вже допомгти, бо самі збідніли, а молоді були приневолені піти в світ за прошеним хлібом.

Ходять вони в злиднях і горі, аж над'їздить якийсь пан. Глянув на них, стапув і питає, чому вони тиняються, такі молоді й здорові.

Вони розповіли все.

Тоді той пан каже:

— На се моя рада така: ти, чоловіче, продай мені жінку за капелюх червоних, їй у мене буде добре, і тобі буде ліпше.

Хоч-не-хоч — пристали молоді па таку раду пана.

Як прощалися, вона розламала свій шлюбний перстень, одну половину дала чоловікові, а другу сховала собі.

Сів той чоловік край дороги, дивиться — карета з жінкою щезає в тумані, дивиться на капелюх з червоними і жаль зламав його.

Нараз зчинився шум. Чоловік відкрив очі, а капелюх з червоними вхопив крук і поніс у хмарн. Ходить, блукає той чоловік по світі довгі літа, вже й похилився і посивів.

Аж раз приходить він до одного двора і проситься на службу. Прийняли його за чередника. Пана в цім дворі не було, давно помер, була лише пані. От раз вона каже до старшого слуги: «Ти згадував про якогось, що найнявся до череди, заклич його сюди». Той закликав.

— Ти що за один? — питає пані.

Той став оповідати про своє життя, пані слухає уважно кожне слово, а як скінчив, виймас вона половину свого персня і питає, чи має він свою половину. Він вийняв свою половину і подав їй.

— От впиши, як ми зійшлися,— каже пані.— Ти мій чоловік, а я твоя жінка.

І побралися вдруге і жили відтепер довгі-довгі літа.
Так стоїть у казці.

1907

СЕРП

Пам'ятаю, паче вчора це діялось. Я пас панські вівці.

Розлогий лан під лісом у сонці леліє, жінці — як білі квітки у золотому морі, серпи усміхами мигають та сиплють срібло у смутну співанку.

Найвродливіша з усіх, Варка Яворівна у той день не вела перед, не співала в гурті. Нахилилась низько, ніби не житній колос, а важкий жаль збирала з землі.

Щось їй Микола допік. Чи Варці це тільки так здавалося, чи, може, на правду він забагато кидав оком на Оленку. А як пі, то нащо став поруч з нею?..

Вівця зайшла в лан, я побіг займати її та й глянув на Варку. Підвелася, поклала серп на голову і в'язала перевесло.

Була це росла дівчина, струнка, як ялиця, коса руса, очі задумливі,— знаєте, які то наші дівчата бувають, коли на серці жаль: смутні, як та співанка, що їх виколисала...

Погнав я вівцю до отари, а Варка весь час мені з гадки не сходить. Десь бачив я у церкві образ: свята діва тримає білу квітку в руці, а над головою світло ясніє. Той образ і Варка з серпом на голові отак і переплітаються.

Аж тут пад'їздить молодий дідич верхи. Економ, гайдукі і люди б'ють перед ним поклони. Він злазить з коня, дає уздечку економові, а сам взявся під боки, озирає по женцях. Перекинувся кількома словами з економом.

— Ти,— кликнув той Варку,— ясна папі потребує покоївки — підеш?

Не падумувалась, лиш пахмурила чоло і сквапно відказала:

— Піду, чому ні, хоч би й зараз,— очі блискавкою мигнули в той бік, де був Микола.

— То йди сюди, до ясного пана.

Вона бисто метнулася зв'язати сніп. Поставила його сторчма та несміливо, боязко підійшла до пана і не схлила-ся до його руки.

Пан окинув її оком, погладив під бороду і сказав тихіше:

— Шкода таке гарне личенько палити на сонці,— моргнув економові і відійшов.

Економ встромив їй уздечку в руки:

— На, не йди до двора впорожні. Заведеш коня і відда-си стрільцеві, пану Максіві, чорт би йому в'язи скрутив. Такий противний Максим, хам-околіт, впав в око яснє-пані, а та цяцькається з ним, як кішка з салом, і він ніпів вередує таким шляхтичем, як я, гірше, ніж яснє-пан. А як прибрала та догоджас! І хай би хто мені сказав — за що? Такий простиий хлоп-холошняк. Та ти, Варко, не вагся йому це сказати! Слухай! Як будеш в ласках у яснє-пана, кинь там добре слово за економа Баранського — який він яснє-пану вірний. Не забудь, що я навмисне поставив тебе скраю на прикметі, аби яснє-пан тебе вгледів, бо якби я був поставив тебе з кінця, там, де Олену, то хто би був бачив, хіба той шибай-голова Микола? Я вже зранку хотів його з лану пагнати, бо він ліз мені тут скраю.

— То пан економ самі їх там поставили?

— Ну а як?

— Я вже, прошу пана, не піду до двора.

— Здуріла дівка! Саме щастя лізе їй в руки, а вона цурається. Соромитися нема чого. От яснє-пані не соромляться, а що ж ти, хлопська віра...

— Ні, нічого... але я не піду, і вже. Беріть собі коня та ведіть самі.

— Аво! Аво! Гедзь її напав! Та, хоч-не-хоч, чорт тебе бери. Я стільки сот женців залишу і піду до двора, а вони нав'яжуть мені помеликів, що хлоп на вила цілий полукіпок взяв би! Не хочеш панею бути, то йди далі сьорбати пісний борщ з бульбою, але коня заведи, бо тобі хребет нагайкою так спишу, що запам'ятаєш довіку цьогорічні жнива... А ти чого сліпаки витріщив і роззявив губу? — крикнув він і пустився за мною.

Я — вівці наперед себе та навікача в ліс. Чи далеко економ гнав за мною, не знаю. Я забіг аж до греблі і там мчався в гущавник.

Сиджу так, відсапую та розглядаюся, чи не видко економи, аж чую згодом — дудонить щось по корінні і тріскає зворост.

Дивлюся — Варка веде коня, а яснє-пан йде обіч і щось їй говорить.

Я приліг до землі, як наполохане зайчєня, і затамував подих. Дивлюся з-поза галузок, дідич закинув уздечку на зламану гілку, потім взяв Варку вполерек і завернув на

малу полянку серед гущі, тут, за кущем. Я ще дужче припав до моху та вп'ялив у них очі. Ані кліпну. Скільки страху було — один бог знає.

Варка не йшла, а яснє-пан майже поніс її і посадив на мох. Яка це справа була, я не розумів. Я бачив тільки, як він обіймав її і по личку гладив, вговорював, що зробить панею, а на подолок висипав цілу жменю грошей.

Варка відпихала його і просилася, та він став лютий, очі загорілись, як у вовка, мовби мав задушити її на смерть. Я хотів крикнути, та горлянку мені стиснуло так, що не міг голосу добути. Коли так борюкалися, вона зойкнула і в ту ж мить блиснуло щось у неї в руках, шморгнуло дідичеві по горлу. Кров бризнула. Варка відскочила і дивилась, як він ще хвилинку бився руками й ногами, а потім захрипів і спустив дух.

Варка спам'яталася лише тоді, коли станув коло неї Микола. Він був зі збанком — певно, ходив по воду і почув її крик. Глянув на пана і на розхристану дівчину і сказав:

— Добре, що у тебе був серп. Так псові і треба. Вже досить покриток в селі.

Він схопив його та потаскав на греблю, а Варка все ще стояла на місці.

Я сховався в куці та поповз до овець. За якийсь час я побачив, як далеко між деревами мигнули дві пари білих рукавів, ніби метелики, і потім зникли у лісі.

За дідичем, Варкою і Миколою слід пропав. Лише кінь прибіг сам до двора. Тоді була повінь, і пан як пішов углиб з каменем, так і зозуля вже його ніколи не викує.

1907

БЛАГОСЛОВЕННЯ

Кров'ю пливе осінній захід крізь шпитальне вікно на розп'ятого Христа.

Серед тишини, на грациці життя і смерті, стогнапія, глухі зойки, в ухах шум: нужда-нужда-нужда і нудьга, як море. Хвиля за хвилею жене — не здогонить і гуде: суєта-суєта-суєта...

У залі між хворими жінка, в головах табличка з розпізнанням: «Pneumonia catarrhalis in individuo praesox magantico»*.

* Нежитово запалення у людини, яка перед часом в'яне. (Прим. автора).

Інша будучність її чекала. Дивилася на своє життя, оглядала, як би оповідала його.

Її чоловік, зарібник при фабриці, працював тяжко, бувало, ніч його прижепе, ніч вижене, ні неділі вільної, покашлював, показувалася кров, врешті прийшов вибух і стинає того чоловіка. Давно праця давала хліб і служила до здоров'я, нині вона стоїть каменем в горлі, ломить і вбиває. Наставники, як звичайно, злої волі, людоїди — проклинають бога за те, що робітник родиться лиш з одною парою рук, визискували його працю.

А хотів і мав для кого гарувати — як вертав домів, всміхався дівчак і лепетом «тата» вітав його.

Прохав, аби сиділа з дитиною біля його постелі. Дивився в них довго-довго, вкінці сказав, що на тім світі вже не будуть ним орати, і так згасли його очі.

Остала їй одинока потіха — дитина. Взялася до тяжкої роботи прачки.

Та що ж, коли повиділа, що очі дитини під тіпкою великих рісниць ставали чимраз виразніші, личко окрашувалося западто багряний рум'янець, усточка, бліді вдень, стягалися вечором, дитя покидає дерев'яного коника, головка чимраз більше гаряча, воно бралось за неї рученятами, покашлювало й нужденіло, — відозвався слід батькової слабості і забирає матері всю надію.

Пішло за батьком в могилу, вона — знов сама.

— Що ж діяти?.. Буду далі те життя провадити. Бог дав, бог взяв.

І заробляла далі.

І восени на прапню, в праці на те життя перестудилася і прийшла тут до шпиталю.

Виморена на тілі й дусі, піддавалася слабості.

Чула, що кінець надходить, погодилася з долею і переглядала думкою ціле життя. Пригадала собі, як батько і мати відумирали її, то благословили на сей світ. Чула силу того благословення — гірко бідувала, але не скривдила нікого.

А знаєте, як тяжко нині не скривдити нікого...

Се благословення сталося її заповідею, хотіла лишити ту благодать на когось із живих, сповнити свій сердечний обов'язок, інакше тяжко їй зійти з сего світа. І вона мала дитину, багла благословити її на життя — смерть забрала ту дитину перед часом.

До зали входить молодий лікар з сестрою-жалібницею.

В очах хорої станула ціла душа матері.

Тихим зойком прикликала його до себе, корчі ловили її, остивала і ймила його руку. Він згадав за свою матір і вкляк-

нув коло ліжка. Зарібниця поклала руку на його голову і шептала блідими устами.

Криваве сонце притьмило червону лямку в ногах Христа, обагрило всьо довкола і ген-ген далекий осінній світ.

1907

КРАСУНЯ

Встав я — ще світанку не було, та й пішов шукати роботи і щастя.

Приходжу до Яблінки — там хати великі, а віконця лише на півтора ліктя, і то зсередини поприбивані, а хати чорні, як заїзд до корчми.

Приходжу до Порогів, а там ще гірше, ніж в Яблінці. Хати з доброго дерева кладені, але недокінчені, зверху лубами понакривані. Підходжу до тартака, настав вечір. Треба десь повернути па ніч. Повертаю до одного газди і питаю в газдині, чи не переночував би я в них. А вона каже:

— Або я бороню? Та я не бороню, але не знаю, що скаже газда, бо нема його вдома. Десь поїхав у ліс.

Хата велика, наче стодола, а віконця маленькі і темні. Чую, десь вівці в хаті блеють, але не бачу де. Чую: та бо й корова замукала теж у хаті, але також не видно де. Газдиня засвітила скипками, а то в хаті гірше, як у бовдурі, бо хата курна. Там, де постіль, за драбиною повно ягнят. Де стіл — там корова.

Сперся я руками на коліно, слухаю свої нудьги і пускаю деяке слово вголос — от аби лише чути. Так балакаємо обидвоє з газдинею, аж рипнули двері і входить дівчина. Внесла полотно і поклала на лаві. Ми подивились хвилину одне на одного. Вона ніби здивувалася, але витримала мій погляд і вийшла. Тримала голову згорда, очі в неї ніби трохи приболіли від диму. А мене наче пришибло. Все мені видиться, що вона ще стоїть, і світло мигає по ній та по вишиваній сорочці. Як уві сні. Через якийсь час дівчина ввійшла знов і сіла коло печі. Ми знов дивилися одне на одного. Я втратив мову. Аж тут чую: приїздить газда. Позаганяв коні до стайні, а сам входить до хати.

— Добрий вечір, га!

Присадкуватий, як бочка, чоловік, весь мокрий і обталанний, привітався зі мною.

— А ти не топиш, жіпко, га, не варш їсти?

Вопа вмить затопила і накидала картоплі в піч. А в хату повно диму нашло з печі. Відкривають вікно в стелі, аби цей дим виходив. Горить у печі, але нічого не вариться, лише картопля печеться. Потім посідали ми та їли ту картоплю з огірком. Старий спитав, звідки я забрів аж у Пороги. Я сказав, що з Гринівки і хочу тут стати до роботи на тартаку. Після цього сказав він хлопцеві нарізати січки, хлопчина приніс вівсяної соломи, старий хотів іти до сіней, та я не міг дурно сидіти і пішов допомогти йому. Стара напустила повну хату овець, а ягнята — з-під постелі, як зачне одне по другому скакати, ходити та мекати! Стара ловила ягнят та розкидала кожне до його мами.

Нарізали ми трохи січки, та й каже старий:

— Підемо спати.

Пішов хлопчина, вніс соломи, поклав мені в куті, бо піде не було місця, і дали верету від коней. Стара полізла на піч, хлопчина на запічок, старий на припічок, але не роззуваючись, бо казав, що як роззується, то гірше змерзне у ноги. Дівчина лягла па постіль. Скипка загасла, всі послули скоро. Бівці товклися без упину і мекали, а корова почала ходити по хаті, і я мусив уважати, щоб не стала мені на голову. Закурив я люльку, сперся на ліктях та й думаю. Дівчина так і не зникає мені з очей... Там десь мої батьки б'ються з нуждою, а мені двадцять три роки, і я скитаюся та й ніде собі місця не зогрію.

— Шкода твоєї сили! Ти ніде місця не зогрієш, бо під тобою земля горить,— казав, бувало, батько.

Ех, правда, що шкода, але чому так?

Аж от тепер перший раз на своєму віку пригорнув мене оцей кут. Може, я хоч тут знайду спокій?.. Все добре, але чи оця горда дівчина схоче мене?..

Від таких думок я аж піднявся і сів. Раптом до мене нахилилася біла постать, я обняв і пригорнув її до себе. Тепер — хоч би й сам чортяка старався — я її не віддам.

Так просиділи ми в мовчанці до світанку. Встаю. Встав і газда. Пішов, дав коням сіна і ввійшов знов до хати. Умився, сюди-туди по хаті — нема в що втертися. От він і витерся рукавом.

Дівчина встала, та якась мовби ще краща, як звечора. Блиснула на мене очима й побігла кудись.

Не вагаючись, я попросив газдів, щоб послухали моєї просьби.

— Газди мої добрі,— кажу,— дякую вам за нічліг. Багато сіл збив я вже своїми ногами, але такої гарної дівчини не бачив. Причарувала мене ваша дочка, хоч не сказала ще й слова. Так мені на душі легко, ніби я у вас своє щастя

знайшов. Тож будьте вибачні, що отак раптом і без старостів, сам прошу вас руки вашої доньки...

Стара похитала головою і заплакала нишком, а старий сказав, видивившись на мене:

— Чекай, парубче. Ми з радості душі... не проти цього, але чи знаєш ти, що наша дівчина — піма?..

1907

БІЛА КВІТКА

I

Було Юрчиківі чотири роки, коли вмирала його сестричка Марійка.

Мати стояла коло неї в беспорядній розпуці, дитя мучилося, а Юрчик сидів на ліжку і дивився на ту подію. Потім Марійка лежала спокійно зі зложеними ручками. Баба Матіїха м'яла хрестики з воску. Найбільший вложила покійній в ручки, менший поклала на чоло, а третій — на коліна. Потім завивала їй ніжки в білі хустинки й промовляла:

— Треба рівно обв'язувати, аби біднятко не шпорталось, коли йтиме до бога.

Мати хлипала і ламала руки, а Матіїха зітхала і заспокоювала її:

— Не плачте, — адить, яке воно, як анголятко. Воно щасливіше від нас. Ми повинні завидувати їй. Вона буде там молитися за нас, а тут що робила б між нами, бідними?

А мати промовляла крізь плач:

— Не жаль мені доні, що вмерла, бо певно, що буде там щасливіша від нас, але жаль мені, що так довго мучилася.

— Га, ми тут ще гірше мучимось, та що маємо робити?..

В колисці лишилася біла квітка, якої Марійка останніми днями не покидала. Мати взяла ту квітку і поклала їй в ручки.

Надворі був вечірній спокій.

На третій день прийшли люди з хрестом і корогвами. Юрчика дуже зацікавив розп'ятий Христос. З острахом вдивлявся він в ту незвичайну постать з болісним, мертвим обличчям.

До хати зішлися люди. Священик читав молитви, хмарні диму від кадила стелилися в світлиці, свічки мерехтіли, мерехтіли сльози серед хлипання і шепотіння, дрижала сумна пісня.

Сльози матері збудили плач у хлоп'яти. Один селянин звернув увагу матері, щоб сльоза була не впала на покійну, бо не добре буде їй ставати перед богом з жалем матері.

Цілували її по черзі. Коли Юрчика підняла мати до померлої, його уста вразило студепе, як лід, личко.

Забили її в домовину і понесли. Куди — він не знав.

Хмарне полудне, а в світлиці — пусто і сумно. Він лишився один. А ввечері, крім батька, були сусіди в хаті.

На комині блимав каганець, мати поралася коло вечері. Час від часу зітхала й витирала сльози. Юрчик сидів на своїй лавочці коло припічка. Підібгав ніжки і поглядав навкруги. Двері до світлиці були відхилені, світло вкрадалося до неї і гралося на бічній стіні з тіннями. Мати пішла туди за посудом. Раптом почувся її голос:

— Парашю, це ти?

— Ні, а що? — озвалася сусідка.

Мати увійшла до світлиці бліда. Дивна мовчанка тривала доти, поки під час вечері мати не почала розповідати, що за дверима в світлиці щось біле уперто заступало їй дорогу. Далі оповідала шепотом, що в ніч перед смертю Марійки снилася їй повна криниця крові. Мати зачерпнула з неї відром, пересаджувала білу квітку в рив і підливала тією кров'ю. В церкві під час молитов піднялося зі скрипом вічко домовини, а дим згашеної свічки стояв довго, наче якийсь знак, якого мати не хотіла чи не могла відгадати, лише бачила в ньому щось страшне.

Хлопчина слухав уважно, по ньому пройшов мороз, але він нічого не говорив. Мати повела його спати до світлиці і вийшла.

Постіль, па якій він спав з батьком, була папроти папів-освітленої стіни. Накрився Юрчик по шию, дрижав, ловив слова з першої кімнати і дивувався, що батька так довго нема. Йому стало скучно і страшно без нього. При ньому він міг сміливіше вдивлятися в глуху п'тьму ночі. Бувало, вечорами нудить його всякими питаннями, а далі вслухається в гробову тишу і роззирається. Тоді причувалися йому дивні гомони, сміхи, зойки і стогони, вся хата роїлася примарами. А то здавалось йому, що він буде вічно тривати, і тоді він тихцем плакав.

Прокинувся Юрчик, коли батько лягав коло нього. Тепер почував себе безпечніше.

— Тату!..

— Що?

— Ви де були?

— У лісі.

— А ви не боїтеся вночі в лісі?

— Чого ж боятися? То лише дурний гадає, що в п'ятьмі плодяться всякі чорти, але мені в лісі навіть безпечніше, ніж в хаті.

Довго мовчанка. Хлопчина посопів і знову обізвався не-сміливо:

— Тату!..

— Що?

— А Марійка де?

— Нема її, пішла до бога.

— Де — до бога?

— Там, високо в небо.

— Чому пішла?

— Бо ти був би її, може, бив, а вона боялася, то бог і сказав: «Не бійся, ходи до мене, буде тобі ліпше».

— Я б її ніколи не бив.

— Ба-а...

Хлопчина сховав личко в подушці. Коли батько захропів, як і щонаочі, він почув таємничий стук у вікно. Почав дрижати, накрився з головою, аж піт виступав, а розмірений, упертий стукіт все не давав йому спокою. І повторювалася та сама історія, що кожної ночі: розгублений хлопчина підіймався з острахом з ліжка, дивився у вікно, а в цей час його вдарила по лиці невидима рука. Він упав та так і заснув.

А встав, коли ще не світало. Всі спали, він підходив тихо до першої кімнати. Мале серце билосся, як у горобця. Він заглядав крадькома в той куток, де маячила колиска, його голос бринів:

— Марійко!.. Марійко!..

Колиска була порожня.

II

— Мамо!

— Що?

— Мені снилася цієї ночі Марійка, але так якось...

— Як?

— Була вбрана, як тоді, коли лежала. Вона не лежала, лиш ходила, але не сміялася і не говорила, а тримала свічку... Ма, а вона прийде коли до нас?

— Ой, не прийде вже ніколи!

— Чому?

— Бо вмерла...

— А Параня помре також?

— А певно, що колись помре.

— А Матііха?

— Та й Матіїха.

— Ну, а тато? — Надіявся, що тато — великий та дужий і ніколи не вмере.

— І тато.

— О-о-о, і тато!? А піп?

— Та й піп, і ми всі колись мусимо вмерти...

Хлопчина задумався. Його запекло в горлі.

— Ну, а я?

— Та й ти!..

Задрижав, як невинний, коли почує смертний вирок.

— То і все село помре?

— Певно, що так. Одні люди родяться, а другі вмирають.

Силоміць стримувався від плачу. Запитав би ще, чи й мама помре, але боїться почути правду і силкується не вірити в те. Побіг до світлиці і запер за собою двері. Тут стало йому все зрозумілим.

— Всі помруть, всі помруть!.. І тато, і мама, і я, і все село!..

Перед ним поставали знайомі обличчя. Він все більше розумів, що це значить — померти. Людина не рухається, не бачить, не чує, з нею можна робити, що хто захоче: і різати, і на сміття викинути, а вона не буде боронитися, бо вона — як дерево, і ніколи не встане.

Кудлатий Бурко дивився йому в очі і махав хвостом. Хлопчині стало дуже жалко пса.

— І ти умреш, Бурку!..

Сидів на землі, обіймав пса за шию і дивився крізь вікно у холодне небо.

III

На комині блимає каганець. Хлопчина сидить, скулений, на лаві. Мати вийшла до корови. Тиша. Він повів очима на вікно. Надворі — глуха пітьма. В кутках трясуться тіні. Він нерado лишається сам у хаті, але не наважується сказати матері. Його мучить і страх, і цікавість. Він роззирається по тінях. Напроти нього відтворені двері до світлиці. Там темно. З темряви виринає чудернацька мара і перетворюється щохвилини: то росте, то меншає, то ширшає, то видовжується, як дим від вітру. Ось мара повисла серед світлиці з видовженою пикою і сміється хрипливо. В руці тримає гілку з свіжим зеленим листям. Чути м'яке весняне леління листя. Та мара притулила гілку до своїх губ, а листя з шелестом корчиться після кожного подиху і звивається в тру-

бочки. Мара зірвала одну трубочку, дмухнула в неї, хлопчина обілляв студений піт. Кинула трубочку до нього, але вона не долетіла, а впала на підлогу і відбилася з шелестом. Хлопчина розкрив рот і очі та все тремтів. Мара зривала далі сухі листки, і по кожному ставав він слабшим, темна сила тягнула його до себе. Трубочок на вітці вже залишилося лише чотири... три... дві... і він полетів з лави та й заснув.

— Юрчику, а ти чого лежиш на землі?

І мати понесла його на ліжко.

IV

Настала весна. Сніг розтаяв, але земля ще не вихляла, бо сонце світило слабо. Однієї неділі ополудні Юрчик був вдома сам. Його мучила нудьга. Вийшов з хати, але його вразив студений вітер, і він вернувся. Ліг у ліжко. Йому здавалося, що болото і холод пливуть знадвору до хати, аж на ліжко.

Батьки в той час поїхали до свояків. Крізь вікно ввижався холодний усміх, вітер лопотів сухою повієюю. Хлопчина з переляку встав. Не знав, що й робити. Глянув на стілець, і пригадалося йому, що мати на ніч кладе його коло ліжка, бо, як казала вона, Юрчик зривається зі сну і може впасти.

Підняв стілець, але зразу ж опустив його і присів, бо закололо щось під грудьми.

— О, я заслаб,— замітив він з поважністю старшої людини.

Йому стало дивно, як це може щось так колоти. Встав і знову взяв стілець. Підняв поволі і стежив за своїм болем. Потім пригадав собі смерть і ходив по хаті та плакав за Марійкою і за собою. А коли виплакався, прийшла йому на гадку звичайна забава. Бігав по світлиці і розмахував руками. Та раптом глянув поза себе на стіну — за ним гналась пелехата тінь. Мигом стрибнув на ліжко і вкрився з головою. А коли прочуяв і розкрив очі, по кутах знову привиджалися всякі діди і чорти. Так і заснув, хлипаючи.

Батьки, веселі, приїхали з гостей і збудили його.

Батько потирив змерзлі руки. Привіз віп Юрчикові і дав кілька червоних яблук, ще й книжечку з малюнками. Хлопчина дуже любив такі книжечки, не знаючи, що з тих малюнків утворювалися його примари.

Їхня хата була розташована на горбі, подалі від села, під самим лісом. Ліс — смерековий, завжди зелений. Коли настала весна, коли зелень і квіти розвивалися, то хата виглядала, як у вінку. Тоді для Юрчика — рай. Він бігав по лісу, рвав квіти, прислухався до шелесту пташок, бавився між корчами і будував хатку. Щодня розбирав її і клав інакше. Лише дах не міг звести. Поставить стінки, вб'є в землю гонту попри гонту, затисне кожну вривень, положить стелю, але завершити ніяк не міг.

Одного вечора впав був уже на здогад, вишукав кілька цвяхів і збивав прямокутну гонту до гонти, але цвяхи були загрубі, гонти кололися, не приставали рівно. Намучився, аж мозолі понабігали, а дашок збудував нерівний, одна пара гонт стояла вище другої, а боки незадранені. Пізнім смерком покинув роботу і пішов спати. З жури забув навіть про вечерю.

На другий день встав пізно і вийшов на город. Його хатку розметав хтось дотла. Посоловілий, вдивлявся довго в руїну. Потім сховався в порічках і дивився в небо.

«Там пішла Марійка, і я тепер не маю з ким бавитися. Вона допомогла б мені поставити хатку...»

Дивувався, як то можна таку велику хату зробити, як батькова.

Крізь отвори в даху влітали і вилітали ластівки і сідали на вершку. Хлопчина помітив, як старі вивели на світ молоденьких. Вслухувався в їх дзьоботання і дивився, як старі надлітали з поживою. Ластів'ята відкривали дзьобики, а ті ні разу не помилялися і годували кожне. Одно погодване ластів'я висунуло зсередини ротик на край, але стара вткнула поживу середньому.

— Чому ластівка так любить своїх діток? — питав він себе.

Від того часу вставав завжди найраніше, заглядав до першої кімнати. Марійчиної колиски там уже не було, вивнесли її. Юрчик виходив на обійстя і дивився на ластівок.

Ранки були холодні. Він у сорочинці підгортав ніжки під себе і забував про холод. Оченята були задумливими, в-поза сліз майорів невідомий світ...

Свято. Зібрався гурток свояків. Пили горілку, балакали голосно і курили люльки. Юрчик визирав з кутка, прислухувався до розмов і дивувався, що нічого не розуміє. Вкінці набридло йому сидіти самому і забутому. Він підійшов до одного з гостей і спитав щось. Гість глянув на нього, погладив і відвернувся до своїх. Хлопчина — до другого, цей — так само. Він — до третього, а третій — те ж саме. Роззирався довкола, почув загальну байдужість до себе, і його обляв страх. Заплакав, але й на це не звертав ніхто уваги. Тоді здалося йому, що він має пропасти тут між людьми і ніхто цього не помітить, не врятує його, — і він підняв нервовий, шалений крик. Підбіг парубок, узяв його на руки і поніс надвір. Носив по обійстю, забавляв, показував ліс, потім став з ним коло стіни стайні і показав через щілину корову.

— О, диви, нані *, бачиш?..

Хлопчина відхлипував і заглядав, але тої «нані» не міг побачити. Бачив лише латку на стіні, де відпала глина.

— О, нані, бачиш, як ремигає?

Юрчик зітхнув і склонив голову на плече парубка. В його уяві замиготіло, наче ремигає латка. Він припадає до парубка, здригається і кволиться тихенько...

Зеленим полем іде до нього Марійка, всміхається, а він не плаче, ні! Тільки схиляється до неї, цілує і дивується, що її личко вже не холодне. Вона показує йому хатки, але всі з дахами і такі писані, яких ще не бачив. І беруться обоє за ручки, лепечуть, танцюють і летять далеко — поза зелені ниви.

1907

ЛІСОВИЙ ДЗВІН

В хаті грав музика, легенько, для себе. Дівчата й парубки сиділи на призьбі:

— Не йде нині субітка... ніч не дає.

Подвір'я обмасне, її обгорода, і невеличка брама на доорогу. Над обгородою і брамою явори. В листю весна цілується з місяцем крізь соч, придурює й чарус, як та дівчина,

* Корова.

що нібито спить, а з-поза пальців дивиться на тебе. І повно тих палких очей у тіні, з кожного корчика, з кожного листа моргають чорні брови, вихлюються гарячі уста і дихають та шепотять, аж серце в'яне...

Ксеню Кузьмівну відводить її жених Іван та його два побратими: Василь, стрілець-заводія, та Роман, ворожбит-музика, що як грає, то очі йому вогнем палають, а чорні брови нависають хмарою.

Іван з Ксенею напереді, а ті два за ними.

Другі кури не співали, Великий Віз підходив на середину неба, ліс снував свої казки і стелив тугу на село. Нема тепер сну молодому.

Ідуть мовчки всі четверо. Ксеня зачепила твердою груддю Іванове плече, він обіймив її за стан, аж йойкнула і засміялася, як би жменю срібла розсипав по каміннім помості. Нахилився до її шиї, кров в ній заграла. Відтручувала його, притягаючи за рукав, нахвнала пальцем і дивилася в очі.

— Скобочеться твоя відданиця, Іване.

— Ая, не звикла ще. Як буйний лошак, що не зазнав зубел.

Побратими стали на розходидорогах під гаєм.

— Ми тут заждемо, а ти підведи Ксеню та вертай живо.

Василь та Роман лягли над воровом* і позакурювали люльки, а Іван пішов з Ксенею під ліс.

Там був багатир, старий стрілець, і вона служила у нього. Ліс чорнівся на правім боці, через копанку, і так далеко, що замало було його видко. Тишина чарує сном, а душа не піддається. Хоче видіти, як втвориться рай і зійде на землю. Тота хвиля вже близько — от, от вона, а весняна тишина ще більше упоєс сонними чарами. Оба побратими лежать, не піддаються снові, лиш надслухують. Далеко-далеко гуде дзвін. Гуде, дзвонить та йде ближче та й ближче... Виходить з лісу, йде дорогою до них. Так мипають хвилі. Аж видять побратими — дорогою йде Іван і двигає величезний дзвін в руках перед собою, двигає, аж почервонів, аж сапить. Йде дорогою попри ворів, оба побратими відхиляються набік, аби Іван не впустив на них того тяжешького дзвона. Але він перейшов попри них далі дорогою, і дзвін став поволі затихати, вкінці замовк цілком. І через час тою дорогою, що перше, йде знов Іван, але вже без дзвона. Побратими повставали і всі три вертають домів.

Перед хатою Іван перший сказав до них:

— Підвів я Ксеню, а самому дивно стало, та й тепер

* Вориння.

так мепі, що годі самому. Дивіть, ніч не дає спати. А завтра зелені свята... Побудьте ще трохи. Для такої одної ночі варто і сім днів переспати.

Посідали на обійстю, та їй добре їм так було. Молоді літа, щире товариство... Вже другі кури відпїяли, а побратими лежали й думали. Вже ніч ставала на досвітках, аж дивляться — іде дорогою дівчина, йде в хвіртку. Дивляться їй очам своїм не вірять. Ксеня. Посхоплювалися, а вона нічого, лиш гейби збудилася зі сну.

Стали випитувати її, та вона попала в лихоманку, дзвонила зубами, оглядалася довкола себе і відтручувала парубків, то знов горнулася до них.

Це сталося з нею таке, чого вона не годна була збагнути. Сама собі не вірила... Іван підвів її, а звідти ще лиш кілька кроків — та їй перелаз, та їй хата, але Ксеня станула, обернулася за Іваном, далі рушилася, йде та йде, і тій дорозі кінця нема. А дзвін якийсь у лісі гуде-гуде. Йде вона, а той дзвін все гуде. Ще тепер у вухах її дзвонить. Аж на дорозі за гасм стямилася, але не вертала вже додому, лиш тут зайшла... А блудила вона по папоротних полянках, по горбках, як по городах, і по барвінкових урочищах, яких ні в казці нема, і такі там дива були, як у сні...

Тепер стиснуло її під серцем, вона стала хлипати і похилилася на землю.

1907

ГЛИБІНЬ

Хлоп'я купаєся в ріці за селом, бігає по воді, плюскає бурульками до сонця, що аж нараз заграла веселкою. Се увидів він перший раз і вискочив з ріки. Стояв на зеленім морузі недалеко загород та верб, що сміялися срібним листям у сонці. Успокоївся і побіг знов у воду. Пускав «качки» камінцями та ловив рибу. Втім учув над собою гамір птахів, глянув вгору — голуба пропасть над ним, опустив очі на воду — та сама безконечна, голуба пропасть під ним. Пирснув з води, як опарений, припав до землі і скрив лице. Схопився обіруч трави, аби не злетіти ні в одну, ні в другу глибінь. Підіймав боязко очі від землі, в голові шуміло, глядів спроквола на небо і все держався землі. Світ обертався, хлопчина не видів на нім нікого й нічого — чув лиш себе.

1907

ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ

Музика строїв скрипку, в ній будився тихий плач дитини. Дітвак сидів на постелі, жалі скрипки обіймалися з шумом лісу, з зойком вітру серед ночі та з маминою думкою.

В хаті п'ятика, співи і танець.

Чупринаті голови, зіпрілі лиця й широкі зрібні рукави замелькали перед очима дітвача, зіллялися зі співом і тупотом в одно велике колесо, воно крутилося, як у сні, а над тим дивом верховодила скрипка.

Мати сперла голову на руку й всміхалася, як би плакала.

Один з чужих взяв її до гурту, дітвак став неспокійний. Мати пішла в колесо, дітвача зняв страх. Кличе матір зразу потихо, потому голосніше, та вона не чує його, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дітвача по серці ріже.

Він не може па це довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але цього ніхто не чує, бо його плач у скрипці.

1907

БУВАЛЬЩИНА

I

Його ім'я було Іван, але прозвали його Іванусом, бо Іванів багато в селі, а скажи — Іванус, то вже кожний знає, де треба допитуватися. Він оженився молодим, взяв собі дівчину і ще на весіллі сказав:

— Це моя жонка... Зроби мені те або це, жонко! Дай мені того або того, жонко!

І тому ніхто інакше не казав, лише «жонка». Її ім'я забулося зовсім.

Жили вони наприкінці панцизпняних часів.

Іванус ніколи не пожартував, ніколи півзуба не показав, аби засміятися. Завжди був хмарний, як осіння ніч. А жонка була щебетушка, як ластівка, що прилетить у травні з теплих країв, сяде на оборожину та вищебетує, аж слухати мило. І мусила вона в таким похмурих вік вікувати.

Дітей вони не мали. Їх господарство — то була мала хатина на березі, коло хатини — малий городець, четвертина

морга та в царпії півморга. Коло хатини — піддашня, де стояла корова, коло вугла — веллчезна кількасотлітня груша з дуплами всередіві. Грушки вона родила малі і тверді.

II

Надаремпе жонка мала надію, що переіпакшить Івануса, аби був такий, як інші люди, що розвеселить його, аби було з ким поговорити і порадитись. Була це розумна жінка. Вона всякими способами старалася перемінити його, аж поки зрозуміла, що нічого не вдіє, і дала йому спокій.

Вона служила дівчиною у попаді і навчилася приправляти якнайліпше всякі страви. Через те кожний, хто робив яку оказію, чи весілля, чи які поминки, то просив жонку. А як хто ще попа запрошував, то вже мусив мати жонку за кухарку. Бо піп питається:

— А хто буде за кухарку?

— Жонка.

— А, то добре.

А ще, як то в гостях при першому столі сідає піп, паламар, дяк і віїт, церковний староста і ще якісь пильніші газди, а всякий мотлох — при іншому столі, то жонка так уже знає порядок дати, що кожний дістане те, що йому належить. Само собою, вона мусить мати пару помічників. Але перед попа вона сама заносить страви. Підсуне хустку повище чола, трохи голову перехилить і з веселим обличчям все йому показується, а піп стане вихвалити її, що то порядна газдиня, могла б бути і панею.

— І моя, — каже, — їмость не може ліпше до смаку приправити, бо вже нема куди, аж пристає до душі.

А жонка аж підлітає, аж розпливається, слухаючи такі похвали перед всім народом.

— Та й тільки всього, що хвалить. Якби то був якийсь чужинець або чесний свій чоловік, то як не ринський, то хоч дві-три шістки кинув би на таріль для кухарки за такі лакоминки, але піп не на те живе, щоб кому що дав, лише на те, щоб сам брав, — каже, бувало, Іванус.

III

Яке ремесло провадив Іванус?

Він ще малим хлопцем робив візочки, а потім — більші, і так навчився сам робити вози великі. Не вчився у майстра і не впзволювався так, як інші, і хоч був похмурий, задум-

ливий, проте мав хист. Віп робив такі вози, що ані одного залізного цвяха не було в них. Його майстерня була побіч хати, під дуплавою грушею, в якій ховав своє знаряддя. Ніколи не заносив його до хати. Мав і токарню під грушею. Бувало, на півсела видко, як Іванус розганяється над токарнею, як нахиляється та натискує ногою, щоб колесо оберталося. Обточить колодку, наб'є спиці, обтеше грабову лату, загне та провертить діри, наб'є на спиці, та й колесо готове. Обіддя сам гнув. Тоді колеса були ободисті і не такі дорогі, як тепер. І горілка була дешева. Залізниця не було, то отими возами їздили люди на два тижні в дорогу до Чернівців, до Садагури, або до Маморниці на молдавську границю за кукурудзою.

На тих возах Іванус не заробляв багато, але все був би сяк-так жив, якби не взявся до горілки. В селі не було казенної корчми, і пивні нема, так як по інших селах, а прийшла одна вдовиця лише з бахуром, найняла в хлопа хату і розсілась на добре. Бахур приносив з міста горілку, а мама сиділа в хаті і продавала. А дивна була ця шинкарка. Називали її Бамбохою. Опасиста, як поставить чепець з пацьорок на обголену голову, то наче яка статуя з гіпсу. Шия товста, а на череві гроші рахує, як на столі. Ноги товсті, п'яти повідростали назад так, що туди ноги мало що менші, ніж спереду пальці, тож цілком нездатна була до ходу. Лише капцями совала по хаті та вигрівала сало в бебехах. І в коляду не ходила так, як інші шинкарки за збираниною, лиш найме фіру в місті, то там вже й залишається, а шинок лишає на вірного наймита на цілий той час.

Тож Іванус внадився до Бамбохи. Він не був злий чоловік, лиш, бувало, як нап'ється, то має велику фантазію — вгору стіною лізе. Жонка почне йому що казати, а він б'є її на останнє. Не раз жонка завивалася в намітку, а по намітці спливали червоні паси крові, і так йшла скаржитися до попа. Піп стане в церкві на проповіді і ганьбить Івануса:

— Так, — каже, — Іванус — ледащо, пияк, — во світа у Бамбохи та у Бамбохи п'є брагу прокляту по цілих ночах, а напившись безмірно, приходить додому та жонку смертельно побиває. Вона чесна і побожна газдиня, другої такої село не має. Віп свою душу дияволу продав. Він — проклятий грішник, некаятник. Пеклом віднині він смердіти буде. В смолі кипіти, де плач і скрегіт зубів.

Та що з того?

Іванус до церкви не йде, а як йому хто про це скаже, то віп, бувало, на те відповідь:

— Піду до пекла, то піду. Буду носити дрова, аби пани, шинкарі та всі багаті не позамерзали в котлах. А коли на

тім світі є небесний рай і коли там так добре, то чому ті, що вихваляють рай, так бояться вмерти і раді б жити тут якнайдовше? Видко, і ті, що проповідують, і ті, що слухають, не вірять ні в яке небо, лише ті і ті брешуть.

Тоді були тяжкі часи, не було хліба. Бамбоха пекла лише для себе. Іванус купив люльку на короткім цибусі, а як хотів закуски, то їв печену картоплю. А часом, як іде темної ночі додому, то з горілкою розмовляє:

Горілице, погорілице,
Ти преподобная браго.
Веди мене дорогою вправо!
Аби-сь мене в потоці-розтоці не повалила,
З добрими людьми не посварила,
Бо нема гіршого собаки,
Як п'яного чоловіка.
Ти над християнином велику силу маєш,
З землиці, з хатин виганяєш,
З кожухів і сіряків роздягаєш,
А в веротюхи вдягаєш,
З чобіт визуваєш
Та в постолі вауваєш,—
Отже, я тебе величаю,
Поклін тобі віддаю!

І так не раз таки добре поклониться, що заповне чолом в болото.

А жонка бачить, що нічого з ним не порадить, та й не казала вже ніколи нічого, хоч би що зробив. Вона була побожна, ніколи в неділю рано не топила, але в суботу все ладно прибере, позамітає в хаті і коло хати і зварить дещо на снідання, а в неділю або в свято рано йде до церкви. Прийшовши з церкви, затопить і зварить обід.

IV

Іванус по-п'яному робив усякі дурощі.

Одного разу, якось в жнива, в неділю, днина погідна, аж дух радується, жонка пішла до церкви. Івануса лишила вдома.

Приходить з церкви — його нема. Вона затопила, зварила обід, пообідала та й лягла відпочити трохи.

Наступило полудне, вона встала й вигнала корову до пастуха, а пастух каже:

— Я був випі у Бамбохи, а ваш чоловік там дуже п'яний.

Вона каже:

— Та хай п'є, то йому не першина.

Прийшла додому. Задзвонили на вечірню. Вона приготувала скоріш для Івануса обід, як завжди в неділю, щось ліпшого — вареники, молочну кашу і залишила в печі, щоб було тепле. Зачинила хату, а ключ поклала у грушу, в дупло, туди, де все ховали ключа, як котрого вдома не було. І пішла на вечірню.

По вечірні йде додому і бачить здалека — двері хати відкриті. Підходить ближче до хати, глипнула у бік від маштарні, під грушу — очам своїм не вірить. Підходить ще ближче — падонько нещаслива, руки заломила, — величезна купа пір'я лежить на ковбані, а в купі пір'я не хропить, ні, але аж харчить, як дикий вепр, лише одну ногу видко з пір'я, Іванус. Жонка не знала — чи плакати, чи заводити на ціле село. Входить до хати, відкриває піч, страви стоять, як лишила, ані пальцем не ткнув, і зараз пізнала, що Іванус, як прийшов від Бамбохи, взяв з постелі дві великі, гарно вишивані подушки, виніс під грушу, розпоров, висипав пір'я, бабехнувся в пір'я і захропів.

Зараз був вечір. Жонка поприбирала та й лягла спати. Яке вже її спання було?.. Гадала, як віку докоротати з таким чоловіком. Але десь коло півночі пробудився Іванус, бо дуже пекло його коло серця, і пішов до хати. Жонка почувла, засвітила, поставила перед ним вареники, молочну кашу. Та він не міг їсти, бо в горло натяглося пір'я, коли хропів, і поприсихало. Лише зачерпнув пару разів каші і позбирав шкварки, напився два рази води, взяв опанчу під голову, бо подушок не було, ліг і хропів аж до полудня. А жонка встала зранку та, плачучи, збирала пір'я в трісках під грушею. Щось трохи назбирала, але багато пропало. Щастя, що вітру не було, був би розніс геть по цілому селу до останнього. А при тім усім жонка ні слова не сказала — нащо це він зробив.

V

Одного разу павесні, якось уже в травні, жонка скопала городець коло хати і дещо посадила, але нивка в царині була ще не орана. Так жонка мусила до Івануса якось приємно заговорити:

— Коби ти дивився, аби тоту нивку в царині виорати, бо я вже городець скопала, та ще й там посадила би що, бо вже й так пізно.

Іванус за своїм звичаєм нічого не відповів, але мав це на гадці. Йому кожний догоджав і готовий був послухати. Так сказав одному і другому: дай мені волів до плуга — і вже є. Але ті газди самі не прийшли, тільки повисилали

хлопців з волами і з плугом. Іванус знав за плугом ходити, але до того не звик.

Та що сталося?

Жонка вдома затопила полуденок варити та й позбирала білизну, де яка була, аби визолити, і намочила, але згадала, що на Іванусові цілком чорне шмаття. Як би то дістати, аби разом визолити? На царину недалеко. Вона заперла хату і виходить, а на царині повно народу, рух, погода люба, а народ — той гній везе, той розкидає, той волочить, той оре, а той поступає крок за кроком і кидає повною жменню далеко поперед себе зерно, аби розсипалося рівно. А чукурделі — громадами понад головами того народу, і то вгору, то вниз спускаються, а виспівують, аж в ухах лящить. І Іванус той гурт збільшив, ходить за плугом з люлькою в зубах. Вийшов в кінець, а жонка несміло приступає і каже:

— Коби ти став на трохи, аби воли відпочили, і піди до хати та скинь те шмаття, аби я разом випрала... От всі люди в білих сорочках, як лебеді, а тебе немов дощ зіправ.

Іванус не чує, нічого не відповідає, обертає, гонить і лютиться, що скиби не пристають, що плуг не має доброго строю. Торік був плуг, що зорав білицю під псянкою, скиби склалися рівно, як аркуші в книжці.

Так Іванус моцується, притолочує скиби, а жінка йде за ним, виходить знов у кінець і каже:

— Ану, піди до хати.

Іванус став і каже:

— А ти мене і тут знайшла?

І як став, тріснув капелюхом об землю, скинув сорочку і, пробачайте, штапи, тріснув об землю і голий, як мати на світ народила, за чепіги та:

— Гей, цабе!

Хлопці дивилися і не знають, що робити. Почали сміятися.

— Гони, один з другим! Засмієшся зараз не так!

Але вони знали, що Іванус не жартує, гонять воли і позирають назад, а Іванус іде за плугом, викидає ногами, люлька в зубах, він протолочує скиби статечно, як газда. Люди дивляться на нього, дехто сміється:

— От, Іванус здурів!

А жонка ні жива ні мертва пішла додому. Іде і сама себе ганьбить:

— Це я винна! Я його натуру знаю, він мене ніколи не послухає.

Живо взяла чисте шмаття, винесла і поклала на грядку, а брудне забрала додому. Але Іванус довго ходив голий

за плугом, аж поки один чоловік, що був близько, не підійшов і сказав:

— Фе! Встидайся, не роби з себе сміху, візьми шмаття. Іванусові як хто чужий що скаже, то скорше послухав.

VI

Роки за роками минали, Іванус постарів, сходяв ноги, став коротший, нарешті ліг, і вже не було рятунку. Люди прийшли до нього. Він лежав горілиць на постелі і дивився на хату. Олекса Гринишин стояв коло нього з люлькою в зубах, закривши руки назад:

— Чи пізнаєте людей, Іване?

Іванус потакнув головою.

— Та пам'ять ще ніби є, але виходу однаково нема... Хто буде нам тепер вози та колісниці робити?

Іванус махнув рукою і прошептав:

— Одне мене дивує, як то святий Ілля їхав до неба на огненній колісниці і зад йому, пробачте, не згорів...

Олекса зареготався, а за ним — інші газди.

— Ви, Іване, все були гострі на язик.

Яків Олійників спер бороду на руки і говорить:

— Та смерть — не напасть... Чоловік — як той колос. Виросте з землі, вона його вигодує, він пристигає та й до землі клопиться. І один, і другий чекає на свій серп. І білий цвіт, що його вітер навесні зірве, і пожовклій лист восени — все горнеться до матері землі.

На лаві під вікном посідали сусіди, курили люльки і балакали про злодія, що десь там обікрав церкву.

— Той такий грішник, як полізе крізь вікно в церкву і стане святому на голову, то святий йому нічого не скаже? — спитав кум збоку.

— Бо такий він святий, — загудів Олекса Гринишин. — Якби добрий святий, то лише би вхопив такого за ногу та потримав до ранку, поки люди зйдуться, або втаращив ним серед церкви, щоб маззю розлився.

— Скажу і я від себе, людоньки, хоч смійтеся з мене, хоч ні, — втрутився Юрко Марек. — Хіба винен злодій, що таке ремесло дав йому пап біг у руки? Таж це, рахувати, такий його талант. Це, вважайте, не є легкий хліб, ні. Та-же піп каже, що злодій — це божий посланець: хоче пан біг когось покарати, то посилає на нього злодія.

Бесіда втихла, бо Іванус наказував жонці:

— Доки лежу тут на постелі, чи по тому он там, на лаві, доти, небого, я в цій хаті газда, а як мене припорпаєш глиною, то ані ти до мене не будеш мати діла, ані я до тебе.

VII

Жонка простила Іванусові ще за життя всі гріхи до найменшого, поховала його, як газду, і заводила як слід — не за добром, бо хоч пив і деколи бив, та хай би був іще жив. Так пішов чистий Іванус на той світ, а жонка вдовицею газдувала сама...

Та був Іван Харий, також вдівець.

Як почали жінки радити йому: «Візьми жонку», — він трохи не хотів, та жінки вдалися до жонки: «Візьми Івана Харого».

Жонка дуже не хотіла, вона гадала, що кожний чоловік такий, як був Іванус. Але жінки, як взяли радити то се, то те, так сплескали, що Іван Харий оженився з жонкою.

Він не був багач, але мав невеличке господарство, то було з чого жити. Від першої жінки мав двоє дітей, які подружив на бік, а жонка прийшла на господарство, поробила порядки в кожнім куті, що любо було подивитися. А як зварила перший обід, то при тім обіді Іван Харий заживас все до смаку і дивиться, як то жонка всюди лад робить — бо його перша жінка була ледащо, ніколи доброї страви не зварила, ні так мило не заговорила.

Жонка так розвеселила Івана, що дух йому радіє. Обом світ отворився, помолоділи більше, як на десять літ, самі не знають, чим би одне одного потішити. Іван Харий найняв служницю, аби жонка не мусила йти по воду або що інше тяжке робити. Не раз при обіді або при вечері, при кожній бесіді все казали: коби ми були побралися у двадцятих літах, то не шкода було б жити на світі, а то вже шістдесят минуло.

Іван Харий був неабиякий чоловік. Він служив у війську цілих чотирнадцять років на війні. То було в той час, як Наполеон Бонапарт хотів цілий світ загарбати, крушив престолі, побивав армії всієї Європи. На тих страшних війнах було багато і односельців. Та всі загинули, лише два витримали і прийшли додому, а то були Іван Харий і Юрко Марек.

Бувало, як зйдуться ті два ветерани вечором або в святі і неділі, як зачнуть розказувати страшні подвиги вояки, народ горнеться до них, старі й молоді, аби наслухатися. Волосся дубом ставало на голові. Страшенні різні, бомби встелювали землю трупами. Як під Лейпцігом і багатьма іншими містами і селами по скільки діб люди нічого не їли і не спали. Скільки уже разів варили, а як неприятель іде — виливай усе, хапай котли і тікай. Цілих чотирнадцять років ті два ветерани в крові бродили, твердої патури були

і все витримали. Юрко Марек мав обтесану ззаду голову. Як налетів французький улан і вгатив шаблею по голові, а шаб-люка розтяла чакі і стесала шкіру з голови, де вже волосся потім не росло. Але він в той момент вгараздив багнет ула-нові під плече і зсадив його з коня. Іван Харий і Юрко Ма-рек мали багато ран.

Юрко Марек як прийшов з війни, то не застав нікого. Батьки померли, лише хатина стояла порожня, обдерта, об-росла бур'янами, і пустого поля шматок був. Він вже не женився, так-таки сам доживав віку. Змігся на корову, бу-вало, сам пасе і годує, дещо посадить і посіє. Бувало, як не має кому що розказати, то плаче роздумуючи.

А Іван Харий прожив вісім років з жонкою в гаразді, бо зійшлися були двоє старих однієї патури.

Бувало, вона каже:

— Коли б я раніше вмерла, аби ти мене поховав.

А він каже:

— Коби я скорше вмер, аби ти мене поховала.

Так дочекались, що жонка вмерла. Іван поховав її, а за тиждень і сам помер.

Поховали обох разом.

А за Івануса теж лишилася пам'ятка.

Як жонка виходила за Івана Харого, то хату продала, а грушу, де Іванус мав комору в душлах, вітер зламав, сво-яки порізали на дрова, і в землі вже й коріння нема. Зора-ли також берег і грядки.

— А де будемо цього року садити капусту?

— На Іванусовім березі.

— Піди, дівко, парви бур'яну телятам.

— В котрих грядках?

— Та на Іванусовім березі.

Так ще й сьогодні говорять.

1909

ТИХИЙ СВІТ

Вечір дрімає пад селом.

Старий мужик сперся на ворота, яблїнка мече тінь на голову. З-під крисані та сивих брів дивиться глибока журба. За дорогою цямрована керничка. Дві нори б'ють в тій кер-ниченьці, а в малім плесі вечірне небо. Іде дівчина з конов-ками і здоровить старого тихим голосом.

Хлоп повів очима по обійстю, а журба була з серця, як та вода з нори, і летіла у тихий, вечірній світ. Обіймала село і ліс за селом, не находила границі та й вертала до серця.

Син йому не вдався.

Перед старим минали літа, як хвилі на ріці. Гірко дороблявся, а коли вже було коло чого газдувати, віддав все готове в руки сина, бо сам не змагав і треба було спочити. Син оженився та й от як газдує. Коло оборогів не позагрібано, сіно валяється під ногами, в саді кімаччя *, на ставі попамітувано каміння, призьба пооббивана, упряж на тоці.

Газдує сьомий рік, а до хати нічого не прибуло, лиш убуває з кожним днем, очевидячки убуває. Все, що старі руки придбали, щезає, як за водою. Тісніші роки тепер, то правда, але й се правда, що хто чого в поті чола не запрацював, той готового не пошанує.

Давно були легші роки, а людські руки ліпші, нині часи тяжчі, а молоді руки легші.

Старий намагав радою, прикладом, і добрим словом, і погрозою, а коли повидів, що все як би горохом в стіну, дав спокій і не втручався більше в синову господарку. В хаті суперечка, нелад, що навіть сверщок не має спокійного кутика, дітиська розпущені, старий не годен на то все дивитися і пильнує, аби лиш з хати та з косою на лаз або з сокирою під шіпку. Так нудить він своїм світом на старі літа, як та гусільниця, що має заснуватися в куклу.

Сховав упряж, аби роса не їла, взяв граблі і загірбав коло оборогів.

Нуд підсунувся під серце і валив з нг.

— Світе тихий, прийми мене до себе. Я гірко на оцій долоні свою службу відбудув, а що не пішло так, як я гадав, — твоя воля.

Був цар, що цілий свій вік дбав про добро краю, а коли воно не вдалося, він одним махом пера касує все.

Цілував землю.

— Ти була запущеним неужитком, кожна грудка була в оцих моїх пальцях, кожна грудка пересякла потом і сльозами. Дякую тобі, що служила мені вірно, як мама дитині... Тепер так, як би мене, ні моєї праці не було павіть на тобі. Сліду не лишиться п'якого. Але я нічого собі не жадаю, лиш спокою...

Тихий світ вислухав ту молитву і на другий вечір покликав мужика до себе.

1909

* Цурпалля.

МАНДРІВНИК

Осіньня п'ятьма, вітер шибав поміж хатами, скавулить, як пес, то вис серед лісу враз з голодним вовком. З бідняцьких могилوک летить зів'яле листя, хлипас по пустирях, б'є мене в серце, з дерев падають сльози.

Стає передо мною селянський бесідник, так як бачив я його ще хлопцем, коли вирвався з класу, сховав книжки в пазуху і побіг на посольський звіт.

Багато бесідників сказало своє слово — і воно вмерло відразу.

З товпи висувається низький мужик, припер палицю до стіпи, висякався в кут поза себе і каже:

— Пустить мене, най виджу людей.

Зглядаються і видять на нім полатану кожушину, ходяки, під пахвою рукавиці і шапка.

Він стає на градус, а предсідник, грубий панок, каже:

— Говорить скоро, татуню, бо ми вже зголодніли, пора на обід.

Селянин зачав.

— Я, Гриць Запарнюк з Волчковоць коло Рогатина, прийшов сюди, до Стапіслава, пішки, бо голоден я правди, волі і світла. Не тішить мене ясне сонце, бо бачу темноту, не дає мені спокою ніч, бо журба сон відбирає.

Витягнув з пазухи печені бульби, поклав на долоні і показував на них пальцем правої руки.

— Оце наш хліб, хто голоден, хай не цурається його, а нам покаже дорогу, куди маємо йти. Нехай не грає пами, як мертвими картами, на те, щоб йому було добре, лиш як сумлінний ткач, що гідно пускає човником по основах, веде нас до правди і світла. Не треба нам панів, бо ми чорноробучий народ бідаків-халупників, а треба гідних, сердешних братів, щоб вмiли дослухатися, як наше серце терпить і гірко плаче. Наставляємо груди під шандармські багьети, посилаємо наших синів під кулі, але бажаємо, щоб бодай внукам було краще жити, ніж нам...

Серед осінньої п'ятми, коли вітер струшує сльози з дерев, а чорна земля крізь сон зітхає і стогне, стає передо мною той неграмотний мандрівник, селянин-бесідник, приятель Франка, Павлика, Мартовича, Черемшини і Стефаніка — дід Гриць...

ДЕ ПРАВДА?

I

В містечку Свинське Путо, на малій пошті, сидів почмайстер Мартин Гробман. Похилився над ранішньою посилкою, крізь кватирку в дверях видко було лису голову, а впоперек неї жмут прилизаного волосся. Бив печатки на листах, картках і газетах, гуртував по громадах та записував до протоколу і депного наказу. На кінці кожної сторони в «Указі» клав свіій підпис і закручував хвіст навідліт.

Два малі вікна по правій руці старого були втворені, крізь заржавілі ґрати плив голубий ранок, мак і соняшник в городці вмивалися росою, свіжній запах скоботав Гробмана в носі.

Двері втворилися несміливо зі скрипом, до кімнати ввійшла стара, дихавична мужичка, виновіла сухим півголосом: «Слава Йсу», обтерла ніс і вважала, аби стати не близько дерев'яних штахеток і не перед самими дверми, а трохи набоці, в куті.

Почмейстер порпався в жмутках папір'я.

«От яка то у панив поведенція, — думала баба. — Скажи: слава Йсу — ніхто тобі не відповість, сидати не просить... Не так, як у хрестинна».

В ц. к* тилині чути було шелест паперу, дихавичний віддих, деколи обтирання носа і старече, здавлене зітхання. Баба кліпала сльозавими очима і водила ними по поштовій канцелярії. Штахетки перегороди нагадували їй шинквас, шафа з полицками під стіною — аптеку. На бічній стіні висів старий годинник. Маятник ходив старечим рухом і тиркав заржавілим голосом. На однім ланцюжку висіла чорна вага, на другім дві залізні шріби і мутерка** від воза. Ближче були прибиті в чотирьох рогах рекламіві карти торгівлі націння та купелевих заведень.

Стара приглядалася паннам на тих картах і питала себо в дусі:

«Не знати, чи се святі, чи що?»

На противній стіні висів вгорі почорнілий образ без скла, а низько два маленькі. Що було на тих малих, баба не могла розпізнати. Були це поблеклі фотографії двох синів почмайстера, але ті голови представлялися бабиним очам з курячою сліпотою двома морквами. Дивилася пильно на той образ

* Цісарсько-королівська.

** Гвинт.

вгорі і розпізнавала в ній царя, за давніх літ, ще як був молодий. Чоло мав лисаве, волосся попри уха позачісуване наперед. Заложив руки і дивився на бабу. Ген-то виділа його між образами на ярмарку, але там був він такий, як є, старий і з «папоротами». Баба зітхнула і думала:

«Господоньку милосердний, як воно на світі: цар чи не цар, а мусить постарітися й вмерти, як кожний христинин».

Дивилася на почмайстра. Старий мав позачісуване волосся попри уха наперед, як цар на стіні, а «папорота» і лисину таку саму, як цар на ярмарку.

«Така вже, видко, установа, що хто від царя пенсію бере, той так само мусить виглядати,— думала баба.— Не знати лише, чи цар так само в «калярах», як поштар? Певно, що як приписував кримінал Миколишньому Бовдурові, або рахував «патенталь» * для Перепічки, що прийшов без поги з війни, то дивився крізь «каляра».

Старий встав, поховав жмути папір'я в полички і глигнув з-під окулярів на бабу.

— А що там?

-- Прошу пана, чи нема там листу від мого сина?

— Від котрого сипа?

— Та від того, що в войську.

— Та скажи, як називається?

— Та Іван.

— Та який Іван!?

— Наконечний, прошу пана.

Гробман зачав нищпорити в поличках, знайшов лист і дав бабі.

— Оставайте здорові, та даї вам боже панованце щасливе.

На пошту прийшла сільська дівчина.

— Прошу пана, я прийшла показати.

Старий обернувся до неї з квасним лицем.

— Що маєш показати?

— Та, прошу пана, я прийшла по того, що єгомость з Голодівки читають.

Прийшла міщанка, донька Гробманового брата, що був стельмахом в містечку.

— Добрий день...

Старий глянув крізь окуляри.

— А, добрий день. Що там скажеш доброго?

Міщанка розвинула рецепіс** з хустини, старий виймив з шухляди грошовий переказ і переглядав його.

* Гивалідська пенсія.

** Письмово повідомлення.

— То від твого сина. Посилає тобі 4 корони. А то треба підписати.

Міщанка всміхнулася ласкаво.

— Я би просила, аби стрий підписали за мене, бо я не вмю.

— Га-а, мені, дитинко, не вільно...

— Що ж я зроблю? До хати далеко, а чоловіка нема дома.

Старий став клопотатися цією справою.

— Ніби тут є виразний адрес до тебе і я тебе прецінь знаю, але мені не вільно, заборонено. Гм, зрештою... Може, маєш кого знайомого тут недалекко?.. Або чекай...

Повільним кроком підійшов до замкнених дверей другої кімнати, взяв фунт з ваги і застукав:

— Бінка-а!

За кімпатою в кухні дався чути рип, до канцелярії вбігла боса дівчинка з гребінцем у волоссі.

— Підпиши отут-оо.

Дівчинка глянула на міщанку, всміхнулася й підписала її.

Старий взяв виказ, втягнув* квоту і підписався в рубриці «Anmerkung»**. Кінець його назвища розплився дрібними хвилями і стрибнув хвостиком навідіт. Так вже тридцять літ на стосах наказів, посвідок і квістків, в копії запрошених книг поплив все однаковий підпис.

Міщанка поцілувала старого в руку і вийшла. Він глянув на годинник — була одинадцята. Схилився до долішньої перегороди в шафі і витягнув з-поза старих книг темну плящину з оковитою. Випив чарку і закусив сухим хлібом. Від літ пив в тій порі чарку, і це служило йому. Більше не заживав, бо крутилося би в голові. Закурив люльку на довгім цибусі і станув коло вікна.

До повітового міста Песиголовець вибиралася, набита пасажирами. Замураний шевчук рахував їх в капелюх, кипув капелюхом до землі і толочив ногами. Один бісився і кляв в дусі:

— A Solst du kriechen auf alle Vier!***

Інші звикли вже до того і дивилися байдужно.

Молодиця несла яйця в кошелі і курку. Єврей, що лютував на шевчука, мовов губами слова з талмудичних чарів і горнув руками в повітрі яйця і курку до себе.

Пасажири гаркотіли з візником, він сідав, то злавив з воза, підганяв коня на крок, задержував і вертався ще за

* Вписав.

** Прмітка (нім.).

*** Бодай ти рачки лазив! (нім.).

двома пасажирами. Коли рушив з місця, надїхала бричка з священиком. Парубок ніби потайно, але так, аби завважили, витягнув жмут сїна і кинув попри себе на дорогу, «аби їм гешефт попсувався і фіра вгору коліссям станула». Забонний старовірець бомкнув:

— Solst du bekimmen a Pigire!..*

Почмайстер день-у-день видів такі історії. Погода на світі цікавила його більше. Думав про своє жито за містечком, під горою. Мав там ниву, яку перед літами купив для першої жінки. По ній лишилися два сипи. Старший вже адвокатом, молодший народним учителем. Оба сухорляві, як їх покійна мати.

— «Я, тату, хорий. До школи ходжу в таких черевках, що лише пришви зверху, а сподом нога боса. Але ви не журіться. Знаю, що не маєте відки. Маю надію, що може дістану лекцію», — писав раз старший син.

«Ми вже, тату, свої пани. Приїхали би до вас, але нашої мами нема, а мачоха — от ліпше не згадувати».

Старий вдивився в фотографію синів і клонив головою.

— Правда, діти, що мами вже нема. Я тільки і нива по ній. Нині неділя, треба подивитися.

На пошту прийшов листонос з села Лісович, низький, чорнявий мужик з хитрим очима, Хома Гвінт. Почмайстер знав його від літ і любив заходити з ним деколи в розмову.

— Що ж там чувати?

— А що ж би, прошу папа... Купили у пас якісь два купці ліс, та й аби, рахувати, бідним людям не дати заробити на фірманці, хотіли завести колійку і так возили «матриян». Тим часом оноди один з тих купців повісився, а його спільника вчора шляк трафив.

Старий дивувався, а мужик тягнув далі:

— Люди у нас кажуть, що це кара божа, а я знов кажу, що тут лише правда, бо кара повинна була зайти на кого іншого.

Гробман підвів брови.

— Як ти це розумієш?

— Та так, як воно по правді є. Ті два купці заплатили скарбові мільйон за ліс, заплатили за рубання, а тепер не стало вже грошей на колійку, а потягнути не було відки, та й так взяли собі до голови, що, рахувати, мусить прийти кінець. Тут, прошу пана, купці нічого не винні; їм вільно було торгуватися з громадою за колійку. Громада сперлася і не хотіла допустити колійки інакше як за десять тисяч, але найшовся такий один між нами, що замість дати приклад —

* Бодай на тебе хвороба найшла! (нім.).

пан уже догадуються, про кого я тут говорю — зпюхався з купцями, «куку в руку» та й далі робити гниділь. Постягав своїх вірників в громаді, кажуть, що деякі таки добре помастили собі пальці, ну, та й лише печатки треба було. Печатка губить село. Одна душа губить цілий світ. А в нас люди такі, що на печі вирости, на печі й вмирають, хіба котрий утопиться в ріці,— тож легко зробити з ним, що хто схоче. Тут вся правда.

Хома Гвінт пішов, а старий докурював люльку і сидів посоловілий.

Простому чоловікові, з природи, легко дійти до висновку. Він приймає багато ідей вже готових, видить свою правду в обмежених границях доброї віри та звичаїв і не журиться більше. Так само і Гробман прожив своїх шістдесят літ в клопотах і трудах, але від якогось часу зайшла у нього зміна. Він почував, що життєва мандрівка доходить до кінця, й його чимраз більше зачали непокоїти сумніви. Преці, що там поза границею земного світа діється? Не був парафіяником, не вірив в життя душі, але хоч поневільно приймав, що небо над ним не має кішця, то все ж таки не міг ніяк того шаленого вибрику помістити в своїй голові і мимоволі підсувалася йому в тії загадці зв'язь з тими силами і тайнами, яких існування не ствердила наука.

Старий зичив від одного студента філософії природничі книжки, вчитувався і вглублявся в них, але не знаходив непохитної, ясної правди. Коли від часу до часу з'явився на пошті який священник або освітлений інтелігент, старий, укриваючи свою цікавість і духовний неспокій, зачинав незначно розмову на тему бога і позагробового життя, але ні від одних, ні від других не довідався нічого певного й оставався сам на розпутьті серед більших сумнівів.

II

З полудня ввійшов за містечко, оглянув пиву й відси виправився в гаї на горі. Лежав під дубом і прийшло йому в гадку, що відколи оженився вдруге і пізнав свій великий промах в життю, з яким давно спокійно погодився,— отже, від літ перестало його займати домашнє окрүжешся, ненависні щоденні, нетерпеліві і пізні гості на пошті, байдужі всі знайомі, рідня, не цікаві всякі вісті в часописах про суспільне і політичне життя, тільки одна природа зі своїми змінами від ранку до вечора все займала його. Віл слїдив її оком, барометром і ревматичною погою і тямив, в котрім році вчасно зацвіли дерева, котрого літа випав сніг, тямив

літа повені і голоду, як історик хронологію народів. І тепер у погідний день дивився по зелених ланах в долині і на блакитне небо з цікавістю хлопця, як би перший раз з'явився на цім світі. Не запримітив, що бік йому стерпнув, забув про все, лпше зі спокійною тугою потупив зір в далекім овиді. В підсвідомій сфері його духа творилися ворущення, і він мимоволі прошептав:

— Ні, не дійшли ще до правди теологи, ні філософи... Питання одверте, тайна поки що — незглибима...

Проміння ставало пасмами на заході, під ними отвправся сутінний, чарованпй світ, старий чоловік вдивився з жакобою, як поставали легенькі мраковини, схожі до духів.

Вертав пізнім вечором домів. Ішов поволі, чувся легенький, свіжий, далеко від людського світа і зовсім інший, ніж досі. Заслухався в далеку космічну музику, вона зачарувала його й обіймила ангельським спокоєм і відрадою.

По домах блимали світла з вікон, де-не-де перескупеться людська тінь, довкола тихо. Гробмана дивує трохи, що вулиця, якою йде, і доми зовсім інші, ніж ті, які він знав і лишив перед тим.

Три людські постаті перейшли мимо, глянувши на нього глибокими, здивованими очима.

— Хто б це міг бути? — спитав він себе в дузі.

Почув, що його ноги не дотикаються землі, але це його не здивувало. Ішов далі. Станув перед своїм домом і спитав себе:

— Чи це мій дім?

Хвіртка від саду, замкнена від літ, була тепер отворена. Ішов піськовою стежкою між двома рядами яблінок.

Назустріч показалася перед ним перша жінка.

Станув.

Хустка накинена на раменах, як звичайно вечором, вона дивиться мовчки в нього глибокими очима, бере його за руку і веде до лавки.

Затремтіли в нім нараз всі струни жалю, і в хвилі, коли мав заридати, як дитина, вона ловить його в свої обійми і кладе на устах цілунок забуття.

Дві великі сльози повисли на віях.

ЗА ГОРОЮ

З-поза хмари одна зірка виглядала. Вітер сунув по смєрекових берегах, світ був темний та дикий.

Стежкою йшло двоє людей і ялівка.

«От я вже, рахувати, газда. Буяв, вчиняв, а тепер прийшла черга на статок... Гий, мав я гадку на інше, та не вдалося...»

Молода жіпка думала по-своєму.

«Не погуляла сих великодних свят, навіть на хрещик* не ходила, а тут вже й жіпкою стала. Пропало дівування, про Василя і не згадуй,— бодай не приснився ніколи... Засукай рукави, бо мати не стане за тебе до роботи і не скаже: «Гуляй, доню, не бороню».

Молодій жінці колотиться в думках весілля.

Вона сирота, то їй співали:

Стукнули ангели в небі,
збудили батенька в гробі;
вставай, батеньку, до суду,
іде твоє дитятко до шлюбу...

Безвухий додає жалю на скрипці. Скривив злодюга губу, торкає цимбалістого, й оба бутять та удають, як жінки заводять.

Коло мисника покритка Кривенька збирає сльози в червону хустину, а Фрей Хабаз зачемеричив голову, задер чоло і крутиться зі свахою, як жовнір з гвером. Тримає руки на її плечах, а вона, груба і куца, тримається його в поясі. На чотирьох кутах хати відкидає віп вбік головою остро, як рекрут перед старшим, аж патли відлітають, наступає на праву ногу дубаючи і валить в грагар** долонею, як праником. Хата здригає, він присідає, а сваха за ним потрясає грубим задом.

Жінка сіпнула його за рукав.

— Йой публіко мерзенна, публіко-о-о! Йой гріхи неспасенні, гріх-и-и!

Він пустив сваху і присікався до жінки.

— Цитро, а ти че-є? То як Кривенька пагадала собі першого небіжчика і плаче, то й я маю робити з весілля похорон та заводити?

— Не піду, мамо, в танець, бо неволя в серці.

— Іди, дитинко, бо з Іваном твоя доля. А на косичку уважай, аби хто не стягнув, бо за нею й твоя доля, як чічка на бістрій воді.

* Народна гра.

** Сволок.

Молода жінка поспотріла за пазуху.

— Косичка є. Я тямилла. Скоро лиш із-за стола, а я її з голови та в пазуху. Не бійтеся...

Ялівка йде спокійно, як би до своєї стайні. Все така буйна, а нині — як дитина. Мама дала із щирої руки. Вивела зі стайні та й бастривок* через полу подала. «На, донько, не жалую тобі. Дві вас було, а тепер мої очі будуть самі, бо ви в інший світ, а я в інший. Нині розходимося так, а колись гірше. Ну, боже вас благослови...»

— Мамо, мамо, який він буде?

— Га, дитинко, і сей, може, увійде. Будь щира та послушна, то й він тебе пошанує.

— Адить, і бастринка не треба, йде за нями, як би знала дорогу,

— Ти мені не викай, бо ти моя жінка, а я, рахувати, твій чоловік.

Зійшли з гори і станули перед хатою. Хата рублена в вугли, за нею корчі, а далі берегом чорніє ліс. Молодий чоловік показав рукою на хату, потому обіймив жінку і притис її голову до грудей. Піддавалася. Пригорнув за шию, до нього висунулися гарячі уста. Весняний вечір наводить не раз отак солодку обмороку, аж земля важиться під ногами...

Перед порогом жінка затремтіла й станула. Повидів се чоловік, взяв її за руку і промовив:

— Як встанеш, ясне соненько, то привітай оцю молоду газдиню в моїх порогах щастем, здоровлем, доброю долею, і мене при ній, і всіх добрих людей на світі, па славу і радість усеї Русі-України!

Припняли ялівку в шпці, дали сіна і пішли в хату. Засвітили, він сів на лаву, жінка хотіла прятати дещо, та він не дав. Пригнув її до себе, як берізку, вона не боронила. Тулив її голову в долонях, пригорнув до грудей, потім відхилив, і одно другому вдивлялося в очі. Де вони зросли і як зійшлися? Увесь світ спить тепер, а вони самі... Дивне диво: вони тут обоє разом самі, а весь світ спить тепер... Страх перелітав крізь очі одної душі в другу. Чи радість, чи смуток з-за Дунаю прийде до них в гості? Хто відгадає?..

Дві душі пересувалися з одного ока в друге, як сонце в плесі, й відчитували свій талан.

Вона сплакнула й пригорнулася до його серця, як би просила, аби не бив її.

— Гий, хата нова та й сволок здоровий — чим тут нині журитися! Гасім, жінко, а решта все далі буде гаразд!..

МРІЯ ВІРЛА

Плач трембіти лягав на гори і хмари. Хмари в виді старинної флотилії пливли на захід, скелі, як вірли, одні підіймали шпиль вгору, інші розхлюювали крила до лету.

Зі мною ішла чужинка з зеленими очима. Вона сказала:

— Твоя невгасима любов до природи свідчить про велике терпіння...

— Там, на долині, як був я дівчаком, взяли мене на службу. Казали мені пильнувати годинників, рахункових книг і догоджати чужим дітям. Ті примховаті й невилічимо нудні чужі діти. Перед часом приймила їх земелька, але не в тім діло.

З моїх-гір був лише один товариш — орел, в залізній клітці в парку.

Щоднини видів я його муку. Від досвітку прокидався він зі сну, водив оком довкола, розбивав собою до залізних прутів, пробував їх кігтями, клювом, бив крильми, але не годен був покопати. Завзято, без впину розщипав собою, а по заході сонця сяде було, втомлений і покалічений, з грізною розпукою в очах, і западає поволі в сон. Вночі видав як він заквилить тихо, жалісно, підійме голову, порухає крильми і знов зажмурить очі.

І коли я з втоми і горя западав у сон, то перекидався в вірла і мріяв також про свободу, зелені верховини і хлипав.

Аж раз на зорях павідався я до нього з залізним молотом і розбив кліть.

Дивився спокійно на мене, потім приступив до отвору, вихилив голову, повів зором довкола і вискочив на землю. Дивувався і не вірив, чи це його мрія, чи ява. Але по хвилі розмахнув крила і з радісним криком підіймився вгору, чимраз вище і вище.

Коли пропав для людського ока та запанував сам серед сонячного простору, мене схопили посіпаки і протягнули на землі.

Я зірвався з болю і погрозив їм п'ястуками. Вони протягнули мене вдруге. Я вирвався знов, кипув на них прокльоном й опинився також на волі.

Посіпаків взяли чорти, а орел живе, й я відвідую його на високих, недоступних верхах.

1911

ЖУРАВЛІ

Як думки, гонені скукою, летіли вольним простором ті суятливі мандрівники. Таємно лунав їх гутір в царстві ночі, в нім тремтіла туга і падала на сон землі.

Досвіта спочили на урочищі пубійської долини. Кількох стапуло на сторожі, інші бавилися та іграли.

Лише пайстарший, що все вів перед, стояв набоці і знісив голову, як би дрімав або був хворий. Далекі країни з-над Гангу, де персбував весну молодих літ, манили його тепер.

Рушився і вдарив у веселий гурт. Гурт розскачався і стапнув, здивований.

Підіймилися знов в далеку путь. Досвіток синав рожі на їх крила, а крила пливли, як рожеві хвилі. Збилися високо понад пуці і гори.

В полудне були над морем. Над ними голубній простір, під ними сталава рівнина, мережана сріблом.

Провідник став дивний. Опустився з чола клина, клин отворився в дві лінії, потім злучився в колесо і зачав кружляти на однім місці. Настрашений гурт слідив старого провідника, а той підіймвся вгору, шибнув вбік і вдарив з розгоном в колесо. Колесо розбилося, але по хвилі стапуло знов довкола провідника. Він бив дзьобом і крильми, але не трапляв в товаришів. Летів лише за їх понурим круканням і боровся з воздухом. Отемнів.

Розлючене колесо вдарило на нього дзьобами і крильми, він скрутився, як стрілений, опадав, удари синалися градом на його голову.

Злетів стрімголов з піднебного блакиту і впав в море.

Лиш наймолодший, що перший раз пускався в дорогу, злетів вдолгну, бив крильми в море, хотів рятувати старого провідника, а сонце відбивало в темній глибині його тіль і безрадну розпуку.

Затремтіли шерстені на пропасті, а по кількох хвилях стала вона знов гладка і лискуча.

На чолі гурту стапнув новий провідник, і так полинули далі клином ті дивні, суятливі мандрівники.

1911

МОЛОДЕ ВИНО ГРОНИТЬСЯ...

Було це не за наших часів, а якихось двадцять років після панщини.

Великий камінь лежить на горі під дзвіницею.

Сім кременезких парубків ледве зрушили б його, і він лежить десятки років і западається в землю. В неділю та свята відпочивають на ньому старі бадіки*, покурюючи люльки, молодь обступає їх і часом дехто вшановує його — згадкою.

Одного літа були страшні зливи. Гірський потік, що пливе серединою села, вчинив таку повінь, що вона заглушувала своїм шумом околицю, поривала столітні ялиці та грубезні колоди несла, як тріски. В цю повінь потік прикотив камінь з невідомих сторін, але не мав уже сили нести його далі, тільки залишив у долині серед села. Тоді юний силач Кость Громовик узяв його на плечі і заніс на гору під дзвіницю.

А коли він був уже в літах, не раз в неділю обступали його газди, і дехто запитував:

— Чи підняли б ви ще, панашку, цей камінчик?

Громовик, бувало, гляне поза себе, погладить старого друга і, коли тільки збере його охота, усміхнеться та сидячи починає підіймати поволі тягар, що зламав би тура. Поставить його на хребет, перенесє з одного плеча на друге, покляти ним і покладе на місце. А часом, бувало, скаже:

— Який він великий, а чоловік з'їв би його!

Коли молодь не довіряла, Громовик пояснював з усміхом:

— Витешу з нього млинове колесо, і ти з'їси його з хлібом.

Громовика знали на цілому Підгір'ї. Вишпвав він славно сіряки, творив нові мотиви, сипав щедро узорами, як цвітом з рога достатку, на підкарпатський люд. Молодь, навіть старші газди, пишалися в його свіжних сіряках і киптарах з багатими вишивками, китичками і шнурованими в'язаннями з червоної і синьої заполочі. Прийдеш з міста в село, і серце радується стросм, що вийшов з духу народу та з його підсоння через мистецькі пальці Громовика.

Жив він сам, одинцем, хоч придбав майно своїм талантом. Зате бистрі, верткі, як сарни, дівчата бігали до нього навіть з далеких сіл, пололи грядки, садили городину, не одна молодиця покинула б нелюба і догоджала б Громовикові, щоб тільки навчитися його мистецтву; але пі в кого не стрибала так справно голка в пальцях, як у Громовика, а вже щодо пожиць, то в цьому ніхто й не пробував наслідувати його.

* Чоловік старшого віку.

«ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ»

«ТИХИЙ СВІТ»

Сидить, бувало, Громовик на ослопі перед вікном, чорний, кучерявий жмуток волосся злітає з чола на здорове, смагляве лице, голка мигає блискавкою у вертких пальцях, дівчата півколесом довкола нього на стільчиках, — сніжне сірякове сукно, червона і синя заполоч міпляться по осмалених і рожевих личках та карих оченятах, одна обстьобує рукав сіряка та вишиває коміри, друга — на грудях лиштви і кишеші камізолі.

Весела гутірка і жарти, лише одна дівчина мовчить увесь час і тільки поведе коли уважливим оком по Громовику. Це кругла сирота — бідна Палажка.

Час до часу вбїжить інша дівчина, вийме сувій з-під пахви і кладе перед Громовиком. Він мірить п'яддю розпростерте сукно, каже дівчині обернутися, кине оком на її стан, плечі та лікті — міра готова.

Ноша з-під рук Громовика мала неначе таємну силу. Він підкреслював вроду сільської молоді та її природну бадьорість. Може, тому й весілля так і роїлися на Підгір'ї, музики лунали і творилися пісні, з яких можна було б скласти величну поему.

Хто ж на тих весіллях і святах був наймилішим гостем, про кого найбільше дбали свахи, щоб його чарка і щонайліпша страва не минула? Хто водив перед танцям і співанкам, що розвивалися під його орудою, як китиці квітів, нав'яні народною душею, хто підіймав буйну веселість? Це був митець любові і краси — Кость Громовик.

Він не знав втоми в праці, ні в танці, мав камінне здоров'я і левипу силу. Любив своє мистецтво, розповсюджував його між пародом, але одна річ головню радувала його і, крім Палажки, не давав нікому дотулитися до неї. Мав він у себе на городі кілька стежок винограду. Пильнував його, як ока в голові, завивав соломою під зиму, і той виноград щороку давав йому зі сонячної ласки соковиті грона.

І все, коли він повертався з весілля, оглядав свій виноградник, і, коли молоде вино гронилося, він бачив у ньому юне покоління.

Та одної ночі сусід-багатій повиривав щепи, потоптав виноградник.

Не встигло одне лихо забутися, як нова тяжка журба придала Громовика. Ось його нива, що межувала з посілістю вдови-заволоки, з року на рік звужувалася на скибу, а коли пішла чутка, що Громовик готов одружитися з Палажкою, хапчива вдова забажала підійти до нього і підманути до одруження з собою.

В неділю гості відвідали Громовика. Почали з погоди, пляшка горілки стояла на столі.

— Вам, куме Громовик, от оженитись би, нажити добра, — почав посередник.

— Пуста бесіда, — докинула вдова.

Громовик сидів на ковбані коло припічка і курив мовчки люльку. По слові вдови затліло його око. Встав і вийшов через сіни до другої хати.

Вдова тим часом давала знаки своїм посередникам, щоб обережно бралися до діла.

А Громовика не було та й не було. Так і пішли непрошені свати ві з чим.

Того вечора Громовик зустрівся з Палажкою. Поглянув в її очі, як у далекий світ, і спитав:

— Чи пішла б ти за мене?

Дівчина примружила очі, збираючи всю увагу до голосу серця.

— Чому питаєтсь?.. Ви ж знаєте, що в мене ніколи й нікого, крім вас...

Він покрутив нетерпляче головою.

— Дякую тобі за щире слово, але моя весна минула й не вернеться. Тепер слухай, що скажу. Я записав на тебе хату, свій мозолистий талан, засадив нові щепи на городі. Сам незабаром я вмру. Ти до часу нікому про це ані слова, а потім, запам'ятай це собі, одружися. Дай руку!

Дівчина затремтіла, підняла поневільно руку, він стиснув її і щез у сутінках.

За місяць Громовик помер. Про нього пішла чутка, що він став упиром, що закопав казан грошей за грубкою у старій зруйнованій хаті, але закликав їх так, що тільки той зможе їх здобути, хто на тому місці заріже чорного цапка з трьома білими волосинками на хвості.

Сусідка мала трьох синів і всіх відправила на полонни за чорним цапком. Але вони всі пропали без сліду, а вона сама зійшла з розуму. Шукала і копала за грішми, оповідала, що Громовик-упир душить її по ночах і не дає спати.

На місці старого Громовика почала газдувати сирота Палажка. З молодим чоловіком. Вони збудували нову хату і розвели виноградник. Кажуть, що хто з нього нап'ється вина, той стає таким дужим, що може млинове колесо нести на своїх плечах, та ще й за дівчиною оглянутися.

ПОСОЛ ПЕТРИШИН

*На підставі «Записок Алексія Заклимського,
пароха Старих Богородчан»*

В 1848 році засідало в Державній думі в Кромержі 18 руських послів з тодішньої нашої інтелігенції, між ними також кілька селян, зовсім неписьменних. З них ледве один знав письмо і читав своїм товаришам переклади з засідань.

Досить цікаво представлявся селянський посол з Тисьмениці, коло Станіслава, Василь Петришин. Був се чоловік яких п'ятдесяті літ, середнього росту, трохи присадистий і похилений, чорне волосся побілене сивиною. Його невідступною товарпшкою була шкіряна торба; він приперізував її до себе ременем і ніколи, навіть в державній палаті, не скидав, лише вночі ховав під голову і спав на ній. В тій торбі містилися посольські дієти посла Петришина. Бувало, криється він по закутках, аби ніхто не підглянув, розкладає ті гроші, а було їх понад 300 ринських,— завиває кожний банкнот в стенографічні записки і пакує в свою торбу. На ніч впрошувався в кімнати других послів і лише в свята і неділі купував за 5 крейцерів м'яса, а звичайно жив сухим хлібом.

В часі свого посольства зайшов раз до кав'ярні, бо щось його всередині боліло, і казав собі дати кави. Коли вже кава стояла перед ним, вийняв з пазухи півкоржа в хустині і сказав до кельнера:

— Дайте пару зубків чіснику.

Кельнер покрутив головою на знак, що не розуміє його.

— Е, така-то й коршма, що навіть чіснику тут нема.

По каві закурив люльку і, своїм звичаєм, став чвиркати кризь зуби на землю. По часі завважив коло ноги плювачку, отже, обернувся на другий бік. Та кельнер і тут підсунув йому плювачку.

— Заберіть тоту мисчину, бо вам в неї плюну,— сказав до кельнера.

Потому вийшов на публічний город до басейну, роззувся, виймакав онучі, бо вже були чорні, порозвішував їх, аби сохли. Надійшов поліціант і хотів його арештувати, та Петришин в останній хвилі нагадав, що має при собі документи, вийняв їх з пазухи і дав поліцаєві. Була се посольська легітимація*. Поліцай відступив, засалютував, дав рукою до зрозуміння, аби він більше не прав на публічних місцях, і пішов в свою путь.

* Посвідчення.

Петришин блукав по місту і розглядався по склепових вивісках та виставах, врешті зайшов до ресторапу, бо всередині не переставало йому докучати. В ресторани був німець, також посол. Петришин сів педалеко нього. Кельнер подав німцеві карту страв, а той показав пальцем, що вибирає. Потому взяв кельнер ту карту і подав Петришинові, а сей тикнув і собі більше-менше в те місце, що німець. За час привіс кельнер перед німця кусеь печені, а перед Петришипим поставив порцію хрону.

«Мара їх знає, що тут за дивний народ?» — думав наш посол і пабирав хрін на хліб та їв поволі.

Німець застукав до кельнера і сказав:

— Да саро.

— Да капо,— повторив Петришин і подав кельнерові свою тарілку.

Знов перед тамтим опинилася печеня, а перед нашим хрін.

— Бодай вас витлумило,— вицідив Петришин. Показав кельнерові на німця та його таріль і сказав втретє: — Да капо!

Сим разом прийшла печеня.

«Які вопи там і є,— думав Петришин по дорозі,— раз «да капо» називається у цих хрін, іншим разом — печеня, все ж таки всередині мені як би рукою відоймив».

Зачав падати дощ. Петришин закпнув кожух догори вовною аж поверх голови та йшов на вечірне засідання. В парламенті пе було ще живої душі; він сів у куті, схилив голову і дрімав. Смерком зачали сходитися послі.

Кілька німців станули педалеко кута і дивувалися, звідки тут взявся ведмідь.

Одного дня дістав Петришин лист від жінки і піпов з ним до о. Алексія Заклипського, аби прочитав йому. В тім листі стояло:

«Ти собі там байбарзо — байдуже. Жени Пилипа* та чипи над пустим, а тут зайшли злодії та й вкрали воли. Як не мали вкрасти, коли газда потікся на зламаний сліх аж десь межі венгрів ци кальвінів шукати другої голови та вчорашньої дшини! Який мені до ради пайшовся! Сліпий, як тур, вліз межі пвабів. як кіт межі воропи, і піби віп там розуміє, що вони шварготять!»

Петришин затерп на вість про воли, але тут вгатив кулаком в стіл, аж Заклипський кинувся.

— Ет, що там дурна — вибачте за слово, єгомость,— що там дурна баба знає! Таж ви, рахувати, самі видите, що я тут раджу!

* Женити Пилипа — дармувати. (Прим. автора).

Заклинський охолов і читав далі:

«Та припиши, чи будеш висіти там до суду-віку, чи маю в чужі краї відрізати тебе, чи лишити діти й хату та йти в світ за очі? Десь у людей газди як газди, а мене бог покарав такою нешкребтапою бандурою, що лише сміх та покаяння на весь світ».

По сім щирім слові додала тверда рука писаря отсе словословіс:

«Кляпаюся до тебе і поздоровляю сердечно по тисяч разів.
Твоя жена Параскевія».

Петришин покрутив головою і цмокнув. Заломив рукп, довкола сірих очей поставали густі морщини, так що ті очі гейби всміхалпся. Стогонув, як би йому хто зуб вирвав.

— О-ов, шкапдаль! Що ж мені тепер діяти, егомость?

— Гм, пішлить жіпці триста ринських, най купить дру-гі волп.

Петришин схопився, гей з грані, і витягнув обі руки перед себе.

— А то ж би по якому було!? Таж коли монарх тут мене призвав, аби я радив і царство його боронив, то повинен був коло моєї стайні поставити сторожу, аби злодії не могли волів украсти! А коли сторожі не було, то цісарська каса повинла мені тепер волп заплатити, бо вони коштували мені триста ринських!

Засміявся Заклинський на таку претенсію, але потім радив йому поважно, аби з такою бесідою не виходив і не виставляв себе на сміх, бо цісар не покликав його сюди і без його ради та опіки був би обійшовся.

Слова Заклинського ні на що не придалися. Петришин обставав завзято при своїй претенсії до цісаря. Не довіряв уже Заклинському і пішов далі радитися від одного руського посла до другого. Всі послп-інтелігенти боялися скапдалу для руської репрезентації і радили йому, аби мовчав, показували на віддуту торбу з банкнотами і казали, аби впійняв 300 ринських і післав жіпці на купівлю других волів.

Не вдоволився Петришин тою радою послів з інтелігенції і пішов між своїх товаришів селян. По довгій раді з ними вернувся до Заклинського і просив, аби виготовив йому петицію до палати на зворот з державних фондів 300 злр. за волп.

І сям разом не міг Заклинський відрадити його від того наміру. Вкінці виготовив петицію, а Петришин подав її на руки председателя палати. Председатель, зрозумівши зміст петиції, усміхнувся і велів секретареві відчитати її в повній палаті.

Коли секретар прочитав петицію, залилася палата реготом, безнастанними оплесками і криком:

— Bravo, Петришин! Zivio. Hat Recht: Wenn er nicht da Wäre, geht der Staat zu Grund! Retter der Monarchie! Die Ochsen zohlen!* і т. д.

Довго треба було ждати, поки палата успокоїлася. Тоді председатель сказав:

— Та петиція не дасться брати так, як регулямін приписує, бо в регуляміні нема нічого про се, аби держава винагороджувала послам домашні шкоди, для того звертаю ту петицію послові Петришинові.

Руські послы, що сиділи коло Петришина, перевели йому ту відповідь председателя. Як лише Петришин зрозумів зміст відповіді, впав у лють і крикнув:

— Виджу, що і тут нема правди! Коли ж так річ мається, то я впошу, аби палата поставила, щоби бодай відтепер злодії послам волів не крали!

Послы один другому пояснили те внесення Петришина

Палата знов загриміла сміхом і довго не могла успокоїтися від безнастанних викликів: «Браво! Браво! Herr Petryszyn! Браво! Браво!»

Председатель застановив засідання і чекав, аж палата успокоїться.

— Е, піду я з тою справою до самого цісаря,— сказав Петришин,— бо виджу, що й тут нема правди!

1913

ДУМКА

Утихла буря.

Зламане весло на розбитім човні, спочив керманіч в глибинах, спочило братство.

І ти, моя любко, спочила.

Захід сонця прощав золоту корону на твоїй голові, біла ручка махнула прощання до мого берега.

Я взяв твою тугу і пішов у світ.

1914

* Має рацію: коли б не він, загинула б держава! Лицар монархії! Заплатіть за воли! (нім.).

ДОБРИЙ ДРУГ

Приятель дому торкнув її під столом, вона глянула в очі своєму чоловікові і промовила солоденько:

— Ти мав піти ще пиві до бюро.

— Ага, правда! Диви, а я цілком забув! Добре, що пригадала мені! Ох, те бюро, те бюро! Воно цілком мені забіло голову. Але простіть, я найдалше за дві години вернуся, а ти, приятелю, будь такий добрий та забав мою подругу.

— Ну, ну, ми вже тут якось дамо собі раду. Але ти не бався довго.

— Ні-ні, найдовше дві годинки! До побачення!

Ішов сходами і зітхнув.

— Яка вона добра, як дбає про все. Бог мені її післав.

Станув.

— То вже десять літ, як ми собі, гейби ангели в раю. Бідна, яка вона дбала. Я все з тим бюрою та бюрою, а вона сама дома. Щастя, що хоч мій добрий друг забавляє її потроху.

1914

ЖІНКА САРДАНАПАЛА

Генерал граф Б., два ад'ютанти і член пресової квартири сиділи в старинній замковій кімнаті довкола мармурного стола і розмовляли до пізньої ночі.

Генерал, високий, худощавий, з бритим, почерканим лицем, якби витесаним з каменю, був звичайно маломовний і послуговувався рухом руки, шаблі, моргом очей з-під хмарних брів, а слова вживав лише в крайній потребі. Високе чоло, порите рівнобіжними борознами, виступало вперед як прилобник шолома і метало залізну тіль на долішню часть лица, обличчя покрила тиха задума ученого, артиста в хвили, коли дух вертає з позасвітньої мандрівки з новими цінностями.

Ординанс ішов довкола по черзі і паливав вина, технічний ад'ютант, надпоручик піхоти, закинув ногу на коліно і черкав на карті пробний нарис свіжих бойових ліній, службовий ад'ютант, ротмістр кінноти, зі здоровим червоним лицем та бритим вусом, подобав все на хлопця-урвитця, сидів в вдоволенім усміхом і зиркав бистро цікавим оком довкола.

Член пресової квартири, з лицем і посом римського імператора, похилився до генерала і слухав його оповідання з останньої подорожі.

По тяжких трудах і боях генерал мав кілька тижнів відпочинку. Академія наук відзначила його почесним докторатом за наукові праці, він вернув недавно з дороги і оповідав свої враження.

Розмова розгалужувалася в напрямі питань і дослідів, які вивів генерал в своїх найновіших студіях. Технічний ад'ютант звернув увагу на телепатичну проблему психології і сказав, що, приміром, до сну як рідкого гостя під час війни треба прикладати іншу міру, поза біологічним поступованням, ніж в звичайній, мирній добі.

З черги сказав член пресової квартири, що його увагу звернула і застановила не лише свіжість викладу з усякими несподіванками і повими відкриттями та небуденна гармонія між змістом і формою, але передовсім одноцільна, так сказати б, «двополова» повнота творів ексцеленції. Личність творця відбивається на його творі, і се для мене тим цікаве, що знаю вашу ексцеленцію як старшого кавалера, самітника, який вправді не стикається з жіноцтвом, але й глядить на нього згорі.

Генерал, визначний стратегік, був також справним діалектиком, володів незвичайно бистрою пам'яттю і любив вислухати кожного бесідника зокрема, а потім переймав всі думки в своє русло і надавав оригінальний напрям.

— Дорогі панове,— сказав він,— мужі мого стану, з жалем мушу визначити се, поза більшою чи меншою здібністю у воєнній штуці — засліплені побожники, некритичні скептики або окультисти, яких наукові засоби не перевищують знання пересічного народного учителя. Наука, головно філософія і психологія, для сильного стратега просто необхідна, але буду держатися теми. Ви згадали тут про сон і двополу повноту в моїх книгах. Річ маєя так: мені було сімнадцять літ, як полюбив я одну дівчину. Була се в моїм життю перша її остання, що так скажу, геройська любов. Ми пізналися без романтичних пригод і стали для себе, як блискавиця і грім, як веспа і цвіт. Одного без другого не уявилі собі. Коли згадасш за перше, масш на думці й друге. В нашій любові лучила нас передовсім ідея, все інше пазовім загальником: фізичний світ був на дальшій плані. Така любов не доводить до розчарувань і не вигасає. В моїх часах, як вам відомо, настав зворот в напрямках науки, у поглибленню природи, з філософії розвинулася прегарна гаульз психології, молоді духи почали верстати нові шляхи в штуці, моя Ангеліка покінчила враз зі мною студії на

чужині, ми мали вже за собою ряд наукових праць і таким чином наша любов, якою провадила ідея, мала бути вічна. Тимчасом сталося так, що моя Ангеліка вмерла на удар серця.

Генерал встав, перейшов кілька разів через кімнату, відтак сів, добув з лівої кишені на грудях шкіряну шкатулку, виймив емальований портрет на грубій металевій плиті і показав слухачам.

Було се характеристичне личко білявки. Чорні очі, коротке волосся опало конопляними кучерями на рамена, довкола головки красувався широкий золотий обруч, як корона на подобу старинного зубатого гапка довкола верха твердиппого муру. Надоліни було виріте ім'я і дві дати.

Член пресової квартири захопився сим портретом і пригадав собі щось, але генерал сплнз його рухом руки.

— Знаю, що хочете сказати, але позвольте мені ще хвилию. Два літа нудив я собою по світі, не міг взятися до праці, став безрадний і без виходу з мрачного лабіринту, мені видалося, що з мене непотріб, і я задумав вже покінчити свою муку самовбивством, аж одного дня в невідомій майже блуканині по британським музею вдарла мене серед ассірійських викопів, як об'явлення, одна різьба.

Генерал звернувся до члена пресової квартири, а сей повів:

— Король Сарданапал зі своєю жінкою.

— Так,— відповів генерал.— Се одинока в образі зохвана нам королева... Та плоскорізьба представляє, як вам відомо, жіночу голову в профіль, прибрану короною муру, як глядить направо, а проти неї, зверпну поглядом паліво, голову ассірійського короля в хвилі спочинку на високій лежанці. Королева в багатих шатах сидить напроти нього на високім кріслі. Обое відпочивають в повітій вином бесідці і підкріпляються цінним напитком з плоских чарок, за ними стоять свинухи і холодять їх віяльцями з павинних пер, а з віддалі долітає до вуха солодкий бренькіт струн... Багато літ тому, я був тоді поручиком, але піколи не забуду, як та жіноча голова дивно схожа була до мосі Ангеліки. Я терпеливо і вірно відрисував її собі. Багато літ пізніше впа під мою увагу взірець борти, яка обіймас плащик королевої,— він виглядав зовсім так, як блапки мурів, вкпанані в Сузі. Я прокинувся по двох літах душевної педуги. Сила волі здобуває безсмертність душі. Я остав вірпий своїй Ангеліці й остану поза смерть. Вона повела мене, як муза старинних поетів, як Беатріче Данта, шляхом науки в глибини духу, в досліди буття. Прп кожній праці вона все стояла переді мною, як повірниця найсвятіших ворупень, як порад-

лиця в пайтяжчих хвилях, і таким чином я воскресв її й воша живе і буде жити зі мною, доки з моїх творів буде сипатися цвіт і роса на молоде покоління...

Вертаю до теми. По думці старинного філософа, є речі, які мудрець може виявити перед людьми, є такі, що перед собою, є такі, що навіть перед самим собою не годиться виводити. Ви, мої дорогі панове, прегарно додержкуєте мені товариства. Ми далеко переросли тип офіцера, з якого на-смівається пословиця, що він вмів тільки про свою кобилу говорити. Ви розумієте і відчуваєте по собі, що людина, обдарована вищою снагою, в просвітній годині відлітає якнай-далше від буденної, сірої мозоли і злиднів, і серед нас втворився гарний тон, щоби в таких хвилях, як шпі, не згадувати навіть про війну. Все ж таки вибачте, що зверну на часок увагу на теперішню добу. Оця війна затягнулася в безконечну, світова ситуація зайозилася, як певипарений горнець ледачої газдині, й осточортила, як смертельний гріх. Виглядає, якби людство не могло вже прокинутися з біснுவатої дурійки, тільки насліпо пре до взаємної заглади. Я, мій штаб, ви, військо поневільно зжплися з тим духом язви, якби ніколи їй не мало вже бути інакше, але попри те всі ми, коли вглянемо в глибину, видимо зовсім інші речі. Зверніть увагу на сучасну філософію, суспільний устрій, гіпертрофію націоналізмів і спптайте себе, чи щастя чоловіка в сих рамках можливе, чи тут нема ні крихти фальшу? Наука творена для системи, устрій без дійсного рівного права жінки, шовіністичні кличі без пощади для найкопечніших прав життя, без ціни людини, характерів, гідності, праці, волі і свободи одишниці, чи те все, на чім світ опирається пині, — стане завтра? Тут альтернатива. Вказую на можливість, що ця війна дасть нам нові ослови філософії, а з хвилиєю, коли жінка стане дійсно в рівним праві з мужчиною, — всяка війна на будуче виключена. Це виглядає на парадокс, але вернімся до товаришки хороброго короля, покровителя наук Сарданапала, з 650-го року перед Христом. Старинний артист передав нам його пригоди на ловах; в ридвані, верхом і пішо в побідній боротьбі з королем пустині. З тої доби маємо також різьби, що представляють похід ассирійських військ з табору, кінний об'їзд твердині з таранами, приступ лучників і ратників на оборонний мур, здобуття лісової гори, яку обсадив неприятель, святочний похід пажів, а при тім старинний володар не забув за свою кохану дружину і в хвилі відпочинку бажав передати її враз з собою на образі потомкам. Видно, була се визначна, даровита людина, коли заслужила на таку любов і шану східного сатрапа. Чи від тої епохи донині вона поступила вперед, чи її роль і доля

змінилися на краще? З фотографічних буд, з газетних хронік, ні зі статистики самовбивств цього зовсім не видно.

В IV віці перед Христом побудувала Артемзія Галікарназійська своєюму мужеві, карійському королю Мавзолеві величаву гробницю, від якої постала технічна назва княжих будівель такого роду.

Що ж від тої епохи світ дав жінці? Фрази рівного права, підшиті фальшом і пасильством. Той вузол розітне війна і жінка — робітниця, мати, сестра, вдова, опікунка сиріт, товаришка, як революціонер, стане в своїй обороні і наверне ідею на праву дорогу. Етика середніх і нижчих верств стоїть найвище, аристократія упала своєю мораллю до позему * шумовин. Через те терпіли і терплять народи. Природа має найбільший вплив на людство, всякий космічний переворот випереджає духову завірюху народів, отже, годі нам зашкаралуплюватися лише в солодких мріях про будуччину.

Хто знає, чи сучасна мука людства оплатиться на короткий вік землі, хто знає, чи в разі космічної катастрофи людство своєю скаженою ненавистю не довершить найбільшої трагедії, про яку не мріяли навіть біблійні пророки в своїх фантазіях страшного суду. Був би це пекельний доказ людської неадарності, найтяжчий проклятиє скириненого і сляпаного життя від епох аж до остаточної заглади. Тут друга часть альтернативи, і я, як одиниця, представив вам посередньо свій духовий стан. Так, я від довшого часу почуваю зворот в своїй душі. Ви, пане поручику, згадували перше про сон, отже, дозвольте, дорогі панове, що оповім вам свій з останньої ночі, одинокий, який під час війни павідався до мене. Оце снилося мені, що жінка Сарданагала обернула до мене лице і рухом руки кликала до себе. Коли я підійшов, мав враження, що вона і моя Ангеліка — се одна постать. Вона поклала руку на моє серце і я почув надлюдську розкіш спокою і нову, ясну дорогу перед собою.

Слухачі потонули в задумі, генерал сховав портрет Ангеліки в шкатулу, поклав між свої записки і книги на столі і вповів півголосом:

— Легко згубити її при наших воєнних умовах, коли чоловік продирається крізь корчі, дебрі та окопи.

Було вже на розсвіттю, як учасники прощали генерала і мали розійтися до своїх кімнат, коли на коридорі загомоніли прискорені кроки. Два гусари прибігли задихані і сповістили, що крило армії подалося під напором неприятеля і стануло кілька кілометрів наліво, майже в лінії до замку.

Генерал, молоді товариші і слуги зібралися живо, посідали на коні і мерщій виступили з замку.

* Рівень.

Гурт їхав квапно верховшамп і чагарамп, генерал напереді, штаб і служба за ним. Технічний ад'ютант моргнув здивований до службового, а той по хвилі застанови помчав наперед і зрівнявся з генералом.

— Ваша ексцеленція зволять їхати на захід, до села Н., а я зі стежею * поїду до армії, хоч це, властиво, непотрібне, бо ми маємо ще кілька днів спочинку.

Шрапнелі зачали скиглити під небом залізними ланцюгами. Стріли крісів ** пукали у віддалі. Генерал не відповів нічого, тільки прямував на північ.

Станули перед голою горою, генерал зсів з коня, за ним весь гурт. Всі взяли повідці і велп коні за собою. Врешті генерал дав знак, щоби задержалися, а сам пішов направо.

— Ексцеленціє, не висуватися, тільки йти лівою збочею, бо звідси...

Не встиг ад'ютант докінчити слова, як генерал упав на коліно, імівся за груди, схилив голову і вповів глухо, як би до себе самого:

— Я поцілений.

Чим боржій прибїгли ад'ютапти і служба, забрали його і серед свисту куль і тріскоту шрапнелів почали втікати на захід. Чотири жовніри песли вождя на крісах, він лежав горілиць і вдивився понурими очима в східне небо.

Сонце підіймало криваву голову, шрапнелі і гранати шмагували над шми хмару на стадо вірлів, що ударили на себе клювами і могучими крильми, то розлітались на боки.

Генерал потонув погасаючим зором в тім образі і зітхнув.

Змучений гурт опинився в селі, далеко від бойової лінії. Генерал не жив. Куля поцілила його в серце.

— Шкода, що ексцеленція якраз пині не мав при собі Ангеліки,— замітив техпічний ад'ютант.

Член пресової квартири похитав головою.

— Куля була би порушила її, і він би цього не переболів. Тепер дамо її непорочну на його лицарську груди, в ту нову, кращу дорогу, яку предвидів він для себе на досвітках нинішнього дня.

* Розвідка.

** Рушвяця.

ГОМІН БУДУЧЧИНИ

В ясний ранок на далекій горі вправлялися жовніри, лопотів машинний кріс*, в кітловині столиці дзвони проголосували свято побіди.

Великі повільною ходою давали основу низького гомопу, на ній хвилювало, колихалося повітря, середні молотили його залізними бияками, кличальники сікли вістрями мечів. Кожда святиця виливала з-під свого хреста всі акорди, обряди промовляли своїми окремими відтінками, гомоніли диспути і суперечки синодів, кожний дзвін до своєї ваги і голосу вимагав слабших чи сильніших рук, щоби злити своє серце з вдачею чоловіка. В облаках зойкали жертви сліпої несправності, тремтіли голосіння жінок, гомоніли стогони окаянних духів, гуділи прикази, дринчали прокльони, все життя війни і миру, грози і тривоги, тріумфу і горя переливалося в хвилях шаленого розгардіяшу звуків і гомонів.

Тільки час від часу, коли туча звуків омлівала, озивався один дзвін. Мав чистий альтовий голос з оксамитним відгомном і відбивав від цілої юрби. Бистре ухо ловило зі звуків кожного дзвона, котрі метали і в якій мірі складалися на його походження. При останнім дзвоні годі було розсліджувати, з чого він постав. Він обіймав, тулив скорбну душу споминами про жінчину з прастарого роду. В звуці її слів тремтіла від віків унасліджена резигнація. Той звук — се була поезія її найглибшої душі. Ще щось більше крплося в тонах того дзвона. Вони давали віру в ті будучі часи, коли все ясне і гарне запаує на сій бідній землі.

В пору війни терплять не лише люди і звірята, терплять і гинуть також мертві речі.

Прийшла черга і на дзвони. Відбули вони свою вікову службу на висотах, товаришили поколінням при їх втіхах, святах, були вістунами тривоги і лихоліття, прощали чоловіка на вічний спочинок, врешті, було їм суджено зійти на низици горя і сліз, змінити ім'я, звання, тіло і віддати свою матерію на оружжя. Зі символів любові ближнього перетопилися вони в оруддя смерті і заглади**.

Одного рапа у високу і простору кліть нашого дзвона замість галок і вежових ластівок навідалися нові гості. Всі одягнені однаково, з молотами, кліщами, долотами, драбиною і ливною полізли по перехресних балках вгору і почали оглядати його. Був се темний дзвін, помальований в огнен-

* Кулемет.

** Знищення.

нім відливі бронзовою краскою. Два символи були відбиті на нім. З одного боку корона злітала з людського черепа, на другім голуб з оливною галузкою.

— Буде гарна польова гармата,— заключив знавець старини.

Коли спускали його ливною, серце вдаряло в криси, дзвін якби просився на прощання зі своєю двостолітньою висотою.

Надолині окутали його в шмати, вирвали серце, щоби зойк не торкав людських серць і почали гатити молотами по крисах. З глухим стуком падали важкі кусні тіла на землю. Знавець металів підіймив один, почав розсліджувати, помічники спипилися в роботі й обступили його.

Дзвін мав в собі три четвертини срібла, одну домішки.

— Сей відмовив нам послуху,— замітив знавець металів і потер долонею чоло.— Шкода, що намучили ми ся стільки коло нього.

1915

СФІНКС

I

Під час вакацій любив я перекипути стрільбу через плече і торбу з запасами і пропасти з дому на кілька діб в глухих, диких петрях. Мати, бувало, докоряла жартом:

— Ходить біда попochі та й шукає немochі.

Не тягнули мене ліси, щоби вбивати звірину, але принаджували мою душу своїми казочними чарамп. Найбільше любив я слідити духу пустир і життя всякої звірини.

Раз так у пізню хмарну ніч лежав я в захисті коло ватри і почув серед вивертів і зломів легкий тріск ріща*. Сонно вгадував, що би се могло бути — раз вдавало воно мені на серну, то зпов на чоловіка. Так, але відки й який чоловік в сю пору і таким далекім, недоступнім місці міг заблукати? Тріск тм часом зближався, врешті на кілька кроків зачав я шелест між малинником, темна постать виринала чимраз виразніше й якби з острахом підходила до мене. Я лежав непорушно й глядів перед себе. Непоказний чоловік в темнім одязі, обляпаний і поваланий глиною, приволікся ближ-

* Хмиз.

че, обкинув мене байдужим оком і стаував коло ватри. Обсусувався на собі одежу, грів руки і не звертав на мене уваги. Спершу я думав, що то так званий «лупій», який ходить з рубачами дерти кору в смерекових лісах, але приглянувся йому уважніше і пізнав, що се зовсім інший чоловік. Руки у него були дрібні, чисті, одежа скромна, але характеристична, в торбі на плечах визначувалися предмети вроді знарядів до наукових дослідів. Він обертався до ватри, затирав легко руки, докинув з купи суху гілляку, вкінці сів напроти мене і потупяв очі в полум'ї. Сидів недвижно і за весь час рушився лиш стільки, що посунав пальцями по чолі і стягнув капелюх вдолину. Той дрібний відрух відкрив мені одну познаку, і вона відновила мені неясний спомиш. Незамітна дрібниця: синій знак впоперек чола, що мигнув перед хвилиєю перед моїми сонними очима, запав мені так в душу, що я вже мав підіймитися і зачати зі своїм гостем розмову, але його непорушна, гієратична* постава здержала мене, я не міг розбівати його важкої задуми, тільки розгадував, де се було, коли й як?

Так, се діялося давно. Я міг мати тоді сім літ.

Одного вечора побіг темним коридором, врешті стаував і навмашия взяв за клямку дверей, вони як би притягнули мене. Втвираю — в залі сидить пан в чорнім одязі, сніжний ковчір довкола шиї. Я дивлюся в него — мій батько — не мій. Мій батько селянин, вертає тепер з плугом домів... Над високим чолом вінець темного волосся, ясність світить з лица. Глибокими лагідними очима з-під густих чорних брів глядить той чоловік на мене. Притягає глибиною духового спокою. Я приступив і питаю:

— Чому у тебе синій обруч-посеред чола?

Він гладить мене і хитає в задумі головою.

Так, се той самий чоловік з діточого спомину, тільки старший тепер. Дивна стріча. Хто се може бути?

Він прижмуривав очі, але не дрімав, його душа була чуйна.

Я задивився в ватру і згодом вчув голос, від якого вся кров збігла мені до серця. Не був се звичайний людський голос, але печувана мелодія терніння, пісня далекого відлюдного скитальця, що давно покинув і забув людську мову. Не годен я передати тої сили писаним словом, ось лише її марний відблиск: «Пекло життя страшніше, ніж пекло смерті — те, що ми в пробудженню бачимо мнгом крізь шкалу-бину правди, — тяжче, ніж мука вічності».

Дрож проймила мене від тих слів, мій гість повів оком по мені, я бачив ще тільки, як він тремтів в лихорадці і

* Містична.

переживав наново песамовиті, злочинні події і некецьку муку, врешті світ сколотився мені в очах і я впавав омлілий горілиць.

Досвіта прокинувся я з тяжкого сну, таємного гостя вже не було, ватра спопеліла, тільки в душі остав споминок глибокого стогопу з далечини.

II

Життя і працю кристалізував я все на свій окремий лад.

Перечитуючи заграничні часописи, попав я протягом літ на одну цікаву прояву. Оце в зовсім незаметних місцях, у відрубних і маловідомих органах стрінув я твори вправді під різними прибраними іменами, які мали в собі духа одного і того самого автора. Головно зацікавив мене багатий досвід поета та його виїмкова науково-психологічна глибина. Дійшло врешті до того, що творчість невідомого митця зробила переворот в науково-артистичних поглядах і вивела на тім полі багато голосних назвиськ, тільки їх властивий батько остав далі в тайні.

Годі описувати мого дива, коли я вчитав раз поему під наглядно штучним псевдонімом, де був представлений образ нашої стрічі при ватрі, а в іншій, дуже далекім тиждневику стрінувся з поемою під іншим іменем про короля-скитальця зі знаком від важкої корони.

Мицуюло знов кілька літ, я вибрався на чужину і по дорозі стапув в одній історичній гірській місцевості. Була се гарна, затишна околиця, й я задумав провести тут якийсь час для втихомирення душі.

Вчасними ранками вибирався відлюдною стежкою в ліс за містечком.

Був тут старий двір, і він цікавив мене. Стояв пустою і подобав на захист для тих, що пережилися серед світового гамору і великоміської юрби та шукали тут полегші.

Раз зайшов я на велике пуге подвір'я, доглянув на кінці крила вхід під дашком, як до монастиря, і потягнув за ручку старого дзвінка. Заскрипів заржавілий дріт, далеко в коридорі загомонів дзвіпок, а по кількох хвилях вчув я рип дверей, стук дерев'яних капців і старечий кашель.

Назустріч мені виїшов похилений дідуган, усміхався і щохвилі клонив головою. Я питав, хто тут живе, він всміхався далі і здіймав водно капелюх. Я крикнув йому в вухо, він порозумів і відповів, що крім него і старої невістки, вдови, не мешкає тут ніхто, тільки часом раз на кілька літ

приїздить якийсь пап і перебуває тут пару тижнів. Саме в тім часі падіється старий приїзду того пана.

В кілька днів потім переходив я знов біля сего двора. Було се напровесні, сніг лежав ще на корчах, смереки махали тіннями в глиб старих покоїв, в однім вікні увидів я при столі старого чоловіка в плащі і капелюсі, насуненім на чоло. Переглядав папери, оскільки міг я побачити, були се рукописи.

Як вернув я на свою квартиру, почала непокоїти мене думка, що старий чоловік як з'явився, так само може щезнути нечаяно. Передовсім тягнула мене до нього моя власна самота. На другий день зайшов я до двора. Блукав сутінним довгим коридором, не міг зміркувати, котрі двері ведуть до дивного чоловіка, і взяв стукати по черзі від одних до других. Серед тишини і тіней мурів відповідали кімнати на мій стук порожнім гомоном, я стратив вже надію на успіхоїх відвідин, аж врешті вчув з-поза одних дверей рух. Похвилі скреготнув ключ, двері відчинилися, напроти станув старий чоловік. Дивився на мене студеним, допитливим поглядом понад окуляри, відтак відступився трохи набік і рухом руки попросив мене досередини. Відложив окуляри на папері, станув в капелюсі і витертій пелерині і чекав на моє слово. Худошава постать зі стрипіхатим, обвислим вусом.

— Вибачайте, — повідаю, — як видите, я також відлетів від комедій сього світу і вас не безпокоїв би тепер, але вража природа має невилічимий вплив на мене та й от нині, в ту сіру пору провесни — тут вказав я рукою крізь вікно на темне небо, — придавила тягарем своїх хмар, що ради собі дати не можу і тому заходжу на хвилю до вас в тій надії, що відведу свою душу, а може, й вам розірву трохи нудьгу.

— Гарно! — відповів старий. — Тільки простіть, що не здійсмаю капелюха, — се вже така моя звичка від давніх літ.

Показав мені місце на бічнім фотелі, сам сів при великім столі, закидає паперами і книгами.

Задумався, я помітив, що його темний зір, спрямований в мій бік, не видить мене, лише вдивлений в далекий світ.

— Ви не критик? — спитав він спокійно.

— Ні.

— То ще краще. Я так і розпізнав. Питаю не тому, щоб не терпів критики, але волю творчість.

При тих словах впала мені одна ідея. Я переміг своє вчудування і почав говорити півголосом.

— Даруйте, добродію, ви, певно, той а той...

— Може бути, — відповів старий.

— Чи знаєте, що ваші твори викликали переворот й отворили новий шлях для молодого покоління, а вашу особу мають за пропавшу в подорожі до Африки?

— І се буває на світі, хоч не маю часу займатися всім, що там дієся. Життя закоротке, як самі певно знаєте, а коли б чоловік заблудив в ту гущавину, що про него плещуть, то не вийшов би з неї ніколи. Коли воно дійсно так зі мною, то не забувайте, що і скалозубі вороги певно мусять бути, інакше не стало би рівної ваги, яка відвічно як фізичне правило панує у всьому.

Тут старій відложив капсюл на стіл.

Ясність була з його прегарного чола. Достойне терпіння сяйвом окружає голову. Я вдивився в обличчя мого господаря і попав у захват.

Серед чола йшов синій знак.

Я встав і кликнув з одушевленням:

— Тямте нашу ніч при ватрі?

Він усміхнувся.

— Там далеко в вашім краю?

Ми звиталися сердечно як старі приятелі.

Серед духового пиру прохав він мене, щоб я далі заховав його в тайні перед світом і людською цікавістю.

— Спокою ради, якого мені до смерті все буде треба до розсліду нових прояв. Не нарікаю на людей, вони, що вміли і мали, те дали мені. Я творив їх навіть кращих, ніж були вони з природи, але нині не маю часу бавитися ними. Наше звання пайтяжче. Жоден артист не переживає стільки, що письменник. Лепський брат з нашої парафії мусить орудувати наукою і всіма галузями штуки... Ми мусимо переживати з нашими постатями всякі муки, злочини, втіхи, і се ломить нас в буденнім життю і знеохочує до людського матеріалу. Учений орудує системою, маляр і різьбар площиною, музик сферою, актор рухом, а ми тим всім і ще чимось більше. В мертвім слові маємо воскресити краску, пластику, тон, рух, ідею і ще щось більше, і се наша тайна. Тамті всі творять хвили життя — ми духа епох.

Між іншим сказав він ще оце:

— Найкраща власна святиня. Кого на неї не стати, нехай не йде в комірне молитися чужим богам, бо гіркий буде його податок. Самостійність духа — найвищий скарб і тому лакомий для злодіїв і повій в критиці.

Старий митець задумався і спитав:

— До якого часу сягають ваші вісті про мене?

— Остання з-перед півроку. Від тої пори переходив я багато горя і мало читав вашу пресу.

Він слухав уважно, потім сказав:

— То ви не знаєте останніх подій. Оце шукають за мною, хтось пустив поголоску, що я живу, і ладяться вбити мене ювілеєм. Не маю нічого проти гарної волі, але ходить о мої життєві історії. Правда, се було давно... Мое слово свистало, як божий бич, я пражив міщанську підлоту, та коли переконався, що вгорі ще більші злодії, — дав спокій. Але давні «приятелі» не сплять. Як вмру, передам вам в завіщанню свою історію, відкрию свої тайни. Старайтеся дочекати тої хвили, ручу вам, що не пожалуєте. Тимчасом порадьте мені, молодий товаришу і приятелю, де би мені скритися?

Я подав одне місто, старий встав, проходжувався по кімнаті, врешті спитав:

— Там, в тім захисті по графі Н.?

— Так.

— Глухонімий льокай є ще там?

— Так.

— Се гарно. Спробую. Задержуся тут ще якийсь час, відтак поїду. Лишіть мені свою постійну адресу. Будете, може, переїздити коли туди?

Я потакнув.

— То заходьте вечором до мене.

Він подав мені нове прибране назвисько, я лишив свою адресу, й ми розпрощалися.

III

В кілька місяців опісля задержався я в умовленім місті. Вечором вибрався до захисту графа Н. і задзвонив. Вийшов глухонімий, понурий слуга з сивими заличками, я написав на картці псевдонім митця, слуга глянув на мене, зробив в воздуху хрестик пальцем і повів мене за собою.

На першім поверсі, в кімнаті, оббитій чорним саваном, лежала на ступенях закрита домовина, в головах блимали три свічники, збоку стояли два пани. Подобали з вигляду на співробітників часописів. По часі прийшли слуги з похоронного заведення і винесли домовину на караван. Репортери розійшлися, я зі старим слугою віддав останню прислугу покійшому до самої могили.

З важкою душею вертав я під ніч з того похорону. Так завершилася ще одна трагедія — скінчилася мандрівка короля на вигнання — запала завіса за поетом-самотником.

У найсильніших, вільнодумних характерів бувають не раз хвили забобної віри. До сумніву в останні події при-чинилося головню те, що на мої запити до місця, де подав я свою постійну адресу, приходили відповіді без успіху. В такім ожиданню минуло знов кілька місяців, мене морочили знов безсонні ночі, я губився в здогадах, думав вже, що ці-ла історія розвіялася прозаїчно без останньої дії, як при-мара, і се незвичайно боліло мене. На запити по відомих редакціях діставав я лише потвердження смерті старого приятеля, стрічав некрологи, писані на швидку руку, з за-мітним здержаним тоном, а в одній часописі стрінув увагу, що про життя того поета не дасться нині ще нічого сказати, і хто б поважився розбити хмару суперечностей, то скоріше затемнив би справу, ніж роз'яснив її.

В сім випадку проста правда, яку я пережив і знав до-сі, мала для мене більше принади, ніж всі сентиментальні вісті газет.

Все ж таки останній акт був одною з головних причин мого смутку, який почав вже був розвиватися в духову не-дугу, аж несподівана нова подія відновила мою силу.

Одного вечора вибрався я на бульвар в далекім чужім місті. Чому мене саме в ту пору зібрала охота вийти на міс-то, донині не можу вгадати. Знаю лише, що ніколи не люблю перечити своєму підсвідомому голосові, він ніколи не обма-нув мене, а все дав щось нового. Але сям разом зайшла од-на перешкода. По дорозі пристали до мене два принагідні знайомі і се попсувало правильну послідовність цілої події. Я хотів позбутися їх; говорив мало, скручував навмання з одної вулиці в другу, нараз станув око в око з моїм ста-рим приятелем.

Він підіймив палець до капелюха, якби в осторогу на мое поведення, я оглянувся за своїми обома знайомими, ста-рий помітив, що я в товаристві, і перейшов пабик, я відлу-чився від тих обох і побіг за ним, доглянув його мигом ще раз в юрбі прохожих і в тій хвилі він пропав мені з очей як під землю.

Захват і розпука обгорнули мене. Мені видалося, що він пішов в противнім напрямі, мав враження, що станув і озир-нувся, як би чекав на мене. Я побіг за ним — нема.

Метнувся в один бік вулиці і в другий — по старім ні сліду.

Схвильований і змучений докраю, вернувся я пізно вно-чі на квартиру, ліг не роздягаючися і по кількох місяцях уперва заснув твердо.

Рано встав я здоровий і веселий.

Так, старий поет не спочив, творить, ми ще побачимось не раз, його п'ята дія ще далеко!..

1916

ОЛЕНЬ ПРОКЛИНАЄ

Відколи старий олень затамив, не було такої години, як тепер. Він знав ворога на двох ногах і того на чотирьох, що шерсть на нім як старий мох, а голос понурий, страшний в лізню осінню піч, коли студений місяць глядить на землю, але такого, що тепер діялося, ще не бувало.

Тямить, як змалку вбили його брата. Зачалася нагінка зі всіх боків, врешті стріл — брат, як підкошений, впав на коліна. Кинувся назад, благав очима, аж тут надбіг ворог і заколов сердегу.

По тім нещастю брата олень став дуже обережний. Око, піздрі, ухо — все було насторожі.

Добре виходити з лісу серед ночі на зелені ниви. Там, в домівках під стріхою, той ворог, що в полотняних сорочках, але він не страшний: гомонить лише, та не стріляє.

Восени на поконечах під лісом блимають огні, дим стелеться по царинах, хлопці гомонять, співають, сова розцибається і заводить по лісах.

Старий олень знає кожного птаха, всяку звірину, знає, де сойка жолудь ховає, в котрім дуплі вивірка горіхів на зиму напратала, знає ті стежки попід корчами, куди хвостатий лис снується, і ті полянки, де заєць стрибає, і той зруб, куди серна проходить, де цап любить брикати і ревкати, і ту гущу, куди суне старий одинець-дик.

Все знає старий олень, але того, що недавно зчинилося, він ніяк не годен второпати.

Оце з'явилася відкись хмара ворогів, впала на ліси і гори і товчється без впину. Одні сірі, як птахи, другі сиві, як далека поляна, напірають взаємно на себе, січуться, чому, пощо — старий олень не розуміє.

Чорні птахи кружляють і крячуть над тми, що вже не рухаються.

Наполоханий олень виглядає вночі з лісу, а там, горою, небом, гримить, блискає, тріскає. Давно гриміло лише вліті, тепер зима, а громи не перестають.

Підійняв гордо голову, роги розстелилися, як королівська

корона, на хребті. Дрижав і слухав. Вітер все запосить во- рога, але тепер не чути його. Зі смереки покотилася десь шишка, пласток снігу злетів з галузки.

В долині село.

Багато сіл знає олень. Досвіткамп глядить па них з вер- хів і гуцавип. Ті села з давен-давна були тихі, однакові. Часом лише тут станула нова стріха, там на найвищім бу- дипку заблискотіла до сонця свіжа баня, плив далекий го- міш дзвонів, заграла сумпо трембіта.

Та от недавно заворушилася, закинула несамовита сила по тих селах. Цілими днями гримоти, аж гори стогнали і хмари метушилися, а по почаях огні і попали *. Старий олень тікав перед лютою хуртовиною, скитався з місця на місце, не пізнавав осель; врешті ворог вдерся в гірські нетрі, в глухі гущі пралісів і сколотив відвічну тишину. Не раз бу- вало, що олень збивався з тропи, ворожа сила з обох боків, зі всіх усюдів наступала па нього. У воздуху свистали і заво- дили лиховісні голоси, невидимий град шарив між листям і галуззям, лопотів по пнях, розшибався і збивав по землі. Олень кидався па всі боки, і так серед одної такої години, в погопі за рятунком, збилася вся його сім'я в один гурт і станула безрадно. Три пари молодого покоління, кохані, гарні діти, — всі згинули тоді. Потім вороги розтеклися на всі боки, як би запали під землю, а він зі старою ланню поблукав у глухі, темні гущі. Залякана серна прилучилася до них, відтак і вона пропала десь по дорозі.

Стояв в проліску і глядів на село в долині. Стріхи поза- верталися, як капелюхи в хуртовину, оборожини розбігалися кожпа в інший бік, крокви стриміли вгору, як руки, що бла- гають рятунку, балки були розвинені, як ноги трупа. Хати похилені, як би мали розбігтися, баня церкви подірвалена, як фашина, дзвіниця хотіла втекти чи впасти. Де-не-де на берегах осталася бідна, одинока хатина, як би не знала, що має почати з собою. Гола, чорна земля порита, позбивана, засіяна білими хрестами. Ніде пі пташини, тільки лячна тишина мертвоти.

Довго глядів старий олень в мертве село в долині і не міг розпізнати, чи воно те саме, яке знав від давніх літ.

Завернув в ліси і верховини, за ним ступала смутна лапа. Серна над плесом глянула в глибіню, настрашилася себе самої і пирснула в корчі. Олень зашився в густий за- хист, прогорнув ногами сніг аж до моху і ліг, коло нього притулилася лапа.

Скубнув вітку барвінку і притулив до її губи, але вона

* Пожежа.

не брала, тільки склонила голову на його коліна. Поклавши на її карк і постелив розсохаті роги по хребті. Сльоза скотилася з її ока на барвінок і замерзала; олень зітхнув.

Дзвони не будили ще нового року, як обоє встали і йшли до потоку.

Олень пристанув і глянув поза себе. Все так оглядався за своїм молодим поколінням. Обоє старі все досвіта йшли до води наперед, а молоді за ними. Нині з них нема ні одного. Давно нема.

Задумався старий олень, посоловила його товаришка. Обоє забанували * так, що не тямилі про голод, ні спрагу.

Та він підійняв гордо голову, розстелив по собі величаву королівську корону, добув голос і почав кричати з усіх грудей.

Побудилися всі звірі і птахи, відізвалися в привіт лісові пущі, покотили верхами його скаргу до бога гір і лісів.

І був в тім голосі плач і крик розпуки, дикий біль, молитва о месть і прокліп на людське ко́дло, що вдерлося у відвічну тишину пралісу, сколотило святий спокій і вбило молоде покоління.

Так молився, плакав і кляв до сходу сонця король лісів і гір — старий олень.

1916

ВЕЧЕРНИЦІ РОМАНА НИЧАЄНКА

I

Педіля вставала з-за хмари. З хати вийшла мрія. На воротах привітала її ластівка, в садку зозуля. Вулицею линув спокій, обіймив мрію і став оповідати казку, а вона деліяла тиху співанку.

Роман Ничаєнко сперся на вікно, слухав казки і пісні і не знав, звідки вони — з серця чи з предковічної давнини.

Благовісне сонце пливло в світлицю, цілувало задуманого Шевченка і в'язало струни до його грудей.

Музика ходив по хаті.

Нечайно перервав тишину шум крилець — на вікно прилетіла біла голубка.

* Тужив.

Заглядала до пареня *, а він дивувався.

— Чия туга прислала тебе, ясна вістунко, вранці-рано до мене в гості?

Чи від живих, чи, може, давня, мертва прилипула ти до мене?

Всі ви однаково мірили вічність суєтою днів і ночей...

Всі однаково розбили тайну святої тиші гомоном марного слова...

Всі однаково за життя померли і не воскреснете ніколи...

Голубка стала неспокійна, лопотіла пальчиками, шумотіла вінцями крил по варцабі **, як вітер листами старої книги, обертала голівку і дивилася кораловим оком на Ничаєнка, як би бажала сповістити йому чийсь душу.

Неспокій білого вістунка пригадав юнакові один сон. Ген-то на досвітках надходить він з-поза угла, а Ганнуся Стефанівпа сидить смутна на призьбі. Бере його на коліна і каже: «Так-так, будемо вмирати...» Він вдвлявся в її очі, а з-поза другого угла надходять люди, а вона мовить: «Нехай бачать, що мені по людях...»

Вчарований призраком, пішов того ранку до Ганнусі і з глибокої вдячності обома долонями вітав її ручку. Здивувалася і спитала: «Ти похвалюєш мене за щось?» — «Ні», — відповів Ничаєнко.

Тепер снував задуманий по світлиці, а його думки переплітали образи спомнів.

Всяка краса мертва, як би артист, поет не підіймав її вгору.

Ничаєнко сів в куті так, що міг лише крізь половину вікна дивитися в далекий красвид долин і берегів, в ту сторону, де проживала Ганнуся. Притягнув її духом до себе і почував в собі дві струни: що важніша — тремтіла величчю достойної божественної поваги, а в другій була бадьора химера дрочитися з дівчиною. В голубім просторі сих тонів його душа промовляла без слів.

— Бачиш, мені байдуже, чи се по твоїй волі чи ні... Краса і правда високо в облаках над людськими головами і мало кого на землі дотикає білим крилом, але для гарних душ вопа все на яві, як одипока пайсолодша відрада в сім смутнім життю. Я знаю терпіння, і тому та ідея для мене одинокий скарб. Поза тим все, що втворили люди, і все, чим мене дотикають, — смішне. Люблю стояти в тіні людських осудів, сам нарочно відстрашую їх від себе, аби забезпечити собі спокій, волю і непорочність духу.

* Хлопець.

** Підвіконня.

А тепер я до тебе.

Ми не стоїмо в ніякій залежності. Нема між нами приязні, вона тут непотрібна, а про знайомість нема що говорити. Се гарне становище подобається мені, як всяка проява свободи. Ти в моїх очах раз цвіт, то знов дитина, поза тим я з рожею в руді, зі спертим ліктем на коліні, з погідним усміхом дивлюся в далекий світ. Поза міру дня, понад людські голови... Але як цвіт, як поява людини серед сірого муравлища, як непорочна душа — ти для мене небайдужна.

І мене зовсім не обходить, чи тобі сього треба чи ні, чи ти про се знаєш чи ні — мене се зовсім не обходить — у мене на меті лиш ідея, не твоя людська подоба, не тіло. Можеш вийти заміж, можеш лютувати на мене, мене се не займає — я в урочистих хвилях глибокого творчого смутку маю тебе все на колінах, як білу рожу, як голуба, як дитину, задивлений в далекий світ... Се мені вільно, і ти не заборониш мені робити з тобою все, що найкраще, найвище, так, щоб моя туга падала діамантами сліз на тебе і вбирала, як рясалку, як дитину моєї душі.

II

З полудня взяв скрипку і пустився межею серед нив. З концерта пільних коників добувався яркий скрижіт однісінької саранчі. Ничаєнко наблизився до неї, спостеріг її на стеблі і приглядався, як вона митом терла крильцями. Сонним рухом підставив руку до стебла. Показна комаха затихла, перекинулася горілиць на стеблі, гляділа на руку, доторкала її довгими рижками, потім скочила на палець і зачала грати.

Юнак зійшов в лісову прогалину, що тягнулася попри село, сів над берегом плеса і поклав скрипку на траву.

Було тут спокійно і затишно. Давню лісову дорогу покрила яснозелена трава, як стрижений килим.

Ничаєнко сидів непорушно. На його плече прилетів великий писаний мотиль. Підсувався вгору, міпив крильцями до сонця, виліз на шию, лоскотав легенько рижками і вусиками, потім виліз на капелюх.

Зілля і трави пишалися довкола.

— З одної землі і з одного сонця всяке зілля, одно гоїть, інше труїть. І люди так, як ті зела, трави, дерева і звірі.

Похилився над плесом і заглядав в своє обличчя. Було біле, як сніг, очі глибокі, чорні. Сам перед собою видався дивний, чужий. А преці тут у воднім дзеркалі ніхто інший, тільки він сам... Сокопним зором пронизував свою душу,

аж примлів як наврочений і сонна безвість обгорнула його. Затремтів з жаху і прокинувся.

Поклав капелюх на траву і ліг горілиць. Земля і трава холодили його. Сягнув рукою перед себе і взяв скрипку. Гладив нею розпалене чоло і тулив до лица. Постукував одним пальцем в верхню грудницю, іншими скоботав легенько струни і прислухався дивним гомонам.

Оце шумить буря, грає водопад. Чути гомін солодкої розмови, шепіт весняних листків, людський гамір як під час пожегу, стогін породіллі, квиль немовляти, діточий лепет, тремтить весільна пісня і читаний молебень за упокій душі.

В грудях Ничаснка втихомирилася буря, він встав і пішов в свою путь.

Плавним юнацьким рухом прямував через запуст, пропадав серед ліщини, аж опинився на сіножаті. На горі білилися хати між садами. Сонце зайшло за ліс, дівгора загаяла товар і гомоніла по селі.

Вечір молодого літа стелився довкола.

Музика ішов через темний сад. З обійстя долітав до нього гутір, сміх дівчат, тиха співанка.

Коло керниці дві молодичі та й ще хтось, та й ще хтось.
Обіймалисі, цілувалисі та й ще щось, та й ще щось!

Переступив перелаз і вплинув на обійстя.

Якраз повечеряли, молодь виринала на тік і обступила музику. Дівчата торгали за рукав, випитували, де так забарився, хлопці оглядали його капелюх і пробували на своїх головах.

Під грушею дві лавки. На нижній сидів цимбалістий і ладив свій струмент. Його обступили дітваки. Цимбали гуділи, як рій бджіл, як гомін підгірських дзвонів, що завмирає в воздухах серед столітніх лип.

— Устань, грибе, хай козар сяде! — сказав парубок до підростка, що забрав місце музиці.

Ничаснко зачав строїти скрипку.

Дівчата і хлопці в вишиваних камізолях з білого і чорного сірякового сукна поставали гуртками, поспиравшись один одному на плече чи обіймивши за шию. Пахуча спадь злітала краплями з дерев на голови і лица.

Дівчата мали дві коси довкола голови, підтяте волосся коло вуха, коралі, пацьорки і політички* на шиях, уставки на раменах.

Хлопці мали довге волосся на потилицю, підтяте на чолі, і вишивані пазухи.

* Шовкова стрічка.

Дівчата опоясані крайками, в червоних спідницях і фартушках в квітки, парубки в широких писаних ремнях і з дзьобенками через плече.

Газди сиділи хто на довгій лавці під коморою, хто на ковбанах і кругляках на дровітні, хто на воринню, а жінота і діти — на призьбі.

Музика бадьорими вибаганками зачинав розмову зі скрипкою, цимбали добігали її металевими гомонами.

— Скобоче під коліпами,— сказав один з парубків.

Дівчата захихотали.

Посипалася «дрібненька». Мотиви виходили в двох половинах, з тих другі повторювалися коротким розважливим речитативом і втирали поле під розвій нових мелодій.

Старшій газда, що сидів на лаві під коморою, похилений на коліна, з люлькою в зубах, і дрімав досі, зісунувся нараз з лавки і пішов в присіди.

Груба сваха взялася під боки і подріботіла навколо старого.

Залунав сміх, дівчата і парубки розбилнся па пари і вмить по обійстю як би вітер квітками посіяв рівно довкола.

Парубки приспівували по черзі.

Ой піду я на Майдан та й вітну осику,
Та й віплету личаки, піду на музику!
Гуляймо си, браття милі, гуляймо, гуляймо,
Завтра рано із досвітка до праці вставаймо!
Неділеньку божу, божу треба освітити,
Як не будем танцювати, не схочем робити!
А мій тато старесенький, як голуб сивенький,
Казав мені: «Гуляй, сину, поки-с молоденький!»
Ой гуляймо, хлопці-браття, гуляймо, гуляймо,
З сього села за границю дівчини не даймо!
Я гуляю, я гуляю, нічого не знаю,
Для мене всі буки ломлять з зеленого гаю!

Парубоцтво розохотилось, спів ішов наперейми.

Ой злегенька, музиченьки, злегенька, злегенька,
Бо то моя дівчинонька на ніжкки слабенька!
Ходи, любко, танцювати, ходи, любко, швидко,
Багацька ті заступає, аби ті не видко.
Багацька ті заступає кіньми та й волами:
Ходи, любко, танцювати з чорними бровами!

Цимбалістий зажмури́в очі і гойдав головою вгору і вдолину, як би котив гарбуз. Кучері літали довкола голови, як би їх вітер розвівав. Підтупцював правою ногою до такту, руки напам'ять орудували пальцятками. Вряди-годи похилював голову аж до струн і снував молодечі сни, слухав гомону приспаних споминів, старих забутих пісень, то піді-

ймав її вгору, і грав, і рухався цілий далі, як при ткацькім верстаті, а необачна молодь приспівувала.

Ой скрипочки красно грають, а цимбали бам, бам,
Ходи, ходи, мій миленький, я тобі щось дам, дам!
Зажурився цимбалістий, що нема що їсти,
А він сів си коло лави, довбає цимбали!

Ничасяно похилив голову на скрипку, відвернув лице потупив очі поза плече і входив в свою душу.

Промітні тони розвивалися в акорди сопілки і піддавали молодятм новий настрій. Пісня родилася і гинула.

Та най би тут скрипки грали, а цимбали били,
То би моє сумне серце не розвеселили!

На се обізвався інший голос:

А скрипочки з ялиночки, цимбалоньки з бука,
Як заграє, на серденьку тяженька розпука!
Ой бо тота сопілочка жалібненько грає,
Хто любові не зазнає, той жалю не має!
Сопілочко яворова, то-с ся поколола,
Ой то-с не раз вігравала коло оборога!
Ой піду я у лісочок, заграю в листочок,
Буде мильнй пізнавати, чий то голосочок!

Скрипка давала лише верх до танцю, а до душі промовляла душею. Тони ішли хрестиками, як червона заполич на вишивках. Парубоцтво затихло, скрипка не грала вже на вухо, тільки на крєві і володіла до своєї волі і вподоби.

В лиці Ничасянка замерз спокій, темне волосся опадало на плечі, голова Аптіноя*. Кучерявий жмуток зісунувся на лице, музика відмахнув його головою і повів оком довкола. Одним позирком оглянув все, став білий, як мармур, нараз його око запалилося, в лиці задрожав усміх, як марєво над полем, з грудей добувся стогін. Се сталося в одну мить, лице покритлося камінним спокоєм, він вдивився знов перед себе, в свою душу і добував з неї нові зачаровані скарби.

Одна пара вибилася з таночного гурту і пішла садом.

Виринули на лєваді в світлі місяця. Вона, як струнка берізка, він, як молодий явір. Обіймив її за шию, вона склонила голівку на його рамя. Сіли за горбком між корчами і притулилися головами, як діти. Гомін музики зачарованою хвилею обіймав їх серце. Йї нагадувалося сирітство, йому недалека бранка.

Шепотіла, як весняний листок між жальними тонами музики:

* Давньогрецький юнак, символ краси і безсмертя.

Вмерли тато, вмерли мама,
Лишили масток,
Лишили ми стару кітку
І двоє котеток...

Він обняв її. Дівоча груди, як виточений білий голуб, мала в собі тепло молодої крові і цілющий холод лілеї, а під нею билося серце. Груди вливали в його душу відряду і забуття...

Два парубки не танцювали, Павло Дубина і Данило Лебедь.

Обидва мали тут одну дівчину на оці. Не була найкраща, але притягала їх. Чому вони пропадали за нею, самі не вміли би сказати.

От вона тепер в танці. Оба приглядаються зокрема: Дубина від комори, Лебедь з-поза гурту на воринню. Одарка саме така собі посередині. Ні висока, ні низька, ні гарна, ні бридка, ні засадна, ні утла, ні багата, ні бідна.

Ясна коса, голубе око, спокійна, трохи закрита вдача, солодкий голос в розмові, а головню, таке біленьке тіло, як мало в котрої дівчини.

Дрібно іде вона в танці, трохи похилена голова, а шия, личко і руки — як весняний цвіт.

Спідниця на ній пристає, тіло рухається і сипле вогонь у груди парубків.

Дубина затис кулак, їсть її очима, Лебедь глядить на неї задумчиво, розважає своєю бідноту і чує, як дівчина за кожним рухом забирає йому душу і лишає там грань.

З дівчат одна лише не танцювала. Сиділа осторонь від гуртів, не мала на собі вишивок, звичайна біла сорочка, на шиї синя стяжка, жалоба по братіку, що впав від жандармських багнетів на виборах.

Її подовге личко було спокійне, очі — дві фіалки на сталевій плиті, задивлені понад людські голови, долом підзначували легенько їх білки. Була вона тут лише тілом, а душею мандрувала далеко, як туга по небі... Правдиву, щирю красу мало хто добачає.

Ничасно незаметно поглянув на неї.

Була се Гапнуся Стефанівна.

Музика затих, помучена молодь розсипалася по вулиці, садах і городах.

Дубина побачив, як Одарка дивилася на Ничаснка, то на Лебеда і пішла.

Він приступив до музики з привалим усміхом.

— Ге, штукар з тебе, брате!.. Знаєшся... Недурно люди то-то... Кому скрипку, рахувати, лише в руки... то вона відтак не домовляє...

Музика подивився студено.

— Пильнуй своєї долі, я бачу, що у тебе язик не то-то...

Дубина оглянувся, нараз пригадав собі щось і пішов хитким кроком в сад.

Між шопою і плотом стрівуся око в око з Данилом.

— Тут ти мені в руки попався! — схватив його за сорочку під горлом. — За мою дівкою лазиш!

— Дівка і коршма вільна для кожного! — крикнув Лебедь, і, заки Дубина спостерігся, той вихопив йому з рам'я брусок і свиснув попри голову.

Дубина відскочив, Лебедь стояв блідий і тремтів.

— Тут би тобі й аміни! Я не знаю жартів, але не роблю з життя газети, як ти, окаянна душе!

Дубина звівся патлату голову, забочився, білки набігли кров'ю, крутив лобом, як розлючений бик, і цідив крізь зуби:

— Ех, брате Данилку, ми ще зміримося...

— Не журюся, кого з нас борше столяр змірить, але як лев хибить добичу, то другий раз по неї не вертає. Так робить лише вовк і кіт... А тимчасом мій танець з Одаркою буде перший.

Дубина натискав на слово:

— Не-е буде!

— Буде!

— Побачимо, — сказав Павло і пустився до гурту парубків, що стояли на обійстю.

Лебедь пішов на леваду.

Одарка очікувала Романа, а тут з'явився Данило.

— Пусти, бо крикну! Закличу Павла!

— Най дякує богу, що живий!

Тиха квиль дівчини нагадувала плач скрипки, що гомонів ще в ухах...

На обійстю парубоцтво подавало ліктями гасло і моргало потайно в бік за Павлом Дубиною. Се йшло мовчки, блиском, як електрика.

Музика вдер чортівського козака.

— Каже, що поставить три гарці горівки...

— Способом хоче купити нас, штукою рятувати честь.

— Така правда лише між панамі і жидами, до нас вона ще не прийшла.

— Хлопці, ми всі за Данилом...

Микитин Олекса поглядав на Данила і Павла і сказав півголосом до товариша:

— У сього серце на лиці, а той свою душу під утори* сховав.

* Жолобок на краю бочки, куди вставляється дно.

Взяв плиту зі стейки і поставив па боці. Робив се так, аби бачили всі побратими.

— Може, придасться па що...

— Онде гідний колик в плоті,— бомкнув інший.— Лише раз, а добре... Два рази не гати, бо за се кримінал...

— Мо 'ня, хло', ти чо' вередуєш, як баба!

— Не стріляй, поки вовк за лісом.

— Або стріляй, то втече...

— Буде нині кров і — сльози...

— Кров — огонь, а сльози — світло...

Дубина взявся під боки і крикнув:

— Хлопці, хто зі мною, най п'є!

Гурти стояли, як скаменілий ліс.

— Стережися сих вечерниць, як мати тебе від огню стерегла!..

Газди взяли Павла набік між себе.

Данило зачав танець з Одаркою, за ним пішли інші.

Потім обіймив Романа за шию, словами промовляв:

— Братіку мій, приятелю сердечний, ти над усіх!

Ничаєнко перестав грати і приступив до Ганнусі.

— Що зорі віщують?

— Коротке слово в серце графляє. Доля близько, лиш гадка далеко.

— Прихили думку і долю близько.

Глянула на него, він заслухався в її голос, задивився в її очі і мовив:

— Чи ти сеї ночі русалкою в дунай-море вдивлялася? Твої очі — глибінь неба в свято весни. Твоє личко — біла лілея, що вливається сонцем. Як світ дотикає твоєї душі, розцвітає в нім рожка ранньої зорі. Твій рух — серна серед лісової тишини, ритм молодості, хвиля серед вічності. Твій голос — спів ручаю, над яким нахиляються заслухані лебеді і русалки... Встав я нині раненько — сон казку вів за рученьку, від тебе біла голубка прилинула до мене в гості...

Дівчина похилила головку і шептала:

— Те, що ти бачив наяві, я оглядала у сні...

Ничаєнко перебігав лівими пальцями по струнах, правим великим зачіпав їх. Тони сипалися і падали, як жемчуги в зачаровану глибінь.

Зачав грати.

Біль, скарга, плач і стогін поневоленого народу лягав на хмари, гуркотів громом, аж земля дрижала, світ двиготів і здержався на своїй осі, мороз пробігав мурашками, а Ничаєнко вдивився в свою душу, збирав сльози і розвивав лавами акордів аж під небо, сипав у правіки, то сіяв і стелив їх жемчугами в будуччину.

Була се арія, яку годі зловити, затямити. Добувалася з-під землі, з душі поневоленого народу, підіймалася великанською аркадою веселки й опадала другим крилом, як лілейний міст нового досвітка.

Старі газди задумалися і стало так тихо, що чути було здержаний віддих і стук серця, було чути, як позасвітні гомони рухали листками дерев довкола обійстя.

Дитина пригорнулася до матері. Хтось скинув капелюх, за ним всі відкрили чола і похилили голови, як в святині, лиш від часу до часу долітав за глибоким гомоном скрипки здавлений стогін з грудей чоловіка.

Могучим акордом заокруглив музика імпрровізацію і, блідий, обезсилений, пішов хитким кроком.

Станув на березі за прогалиною й оглянувся.

По тім боці стояла дівчина. Прощав її капелюхом, вона кланялася йому в пояс і махала рукавом, як білим крилом.

1917

FURIA ADDORMENTATA...*

Над нашою землею нависла смертельна чорна хмара — війна.

На розі вулиці стояв пес і грів до сонця погризений хребет. В шинку пиячили інваліди, на городі одчайдухи «гнали в щастя» і стріляли в кружало. За муром був цвинтар, звідки долітав похоронний спів-молебень...

Я нудьгував зі сотнею за містом. Хандра придавила нас всіх, як сірий проклін. Я блукав по старому, опустілому парку.

На віддаль руки сиділо на гілці пташеня. Маленький, скулений пролетар дивився на мене чорним очком.

Чи міг би я вбити ту жадобу до життя, яку помітив у погляді пташеняти?

Ні. Але у Дантеса — вбивцю поета — ціляв би, як у стовп, — і рука не здригнула б!..

На горі, за містом, побачив я невідому жінку. Була відвернена і згиналася, махала руками, неначе кликала когось. Її стан і рухи манили чортівськими принадами. Я підходив ближче, вона озирнулася...

Ніс і уста відгнили, вона щирила зуби і хохотала.

* Фурія дрімас... (лат.).

Чорною хмарою нависла над нашою землею війна. Я вдвп-
ляюся в далечінь: там женуть рекрутів, як худобу на убій.
П'яні юрби колотяться, плачуть, виють...

За тією чорною хмарою суне тьма товків, шакалів, кру-
ків у людській подобі,— і скриплять шибениці, лунає зойк
невинних дітей, зойк і розпука жінок стріляє багряним по-
лум'ям у небо...

А ось женуть військових бранців у полон...

Голод, пекельна мука, божевілля віз з тої чорної хмари.
Безліч днів і ночей волочиться проклята хмара над сві-
том. Вдивляюся в неї крізь чотирикутник вікна — і бачу
мільйони трупів.

...Місяць виглянув з чорної щелесті. Переді мною — без-
конечна дорога, праворуч — поле, до краю вимощене чоло-
вічими черепами, ліворуч — поле, до краю вимощене жіно-
чими грудьми.

Я взяв один череп у руки.

Це був череп молодої людини, наскрізь прострілений.

Чи така тверда була голова, що не словом, а кулею тре-
ба було промовити до неї?

Чи тепер вона вже дійсно переконана і знає, де правда?

То ж котрогось із братів брехнями навчали, а потім під
покровом фальшивої науки підсунули йому зброю.

Довгі літа люди борються за волю, але чому ж не зни-
щать, не розвіють оту чорну хмару пошестей, неволі, мук,
крові і сліз?!

І знову — жахливі вісті. Знов багато наших упало. Поляг
квіт народу, його надія.

Але ось гігантська потвора необмежених форм перестала
плювати вогнем, ригати кулями: вона на часок захлинулася
людською кров'ю і стуманіла.

Вдосвіта сонце розсипало рясні, яскраві коси.

Товариші мої снують невідрадні думки про долю моло-
дого покоління, приреченого на смерть.

І я забувся на мить. Передо мною постав образ майбут-
нього народів: завмер гамір, зойк людства і горе залишеної
напризволяще дітвори; згинув жах і ворожнеча, назавжди
щезло зло, границі влади й ненависні окопи; всі народи
дружною сім'єю трудяться і живуть в новому світі.

Я вийшов. В сутіні сіней відхилились двері до ясної кім-
нати. Молодиця вдягала сорочку. Мигнула пара сніжних го-
лубів, як зриваються до льоту, і квітуче, творче лоно.

МИТЕЦЬ

На шпитальному ліжку лежав 18-літній митець-різьбар. Родичів втратив ще дитиною. Під опікою далекого свояка скінчив середню школу і курс академії мистецтв. Професори звернули увагу на його талант, з якого пробивалася велика сила уяви, і віщували йому велике майбутнє. Але хлопець жив змалку в злиднях, і це відбилося на ньому так, що в міру розвитку його таланту розвивалась у ньому недуга серця. Лікар застеріг, що запал до мистецтва шкідливо впливає на здоров'я молодого митця, і радив йому на довгий час покинути мистецтво.

Був вечір. Різьбар лежав горілиць. Темна чуприна вила-ся вузами довкола високого чола і метала тіні на бліде, красиве обличчя.

Сестра милосердя стояла недалеко і вдвлялася в нього.

Юнак справив на неї сильне враження. Вона окинула його щирим, доброзичливим поглядом.

Юнак не спав кілька ночей. Лежав тихо і роздумував над своїм життям. Воно було гірким серед нестач, боротьби і тяжкої праці. І ось в розквіті сил і віку він занедужав.

Тулив обличчя в подушку і роздумував:

«Але наша перемога і потіха будуть тим більші, наскільки ми не впадемо духом. Не дай мені, доле, дійти без сліду з цього світу!.. Понад багнюку і злобу дня дай мені здійматися до ясних, блакитних висот, впиватися красою, дай орлиним зором оглядати ту нещасну землю і допоможи творити, щоб полегшити життя трудівників...»

Обернувся на другий бік і роздумував далі.

«Світ лукавий, але під небосхилом є чотири ясні, безсмертні сили. Це — сили щастя і краси, що надихають митця. І коли вони здійсняться і наберуть видимих форм, — потягнуть за собою все найкраще на землі. Перша сила — це шалений розмах і прогрес людства; друга — вічно молодечий запал митця; третя сила — це бистра творчість, а четверта — це сила гарячої любові і братерства народів.

Юнак схопився і сів на ліжку. Серед темної ночі ці думки засяяли образами, він підвів очі і сказав:

— Сестро, чи міг би я попросити різьбарської глини?

— Навіщо вам її? Ви мусите спочивати. Лікар каже, що у вас хворе серце.

— Сестро, лікарі не завжди вміють заглянути в людське серце. Невідомо ж, чи блоха має серце і чи кат плаче...

Сестра покликала слугу і дала йому доручення.

Коло педужого була велика закрита завісою ніша з широким вікном.

Раненько стривожена сестра збудила лікаря. Зібрався мерщій. Обоє прийшли в палату і бачать: митець сидить, спершись на подушки, витягнув руки, начебто тримає віжки, а на устах — щасливий усміх. В ніші, на великім вікні, стояла вирізьблена четвірка коней, запряжена в ридванець.

Лікар подивився уважно на різьбу і сказав:

— Ідея цього твору за Збручем вже здійснилася. І в нас вона незадовго воскресне.

Сестра закрила обличчя рукавом.

1923

ГЕРМЕС ПРАКСІТЕЛЯ

Поїзд зупинився в полі і стояв довго. У вагоні першого класу було веселе товариство жінок, які їхали на бал. В середньому купе сидів коло вікна юний офіцер в пелерині, навпроти нього — цивільний грубий панок. Увагу жіночого товариства захопив офіцер.

Шепотом і виразами очей робили вони собі замітки про незвичайного молодця. Його відкрита голова була всяяна короткими гебаповими кучерями, що підкреслювали ясність обличчя і темно-сині очі. Він встав, сперся коло вікна і дивився в далечінь.

Три красуні не зводили з нього очей. Крайня з правого боку, з золотавим волоссям і фіалковими очима, учителька мистецтва, рухала рожевими пальчиками і жваво ловила профіль юнака в альбом для малювання. Середня, з довгастим чоловічим виразом, барашкувала ніжкою, закиненою на коліно, і дивилась перед себе з посмішкою насолоди. Третя взяла її під руку, мружила чорні очі і шепотіла з гарячим віддихом воркуючої голубки:

— Сором'язливість білої рожі в лиці офіцера палає до цілунку.

Середня замітила:

— Якийсь неблаганний смуток вплився в його душу.

Золотоволоса білявка зітхнула і додала:

— Шия з головою творить одну лінію. Власти в його обійми — можна вмерти. Гермес Праксітеля.

Товаришки потакнули.

Грубий панок був схожий на бочку. Він почав розмову

про природність контрастів, про війни за всіх часів і в усіх народів. На доказ своїх слів панок сказав, що, хоч на далеких фронтах ллється тепер кров і трупи вкривають землю, життя йде своїм давнім шляхом і незмінним порядком.

Голос панка гудів рішучою самовпевненістю, як барабан. Офіцер дивився на нього спідлоба, в його очах загравав глумливий усміх, на лиці з'явилися плями.

— Війна — це проклята підлота і ганьба людства, — процидив юнак.

Панок витріщив очі.

— Як це?! Так говорить офіцер про святу справу, яка спасає вітчизну від ворога? Це ж бунт проти національної етики і богохульство супроти суспільної моралі!

Офіцер відповів:

— Вітчизну спасають творчим трудом і любов'ю, а не насильством, ярмом, людською кривдою і грабунком. Що мені до національної етики, коли в ній нема справедливості, що мені до суспільності, яка грабує мене, вимагає життя. Чому я маю ненавидіти кожний інший народ? Одна струна скрипки, одна сторінка рукопису цінніша для вітчизни і людства від обіцяного раю дармоїдів. Хіба ви не знаєте, що нуждарі моляться богу, а він свою манну посилає ситим світу цього. А справжні наші боги зараз бродять в болоті.

Панок посатанів.

— Війна — це традиція історії людства, вона прийнята усім цивілізованим світом.

Юнак відповів:

— Видно, що та історія нічому його не навчила і що людству ще далеко до справжньої культури, коли немає іншого виходу.

Панок розкричався:

— Мовчіть! Я накажу вас заарештувати! Я бачив, як ви не зволили навіть зняти шапку зі знаком монарха і символом держави, тільки махнули згiрдно головою, аж та шапка полетіла під лаву! Прошу йти за мною! Подайте ваші документи!

Офіцер встав, за ним — його слуга. Слуга підійшов до офіцера, розгорнув на його плечах пелерину і почав виймати з кишені на грудях документи. Пусті рукави хиталися по боках — офіцер був без обох рук.

Жах ударив по присутніх. З кута долетів тихий зойк і плач. В повітрі замигали парасольки, десятки жіночих рук піднялися вгору, і на кавуновий лоб товстого панка градом посипалися удари.

ПОВОРОТНИЙ АКОРД

Іван Чужий вернув з війська і застав хатину, забиту дошками, і пустошак, зарослий будяччям. Сила була молода, відновив хату, вичистив пустошак, пішов на зиму молотити до людей, а навесні взявся до батьківщини. Зладив візок, сам тягав його, гарував, як чорний віл, аж рани виступили йому на ребрах. Люди кивали головами й напоминали йому, щоб не сказав колись: «Нивко-нивко, верни мою силку!» Він занепавав, але жито підіймалося, як стіна, і жайворонок радувався над ним.

Довго бідував Іван, потім стало трохи легше, міг жити спокійно. Люди радили йому пристати на ґрунт та женитися, але він мовчав та думав: «Маю ходити та глядіти собі талану — він сам знайде мене. Тота, що я бажаю, давно десь вийшла за іншого».

У дорозі з війська побачив одну дівчину, і вона припала йому до серця. Стояла на воротях смутна, задумана, з темними очима, обое глянули собі мовчки в душу, Іван похитав головою і пішов у дальшу дорогу.

Так проживав сам, як пустельник. Його хатина осторонь села, високо на горі, край неї дороги в'ються та й збігають долом-долинами в світ, у синю далечінь.

У неділю і в свято сидить Іван у садку над книжкою або думки поганяє. Мудрість не лише в книжках, не один сірий чоловік, навіть неграмотний, коли вміє тверезо глядіти на світ, людей і життя, а нема у нього злоби, фальшивості, ні пустої гордості, може так само достойно думати, як мудрець і поет.

— Я кличу і кличу, а ви в псалтирі зачиталися! — залунав дзвінкий веселий голос.

Іван глянув, на воротях стояла дівчина і взялася за боки. «Смійся, сьогодні твій день», — подумав Іван і пішов до дівчини.

— Дайте води, бо пити хочу, як гуска!

Зачерпнув дзбанком з криниці і подав дівчині.

— Пий здорова, лиш стережи зубки.

— Не вадить, дай боже і вам здоров'я.

Нахилилася, аби не обмочити намиста, і пила поволі, якпташина. Він піддержував дзбанок, вона поводила оком на нього. Була струнка, очі ясно-сині з зеленавим відтінком, стрілами прошивала його. «Якась мана», — подумав Іван.

Держала під пахвою клунок і спитала:

— Можна спочити у вас трохи? На зорях пустилася в дорогу, і поги вже нездужають.

Сяділа па прызьбі і розглядалася.

— Мило тут у вас, як ніде. Я вже приходила сюды раз.
Рік тому.

Глянула на нього й спитала:

— Ви все самі?

— Так.

Розсміялася голасно.

— Гадаста, може, йти в церці?

— Ні.

Хиталася вперед і прошивала його знов очима, як стрі-
ламі.

— Чому не женіцеся?

— Не знаю сміху.

— Пошукайце жінку, павчіль.

— Шукае чоловік лише за тым, што загубив або хтось
вкрав.

— Хочете, аби сама прыйшла?

— Річ несуть, вівцю женуть, а чоловік до чоловіка сам
приходьць.

— Такий звычай споконвіку, што парубок ідзе за дівчыною.

— Байдуже мені про звычай.

Притисла йому руку до свого коліна і сказала півголосом,
як би вістрым шарпнула по грудях:

— Веди мене в хату, бандуро, я тобі дам раду, поворожу.

Станув, як заголомшениы, вона ймила за шию і повали-
ла па землю, останне слово, яке зачув, было:

— Нині скінчылася мая мандрівка.

Іван Чужый протверезьвсь з обмороки і зьывав поволі до
жпнку. Працавав ще з більшою охотою, придбав ґрунту і
статку і прожывав так якийсь час. Диво стало для нього
цілком ясне. При його вдачі не могло скласться інакше, він
був би ніколы не мав жпнки.

Зразу дражнила Івана веселісь жпнки. Вона все смія-
лася, бігала, дзьобоніла, як пуста дитина. Поволі стала вона
думатн, і це знов занепокоіло його. Раніше хата була весела,
а тепер — як у зробків. У праці і труді не добачав цього,
але в свобідпу хвільну помічав, што жпнка відмінилася ціл-
ком, як би в глибині душі плекала чужу, далеку думку. Раз
спитав її, што діеться з нею, але вона глянула студено в
його очі і не виявила нічого. Пробував відгадати.

— Може, тобі банно, што ми досі без шлюбу?

Вона розсміялася глумливо і вийшла з хаты.

Вечором зайшов до ных сторонський парубок і просьвсь
на нічліг. З розмовы вийшло, што був це пріймак багатого
господаря, одчайдух і шибайголова, який выбрався будцімто
на прощу, а ідзе погуляти і шукати пригоди. Іван побачив,

як жінка потупила в парубкові очі, але не надавав цьому ваги.

Відступив гостеві своє місце в столі, а сам ліг у шопі і заснув твердим сном.

Рано заглянув в стодолу, парубка вже не було. Пішов в хату по рушник, не застав жінки.

Минув день, другий, третій — не верталась.

Втекла з парубком.

Затужив Іван, робота не бралася його, сила покинула, вквіпці лишив хату і ґрунт і пішов у світ.

Ішов днями і тижнями, гроші минулися, залишився тільки один гріш, який придбала жінка.

Не міняв Іван того гроша, лише найнявся в одного господаря косити.

Встав досвіта, поклепав косу і пішов з господарем у гай. Станули з кінця, погострили коси, Іван сказав: «В добрий час!» — і почали косити.

Приглядається господар, як Іван косить, як ручка за ручкою рівно стелеться, як він вже далеко папереді, так що господар не годен дігнати його, й думає собі: «Славний косар. Такого я ще ніколи не бачив, але бо і дивний чоловік, нічого не балакає, лиш думає над чимсь».

Став господар приглядатися уважніше і помітив, що Іван все, як одну ручку косить, то як би сміявся, а що другу, то як би плакав. Жаль стало господареві бідного чоловіка. «От, — думає, — якась пригода трапилась йому».

Був уже полудень, Іван косив за трьох, господар закликав його і сказав, що незабаром наднесуть полуденок. Посідали в холодку під дубом, господар подав Іванові тютюн і зачав розмову про всячину. Спитав, чому він вчора вечором не хотів зайти в хату та повечеряти. Іван відповів, що не був голодний, лише здорожений, та й прикро йому заходити до людей. Сам має хату, але от тепер випало йому так, що лишив її, пішов у світ.

Поволі розбалакався він і оповів своє лихо. Не шукав жінки, вона сама прийшла до нього, була якийсь час, аж недавно зайшов якийсь сторонський парубок, і вона втекла з ним. От так все пересипалося, як у сні або казці, і сколотило весь лад, що коли подумавш, то сміх і плач збирає тебе.

Слухав господар уважно Івана та й сказав, що має також хлопіт. Оце у нього одна-одинок донька, сватають її свої і сторонські парубки, але вона й глянути не хоче на жодного. Перед півроком приблукався якийсь парубок на роботу, господар прийняв його і гадав, що, може, здасться на зятя, але це пустий хлопець та й от вже довгий час, як пішов, і слух по нім пропав. Донька змалку була така весела, даровита,

що як прибіжить, то хата гомонить, малий і старий лягає від сміху, а від кількох літ так відмінилася, що годі пізнати, чи це та сама. Згадувала раз матері про якогось чоловіка, що переходив вулицею попри хату, але більше нічого не можна добути від неї. Така мені вдалася, на ціле село, люди завидують, а усміх з її лиця пропав, як весняний промінь за хмарою, і той її смуток у могилу мене клонить — але от вона йде з полуденком.

Батькові закрутилася сльоза в оці. Іван підняв голову і глянув перед себе. Дівчина йшла напроти нього. Він здивувався і встав. Дівчина збентежилася, станула і гляділа на Івана. Батько водив очима по обох, вони підійшли мовчки, всміхнулися і подали одне одному руки.

1927

ОСТАННЯ ЗМІНА ІВАНА ЗАВАДИ

Іван Завада, робітник склозаводу «Діана», працює сьогодні в нічній зміні.

Він стоїть, обернувшись спиною до печі. Рух правою рукою, в якій знаходиться видувна трубка. Кінець трубки в печі, де кипить скломаса. Зворотний рух: склодув бере трубку обома руками, скляна банка розбухає. Натискає педаль форми, дме в трубку. Стоп. З форми виходить готова пляшка.

Цей складний процес роботи рук ніг і легень Завади, результатом якого є літрова пляшка, триває не більше тридцяти секунд.

Протягом восьми довгих годин, роками, в пекельній атмосфері печі з скляною масою, Іван Завада, відрядний робітник склозаводу «Діана», без перепочинку виробляє пляшки.

Одна, друга, десята, сота. Виростає ряд пляшок. Завада швидше і швидше занурює трубку в масу, швидше натискає ногою на педаль форми, швидше, більш гарячково дме в трубку.

Він перетворився в автомат, який виробляє пляшки.

Сьогодні, в цю довгу тяжку ніч, він б'є рекорди, свої власні рекорди.

Після двотижневого страйку на заводі нарешті сьогодні повернувся до роботи. Дружина, троє дітей, квартплата, борг в магазині, книжки і одяг для дітей... краще про це й не думати.

П'ятисотий раз Завада сягає трубкою в скляну масу. Дме в трубку. Пляшка розбухас. Стоп. Тисне на педаль. З форми випадає п'ятисота пляшка.

Завада відчуває втому. Він згортає з чола мокре від поту волосся. Схиляється. Полою піджака бере пляшку. Ще гаряча. Рівна. Гладенька, жодної плямки. Сідає, щоб хвилину відпочити. Дивиться через відкриті двері у ніч.

Через прямокутник дверей видно кусок неба. Блищить якась зірка. До серця Завади-автомата, який виробляє пляшки, вперше безпосередньо промовляє цей кусок неба.

Колись, згадує, до нього всміхалися чудові ранки і вечори через вікна бідненької сільської хатинки. Багато років тому він, син батрака, покинув рідну хату і пішов у світ широкий. Скільки він переніс труднощів, голоду, поневірянь. Все меншим стає горизонт спогадів Завади. Прямокутник неба стає звичайним клаптем темного ультрамарину. Міраж щастя, до якого він так прагнув, зник.

Встає. Треба працювати.

Бере трубку. П'ятсот перший раз занурює її в скляну масу. Дме. Щось закололо в грудях. Гарячою хвилею кров розпливлася по всьому тілі. Задихнувся. Вдруге сідає на землю. Виймає посову хусточку, витирає нею засмагли гарячі губи.

Що це? Кров...

Так... Цього слід було чекати. Лікар говорив: туберкульоз, невроз серця і ще щось там... Категорично заборонив далі працювати на склозаводі. Порадив виїхати на село...

Як тут їхати на село, коли денний заробіток не перевищує 2,5 злотих, і за цих 2,5 злотих треба утримати сім'ю? Як же покинути роботу? Тепер він зароблятиме три злотих. Після страйку підписали колективний договір. Прибавка.

Свідомість Завади перестала працювати. Шматки думок запалюються. Муку життя заслонила хмарка маленька, як прямокутник неба, викраєний дверима, маленька, як посова хусточка, на якій кричать плями крові.

Іван Завада, відрядний робітник склозаводу «Діана», не закінчив 501 пляшки. За тих 30 секунд, які потрібні на виготовлення пляшки, він перенісся в інший світ, пішов у далеку подорож шукати шматка неба, шукати щастя...

Квітень 1939 р.

УБИЙТЕ МЕНЕ!..

З досвітньої мряковини гостинцем віринає валка. Посувається поволі вперед, наче боїться і рада б повернутися. Не чути людського гамору, тільки — стукіт копит та дзенькіт заліза. Спереду їдуть старші селяни, за ними — молоді. Валку веде зав'язлий, як граб, Фрей Булат.

Від Карпат долом-долинами — в селах і містах — стогне народ під фашистським чоботом. Селяни заморочуються самогоном, жінки сліпнуть від плачу, молодь в'яне на очах, як лан в посуху. Населення нудиться, наче засуджений на смерть каторжник. Люди пухнуть з голоду і падають, як мухи; прокльони лунають під глухим небом.

В уяві перед Булатом враз постала жива нічна сцена. В хаті снуються сірі тіні, обминають одна одну обережно, щоб нікого не вразити в болюче серце. Коло печі стоїть жінка — ні жива ні мертва. Її повіки спущені, на обличчі — кам'яний спокій.

Треба було їхати до Львова.

Сини вийшли ладнати віз, Булатиха повернула голову до чоловіка.

— Вези їх на загибель, а я, — і тут вона показала на образи, — сорок п'ять років біла поклони перед ними, а тепер зірву їх зі стін, потолочу і кину в піч. Спалю хату і піду гинути в гори, бо жебрачкою ходити не годна.

Булат сіпнув віжками, аж коні здригнулися, і ще більше натягнув капелюха на очі. За Австрії був він на роботах у прусаків: знав німецьку мову, тому-то тепер з громади виперли його проваджати валку.

У Львові, коли мали виїздити з вулиці Коперніка, біля головпоштамту, на вулицю Словацького, раптом на коней наскочило авто, вдарило так, що тріснуло дишло. Коні сполошилися. Булат полетів між копита, але швидко вискочив звідти. Та в ту ж мить шофер-німець ударив його в лице.

Офіцери вийшли з авто.

Булат кинувся до них, як лев:

— Гау міх тот, ферфлюхтер гунд! Убийте мене, прокляті собаки! Запроданці просили бога, щоб ви прийшли нас «рятувати»! Ваші агенти і «наші» пани гнали дітей наших у ваше пекло, а попи благословляли наших дітей на службу до вас!..

— Унгаймліхе ляге!* — буркнув один з офіцерів.

Булат вихопив сокиру з воза і скомандував до снів:

* Несамовита сцена! (нім.).

— Тягніть віз додому та йдіть рятувати матір, щоб не вмерла з горя!..

А потім звернувся до всієї валки:

— Марш додому! Не важся ніхто летіти стрімголов в пашечку гітлерівського чорта! А як прийде хто до тебе з оцих гицлів, почастьуй його ціпом і сокирою!..

Сини повернули до життя матір.

Через кілька днів між німцями почалася паніка, потім стало глухо і тихо. Нарешті з'явилася Червона Армія і рятувала нас від загибелі.

1944

НА СВІТАНКУ

Це було в ті часи, коли чоловіки гинули по відлюдних полях і лісах, а жінки втирали сльози в голівки дітей.

Під вечір приїхав я на один з курортів Підкарпаття й оселився в віллі «Європа». З вікон моєї кімнати розстилався красвид на хвилясті трави, зелені кущі берези і молоді дуби. Навколо — спокій.

Ніч при відчиненому вікні, запашний холод, зоряне небо, сюрчання польових коників — все це сприяло здоровому сну.

Досвіта долетіла до мене пісня. Співачка виводила її з такою силою, непаче була і героїнею, і творцем пісні. Розповідалося в тій пісні про удівоньку, яка пшениченьку сіє і просить бога, щоб та пшениченька зійшла на її та її діток щастя.

При повторах, здавалося, було чути стук серця і відгомін душі, що сплітав молитву з намистом сліз.

В той час, як мати жалувалась на своє горе, що діти не мають батька, сталась несподіванка. З дальшої вілли раптом валунав могутній чоловічий хор:

Мати наша, мати, ти не журися нами,—
Ми повиростаєм та розійдемось сами.

Ой буде ж нас, мати, по горах, по долинах,
Ой буде ж нас, рідна, по чужих країнах.

Будеш ти, мамо, як зогуля, кувати,
А нікому буде тобі й пити подати..

У відповіді вдовипих синів здригалась земля грудьми Могиц, Карпат, чужих гір та лісів.

Я встав, зібрався тихенько, щоб не згубити враження піснi, i вийшов.

Курорт був розкинутий мiж пролiсками i галявинами. Центр його — у долини, i вiд нього пiдiймалася панорама краєвиду, оточена смерековим лiсом. Вiлла «Європа» розташувалася пiд лiсом. Звичайна, непоказна, мала багато прибудiвель та закамаркiв i була обведена з пiвночi високим парканом. Все це мало дивний вигляд i наводило здогад на трагiчні подiї i таємнi злочини.

У просторiй вiтальнi, подiленiй на бiчнi ложi, сидiв гурт: чотири чоловiки i жiнка. Два з них були подiбнi один на одного, наче з однiєї сiм'ї. Оливковi обличчя, вовчi зуби, товстi уста нагадували циган. Третiй був огрядний i своїми руками скидався на павука, а четвeртий — високий, худий, з пiдстриженими вусами, так що верхня губа виглядала, наче вiн випив чорнило. Цей говорив тiльки по-нiмецькому. Всi четверо були середнього вiку, пересичення достатками вiдбивалося в їх постатях i в поведiнцi.

На перший погляд здавалося, що це спецi, якi займаються фальшуванням кiнських рас, або агенти постачання. Їх одяг був останньої моди. Розмовляли вони мiж собою скупо, пiвголосом, уривчасто i при цьому обережно оглядалися. Мiшали нiмецьку мову з мадярською та румунською.

Яскравим контрастом до них була жiнка. Молода, русява, струнка, вона начеб нi до кого з них не належала. Бувають рiзнi товариства, але люди по волi чи поневоленьки все ж якось живаються, доходять до товариського взаємопорозумiння.

Але тут цього й слiду не було. Бiльше можна було пiдозривати, що в цьому гуртi жiнка перебувала пiд полiтичним наглядом. Вона не брала участi в їхнiх розмовах, а коли хто-небудь починав говорити до неї, вона не дивилася на нього, а лише пiдводила очi вгору i дивилася крiзь вiкно на небо, наче не розумiла його мови. Чоловiки звертали до неї презирливо, з глумом та лиховiсним гарчанням.

Можна було впiзнати, що перебування цiєї жiнки в гуртi тих чотирьох типiв було для неї тяжкою мукою. По її обличчю перемигували синi, жовтi i червонi вiдтiнки, вона мiнилася, мов при фiзичних болях, i скидалася на людину неозначеного вiку, iнодi значно старiшу, нiж насправдi. Так само й рухами вона з молодечої енергiї потрапляла в старечу охлялiсть.

I тодi здавалося, що гнiв, лють, ненависть, сором бурлять у нiї i ось-ось вибухнуть громом,— i тодi вона слабне з досади, що не в силi встати з крiсла, начеб головна пружина її тiла була раптом паралiзована.

Один знайомий говорив, що це — власниця безмежних земель, які занастали ці чотири типи з титулу граничного сусідства, хоч не мали на те жодної юридичної підстави. Хтось інший здогадувався, що ця жінка потрапила в охорону безпеки за підозріння в підпільній роботі.

Її невибагливий одяг був позбавлений кокетства, але робив враження чогось для неї неприємного. Її обличчя в тіні ясніло сяйвом, а очі — як чорні діаманти. Художники, що були тут присутні, сперечалися: один казав, що вона — як царівна на вигнанні, другий — що це збунтований ангел в смутку за втраченим раєм і в тузі за майбутнім, інші — що вона тужить за вбитим чоловіком, закатованими дітьми, за мучениками в далеких країнах. Її очі, здавалося, не висихали від сліз.

Задивлена в утрачений світ, вона мимоволі хитала легенько головою. В таких хвиликах її спущені повіки воскрешали покійних борців за волю народу, а стрункі музикальні пальці перебивали такт до заглушеної рапсодії гніву.

Чотири «промисловці» виїздили часто у важливих справах, а жінку залишали у старої вірниці, яка мала віллу на протилежному кінці курорту.

Одного разу під час їхнього від'їзду вибрався я в ліс і, коли переходив краєм чагарника, побачив недалеко на поляні таємничу жінку в товаристві молодого чоловіка. Був це один з підпільників.

Я почув тільки уривок жалю-скарги жінки:

— В цій жахливій огиді той окаяний пруссак держить всі кінці в своїй руці.

Молодий чоловік відповів різко:

— Правильно! Окаянный! Вель уже славный будитель античной культуры, Винкельман, хотя сам был пруссаком, не мог выдержать на родине, покинул ее и пишет в 1763 году: «Дрожь пробегает по моему телу от макушки до пят, когда я думаю о прусском деспотизме и о том живодере, который эту самой природой отверженную страну делает отвращением человечества и навлекает на нее проклятие».

Другого дня вдосвіта переходив я поза віллою «Європа» і раптом почув жіночий зойк божевілля і судорожної розпуки. Я зупинився і глянув крізь шпару між дошками паркана. Напроти мене було відчинено вікно, українка на середині кімнати лежить гола на тяжкому фотелі, пручається, товче себе руками в голову, дряпає лице і стогне в спазмах, а бандити пораються коло неї, як великанські павуки, в'яжуть її ремнями і затикають уста.

Вполудні виїхали вони, а пізнім вечором вернулися несподівано п'яні. Жінка була у їхньої вірниці.

Я не міг заснути під враженням досвітньої події. Опівночі накинув я плащ, вийшов у коридор і став біля відчиненого вікна. Слабе світло давало змогу бачити коридор, де маячили двері хуліганів. Я стояв у тіні. Раптом появилася людська тінь і всунулася хильцем в кімнату. Через хвилину вернулася, виключила світло, і стало зовсім темно.

Я впізнав підпільника.

Вдосвіта дикий гамір і рух. У віллі — новина: чотири урядовці охорони безпеки отруїлись газом.

В телеграмі до сім'ї небіжчиків управа курорту як причину їх смерті подала необережність з газом. Німецька влада прийняла це до відома з трудом, інакше цілу оселю стрінула б страшна помста.

Та прийшла найкраща новина: Червона Армія.

Українка перший раз всміхнулася і пішла працювати в оперному театрі, а її спасенник закінчує роботу над книжкою про возз'єднання України з Росією.

5. 1. 1945.

ЧЕРВОНЕ ЯБЛУЧКО

З поверненням нашої славної Радянської Армії я міг вільно ходити по Львову.

Червневого вечора відпочивав я у сквері між вулицями Лисенка і Дарвіна. Розщебетана дітвора, дівчата і військова молодь, неначе пташки, всіяли алеї і лавки скверу.

Підійшов інвалід, глянув уважно на мене, попросив місця і сів поруч.

Почалася розмова. Він все ще перебуває під впливом недавніх подій і ділиться ними зі мною.

— Вибачте, — говорить він, — я тяжко контужений і тому не пригадую прізвиськ і дат. Але хочеться мені розповісти вам один цікавий епізод з мого життя... Під час останніх боїв з гітлерівцями я був зі своєю військовою частиною між Кіровоградом і Одесою. Фронт мінявся, як кадри в кіно. Таких завятих боїв я ще ніколи не бачив, хоч був на фронті з самого початку війни... На горі серед чагарників, між нацим і німецьким фронтом, стояла стара вежа: дзвіниця, мінарет чи чорт знає що. Наш полковник... Як його?.. Воронцов!.. Ні, не Воронцов... От бісова контузія!.. Що вона наробила з моєю головою!..

Сухий кашель пригнув голову інваліда до колін. Нарешті він відсапнув і знову заговорив шепотом осіннього листка:

— Наш полковник все люто поглядав на ту вежу, грізно бурмотів, скубав вуса, крутив головою, а з очей його сипались іскри.

Під час триденного затишшя прийшла до нашого штабу дівчина. В червоному шалику на голові. Сама непоказна, бліда, та в тім шалику виглядала наче червоне яблучко. Так ми її потім і прозвали «Червоне Яблучко». Почалася розмова з полковником. Я не брав участі в ній, але дещо почув. Виявилося, що дівчина ця — студентка індустріального інституту, батьків убили німці. Батько — росіянин, мати — українка.

Полковник показав на вежу, дівчина жваво підтакнула. Він звернув увагу на те, що їй буде трудно, бо ж доведеться на морозі вдень і вночі перебувати під загрозою смерті.

— Піду, хоч би й на смерть! — не задумуючись, відповіла дівчина.

Полковник умів добирати у свою частину людей за їх діловими якостями. Таких, як він, було чимало в нашій армії.

Дав наказ встановити телефон у вежі і направив туди мене і мого товариша з постіллям, ковдрою, консервами і польовим біноклем.

Відстань до вежі дорівнювала майже трьом кілометрам. Крутою стежкою між хащами добиралися ми до неї. Вежа мала більше трьох поверхів. Вхід був без брами, стіни зсередини вкриті пліснявою, цегляні звітрілі сходи йшли круто вгору. Підлога ледве трималася.

Змучені, ми нарешті видряпалися на останній поверх. Порох, павутиння, гній гайвороння, а з широких віконних дір — видно все навкруги.

Ми змели сміття і порох, влаштували біля одної стіни ліжко, а біля другої — саморобний столик, на якому розмістили телефон, побіч поставили скриню з харчами.

Червоне Яблучко натхненно помагала нам у всьому.

Коли ми нарешті почали прощатися, вона поцілувалась з нами і запитала:

— Котрих героїв більше: відомих чи невідомих?

Я сказав, що хочу одержати відповідь від неї. Вона побіждала відповісти при найближчій зустрічі.

Наші солдати змайстрували браму із старих дощок, і вона виглядала, наче була тут з самого початку існування вежі. Зсередини були прироблені засуви і поперечниці.

Я з товаришем по черзі несли вахту біля вежі.

Після затишшя знову почалися гарячі бої, і здавалося, що тому пеклу не буде кінця.

Стара вежа була нейтральним пунктом. Червоне Яблучко з своїми обов'язками розвідника справлялась чудово.

Вночі і вдень приходили постійно короткі і влучні повідомлення про стан на правому і лівому флангах лінії фронту ворога. Нарешті, коли тої пекельної вовтузні з німцями було понад наші сили, ми вдарили всім громом у фронт їхньої дивізії і кинули її на лопатки так, що вона вже не встала. Наш полковник упав, я був тяжко контужений.

Внаслідок ураганного вогню один снаряд потрапив у вежу.

Половина підлоги в службовій клітині Червоного Яблучка завалилася разом з телефоном, столиком і харчами, заваливши три поверхи і сходи. Перед дівчиною відкрилася темна, жахлива пріра.

Через кілька днів я, повернувшись до свідомості, віднайшов нарешті свого товариша. Ми попросили драбину в пожежної команди, полізли на вежу і застали дівчину вбитою ворожою кулею. На її устах був усміх, якого ми перед тим ніколи не бачили. На ліжку лежав порізаний вздовж її шалик, яким вона думала спуститися вниз. Втрата крові, а може, й голод не дали їй здійснити свого задуму.

Для нас вона залишила записку. Дата і година були подані дрижачою, слабою рукою. Виявилось, що ми прийшли через три години після її смерті.

«Товариші, коли ви побудували мій «салон» у цій вежі, я спитала вас, котрих героїв більше: відомих чи невідомих. Сьогодні відповідаю: бажаю, щоб одних і других було якнайбільше для повного здійснення сонячної мрії людства — комунізму.

Знаю, що ви тої самої думки. Прощайте.

Червоне Яблучко».

1946

ДО НОВОЇ ШКОЛИ

В дирекції школи запис на новий рік. Входить чухратий селянин середнього віку і хлопчик в полотняних штанцях і такій сорочці. Кілька людей коло директора. Учителька показує тим, що прийшли, лавку на боці. Селянин сідає, хлопчик розглядається по портретах на стіні і показує:

— Оце Енгельс, Маркс, Ленін.

Селянин торкає хлопця в плече:

— Тихо, пан директор пишуть.

Хлопець втихає. Учителька підходить до селянина:

— Що скажете, батьку?

Він вказує на хлопця:

— Дивіть, воно таке невидне, але воно щось собі міркує. Це син моєї сестри, її і швагра вбили вороги, бо не давалися взяти до них на роботу. Я маю з ним клопіт. У мене дітей нема, він стоварищувався з іншим таким на кінці села, і той, старший, навчив його письма і рахунків, дає йому книжки, гуси заходять в чужі грядки, люди сваряться, моя жінка лютує, і я мусив гусей позбутися, щоб мати спокій. Але перепрошую дуже, у вас вже пізня година, а мені час у колгосп роздати хліб. Те, що вам буде треба, він все скаже.

Учителька взяла записник.

— Як називався?

— Іван Підперигора.

Учителька розсміялася сердечно:

— От козацьке прізвище!

Вхопила його обіруч, але він вистрибнув, як шупак, з її обіймів. Глянув на вчительку, зміркував, що зле зробив, обтер око і спитав:

— А ви мене не будете бити?

Учителька уважно дивилася на нього.

— Ні, чому питаєш?

— Бо дідуньо казали, що їх в школі били за те, що не хотіли підписати за свого тата письма до папаримського, щоб переходити на латинську віру.

Вчителька всміхнулася.

— Це було дуже давно, але сьогодні вже нема. А ким ти хочеш бути?

— Я хочу бути офіцером, таким, що боронить Вітчизну перед ворогами.

— Ти знаєш тих славних учених, які тут на портретах?

Хлопчик всміхнувся.

— Я знаю Шевченка, Франка... Я люблю Леніна, він дав народам світло, науку, працю і хліб.

— А звідки ти то знаєш?

— Як пас я гуси, то забігав до читальні і слухав, що люди говорили і читали.

Директор чув ту розмову і сказав вчительці, що хлопця треба взяти до другого класу.

Рано тітка дала Івасеві хліба з сиром, і він скоком-перескоком через лази й перелази помчав до школи.

ПО МАМУ!

Під час панської паціфікації взяли свідому селянку на допит, дали їй з'їсти грудку землі і спитали, яка вона. З'їла і сказала: «Таки українська». Збили її до крові-кості. В лікарню не хотіли прийняти, але один лікар прийняв-таки. Довго лежала, заки рани погоїлися...

Смерком дві її донечки сидять коло вікна й очікують тата. Він заборонив їм світити, щоб не зробити якого лиха. З тієї вирипас утла людина в сірій веретянці, входить до хати, кладе буханець хліба на припічок, втирає чоло, засвічує лампу, мие руки й каже:

— Завтра рано підете по маму. Вже трохи подужала. Візьмете куфайку, бо там холодно, і кусень хліба, бо в лікарні мама голодує.

— Тату, що то є та Україна? — спитало молодше дівча.

Старша перебила:

— Ой, яка ти дурна! Україна — це та земля, на якій ми родились, і це небо, і сонце, яке світить над нами. Так мама казала.

Батько додає:

— Мама ще більше вам скаже, вона читає книжки. Але ви не кажіть їй, що я сорочечки вам прав, тільки скажіть, що працюю далі в панській січкарні, і скажіть, що ту червону книжечку, яка мамі потрібна, я дістав — її дав той студент, що в криміналі за вибори сидів.

Під час тієї розмови він вкрав дітям і собі хліба, налив три горнятка капустиного квасу. По тій вечері пішли спати, але довго не могли заснути: молодша марудила, бо гикавка мучила її, а старша приказувала:

— А видиш, я казала, не їж так лакомо.

Молодша виправдувалась.

— Я була дуже голодна.

Батько у напівсні бив кулаком у стіну, кляв і скреготав зубами.

Вдосвіта усі троє поспідали так, як і вечеряли. Діти пішли до шпиталю, батько — до панської стодоли. До лікарні було недалеко, дівчата були веселі. Старша говорила:

— Цього року я йду до школи і буду тебе вчити читати і писати.

Ішли мимо ставу. Молодша, в маминій куфайці, яка сягала їй до п'ят, розглядалася довкола. Нарас стала, задержала сестричку і показала вниз. Над ставом на похилому березі, що далі круто обривався у воду, синіла купка незабудок.

— Попесемо мамі!

Дівчатка зійшли на берег і обережно лягли на траву. Старша пустила молодшу наперед, і вона досягла квітів. Уся напружена, тягнулася обережно рученятами, зривала по одній. Старша притримувала її ззаду...

Мати повернулася додому після полудня. Ключ був у дуслі. Двері заплакали хриплим старечим голосом. Вона переступила поріг і поглянула довкола. Затривожилась, що нема дітей, але подумала, що вони коло батька, бо пані дає їм часом хліба. Клякнула і поцілувала землю. Потім, ведена одвічним, вродженим хистом жінки-матері, взяла вішик і замела хату. Чоловік прийшов, не застав дітей і підняв тривогу.

Знайшли їх у ставу. Старша мала кусень хліба у пазусі, молодша — в ручці пучок незабудок.

1959

АФРОДИТА З КНІДОС

Суд в Афінах при самім ринку переповнений юрбою цікавих, які згромадились навіть з віддалених провінцій. З уст до уст передають повинні дня: подробиці з процесу славної красуні Фріне, полюбовниці різьбара Праксітеля. Обжалували її за атеїзм, і оце вона стоїть перед судом.

Сіра юрба хвилює, гаморить і тиснеться до пропілеїв, від яких відпихає її збитий ланцюг сторожі.

Головну увагу звертає струнка росла постать однієї жінки між двома півкругами амфітеатральних рядів, в яких передні складаються з суддів, а задні з цікавих видців.

По лівому боці в двох лавках сидять чотири чоловіки: один з них літ тридцяти джигун з золотим ковтком в усі, це обвинувач, а побіч — його правний заступник.

Бесідник, розгойдана фігура, поломага золотухою і гулящим життям, є софістом так званого котурнового напрямку. Риб'ячими очима зиркає він в сторону Фріне й облесним усміхом старається покрити дошкульність жовчі.

За тими двома сидить високий чорнобровець середніх літ з мрійними очима краски моря — це митець Праксітель, а побіч нього теж стрункий брюнет з кучерявою борідкою і палким зором — відомий в Афінах бесідник Гіперід, оборонець Праксітеля і Фріне.

Предсідник трибуналу, архонт-базилевс, кріпкий старець з платонівським чолом, відчитав акт обжалування, рибоопий бесідник встає і зачинає дряхлим голосом:

— Афінівські мужі! По Пелопоннеській війні запанував у нашому політичному житті хаос, а в суспільному — упадок

етики й віри. Етика, релігія і національне почуття — це три підстави, без яких не може існувати держава. В розгнuzданні обичаїв дійшли до краю; коли ще нині не прокинемося, завтра чекає нас тільки загибда. Замерло сумління і національна честь, замерла публічна опінія й авторитет жерців Святої Округи, в мистецтві розпаношилося новаторство і космополітизм, різьбар Праксітель творить наші безсмертні богині зі смертної постаті розпусти. Згубили ми шлях до божественного Фідія і Скопаса, мистецтво відвернулося від наших честивих дівниць, вірних подруг і почтених афінських матроц, їх достойні місця зайняли вакханки і неяви з чужих провінцій і розгнuzдані, нагі гетери. Демон спокуси, хули й атеїзму в жіночій подобі закрався до наших святинь. Кожен з нас тямить найновішу ганьбу, яка потрясла цілою суспільністю: оце Праксітель, прямуючи за духом зіпсованого смаку й уподобань юрби, відтворив свою Фріне в її цільній розпусній безстыдності і поважився виставити ту статую на превелике згрішення не лише священників і народу, але навіть циніків — на вівтарі дельфіцької святині!

Звертаюся до вас, почтенні судді, і до вас, жерці, з яких кілька засідає в нинішнім трибуналі, в ім'я пошани наших милостивих богів, в ім'я добра держави прошу про рішучий, суворий і справедливий вимір кари!

Ця бесіда викликала враження і порушила слухачів. Одні вгадували, що Фріне буде засуджена на вигнання, інші ворожили кару смерті, тим більше, що кілька жерців прилучилося до закликуну бесідника. Становище сталося важке. Незалежно від того настрою, судді і слухачі не спускали Фріне з очей.

Стояла прибрана в комбінований костюм з кремової вовлочної шати жриці, обрубленої долем гранчастим чорним менандром; понад це цілу постать накривала хвиляста намітка краски моря, яку носили достойні дами. Один кінець намітки опадав через ліве рам'я здовж нижче колін, другий вкривав голову до половини чола і спочивав у правій руці. Намітка також прикрашена на краях багатими комбінованими гафтами. Ця жіноча постать, виджепа з профілю, кидала чар на видців. Півколий діадем над чолом, прегарний вузол волосся, легке хвилювання грудей, струнка стать і божественні згиби, які рисувалися з-під багатих хвилястих драперій намітки, подавали видцям гармонійні обриси класичної краси. Похилений легко профіль із спущеними очима, задивленими з легким смутком в даль, чарував щирою простотою.

Стояла нерухома, як жива статуя краси і молодості, і насувалося питання, чи її поява завдячує свій чар шляхет-

пості народного грецького походження, чи впливає з звичаєння до позувань Праксітелеві.

Тим часом її оборонець Гіперід говорив у цей спосіб:

— Мій передбесідник підкреслив упадок обичаїв серед нашої суспільності. Добачує він упадок мистецтва в тім, що наші митці не звертають уваги на домашні чесноти міщанок, а до представлення богів послуговуються моделями з народних сфер. З першою увагою годжуся вповні: мистецтво упадає, бо в нинішніх часах наша суспільність всю енергію марнує на фальшивий патріотизм в переконанні, що кожний інший народ є чимось багатим шижчим, а сама нічого не посвячує мистецтву. І з цього теж виринає відповідь на другий закид. Нинішня доба не дала нам героїв, ані мужів настільки визначних, щоб були гідні долота чи пензля артиста. Неспокій епохи вдерся до робітні митців. Та ходить мені перед всім про повалення фальшивого погляду і негідного наговору, киненого на оцю безвинну Фріне, якої дівичо божественні удалі підхопив митець тої міри, що Праксітель. Мій попередник спер свій закид на статуї, уставлені в дельфіцькій святині. Достойний трибунале! Коли цим разом митець пробував увічнити принади своєї приятельки в творі, відмінним від інших, то маємо тут свідоцтво, що є віп вповні паном свого долота, і ця риса генія не свідчить про вбогість його духу, а тільки може принести славу Афінам й Елладі у прийдешніх поколіннях.

Мій попередник у своїй злобі, а може, також через уперту несвідомість промовчав про інші статуї Праксітеля, до яких моделем служила йому Фріне, і я не буду їх тут всіх наводити, бо знаєте їх, вельмишановні судді. Майте живо перед очима прегарну богиню Деметру з Кнідос в предивних обрисах, повних поваги, матірної любові, щирого смутку і туги за втраченою дочкою.

Мій попередник зайняв таке фанатичне й одностороннє становище супроти Фріне, що намагався тут перекопати нас, начеб вона була чимсь гіршим від страшної морової пошести з часів Перікла. Він старається вмовити нас, що ця безборонна жінка перед нами є висланкою демонів і має збурити статуї богів, збезчестити святині і поширити духа безбожності та розпусти. Високий трибунале, афіньські мужі, дивіть!

І Гіперід приступив до Фріне, здіймив з неї намітку, розчепив на рамені аграфу її шати, а шата сточилася, як золота хмарка при заході сонця. В ту мить Фріне лівою рукою закрила груди, а правою лоно. На хвилинку запанувала мовчашка. І оце судді і цікава публіка забули, що знаходяться в суді. Всім видалося, що є вони в святині Кнідос: оце богиня відложила шати і має ввійти до кушелі. В пів-

сумерку, який спадав зі стелі, ясна Фріне, як об'явлення містичної лілеї, і коли видці протерли очі, щоб переконатися, чи це привид, чи ява, Фріне стояла знов в своїх шатах. І тільки в пам'яті викликував кожний враження незвичайного чуда і старався утривалити його як юний сон кохання, як запах божественного нектару забуття. Нагість Фріне вдарила, як нагість її статуї в святині, маєстатом чистоти й уроком дівочої непорочності, вольним від всякої низької косорності. Архонт-базилевс порозумівся з найстаршими суддями, опісля встав і промовив голосом, повним поваги і зворушення:

— Фріне! Звільнюємо тебе від вини і кари. Ретор Гіперід доказав нам ще раз, що афінці над усе люблять красу, що краса має бути вільна від напасти насікомих. Краса в своїм святім натхненні сама в собі є релігією й молитвою, як цього доказав нам найвиразніше митець Праксітель. Оборона Гіперіда перейде до потомності і буде одним з доказів перемоги краси над людською злобою. Благословенні хай будуть: містечко Теспії, і країна Беотів, і твої стопи, коли ти дівчам завітала до Афін. Твоя постать, сповнена принад, виразів і настроїв, пересувається в галереї архітворів митця Праксітеля, є сквапно копіювана його учнями і подивлювана здвигами паломників і подорожніх з далеких країв. Твоя постать ідеалом своєї краси буде кристалізувати в лонах праведних матерів плоди на хвалу потомності так, як животної промені Геліуса творять гармонійні обриси цінних мінералів у лонах землі.

Настане епоха упадку мистецтва, епоха фальші і лицемірства, коли на устах повно буде слів любові до ближнього, а в притворах святинь, перед вітварями бога милосердя, перед процесіями прочан, під час торжественних прощ і церемоній будуть повзати хороводи жебрущих калік.

То та епоха муки, терпінь і бридї назве нас поганями і варварами, але ніколи не досягне нашої погоди духу і не дорівняє досконалості нашої безсмертної краси.

Твори духа Еллади виривають з конечності, щоб в будучих віках рятувати людей від смерті. Ті твори будуть пропадати і воскресати по чужих землях і морях, будуть цікавити й одушевляти митців і учених всіх народів, і архітвір нашого Праксітеля, якому дала вираз Фріне,— буде воскресати з розбитків до нової краси.

Архонт скінчив. Любимці Праксітеля, Фріне і Гіперіда винесли їх трьох на руках серед грімких окликів тріумфу.

ЗМІСТ

Майстер психологічної новели. <i>Микола Ільницький</i>	3
У наймах	15
Собака	30
Недоумна	31
Що ж робити?..	32
Бузьок	35
Пегас	36
Поема долини	37
Душі кланяються	40
Під обухом	44
В казармі	53
Христос у гарнізоні	57
Дитяча забавка	60
У милосердної богині з кам'яним серцем	66
Доля молоденької музи	76
Боротьба з головою	77
Шкапа	84
Смерека	85
«Ой не ходи, Грицю...»	86
З монастиря	98
Горобці	103
Повернення	105
Гості	106
Казка про перстень	107
Серп	108
Благословення	110
Красуня	112
Біла квітка	114
Лісовий дзвін	120
Глибінь	122
Дитяча грудь у скрипці	123
Бувальщина	123
Тихий світ	131
Мандрівник	133
Де правда?	134
За горою	140
Мрія вірла	142
Журавлі	143

Молоде вино гронитьсл...	144
Посол Петришин	147
Думка	150
Добрий друг	151
Жінка Сарданапала	151
Гомін будуччини	157
Сфінкс	158
Олень проклинає	165
Вечерниці Романа Нічлаєнка	167
Fugia addomentata...	176
Митець	178
Гермес Практителя	179
Поворотний акорд	181
Остання зміна Івана Завади	184
Убийте мене!..	186
На світанку	187
Червоне Яблучко	190
До нової школи	192
По маму!	194
Афродіта з Кнідос	195

Библиотека «Карпаты»

**Михаил Юрьевич Яцкив
Н О В Е Л Л Ы**

Составитель
и автор вступительной статьи
доктор филологических наук
*Николай Николаевич
Ильницкий*

И л л ю с т р а ц и и
*Ивана Михайловича
Крислача*

Львов, издательство «Камэняр», 1985
(*На українском языке*)

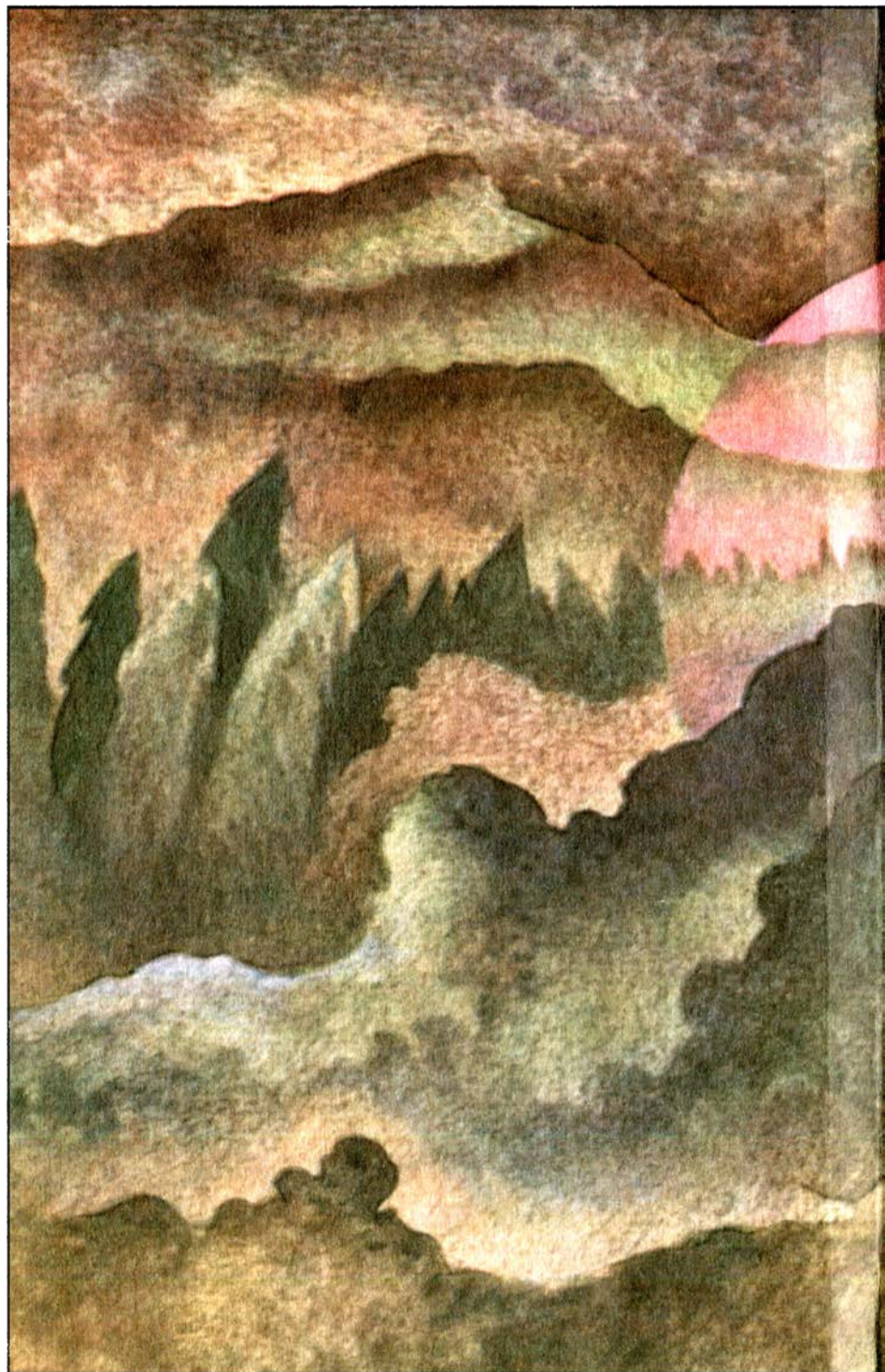
Художник бібліотеки
І. П. Плескаєнко

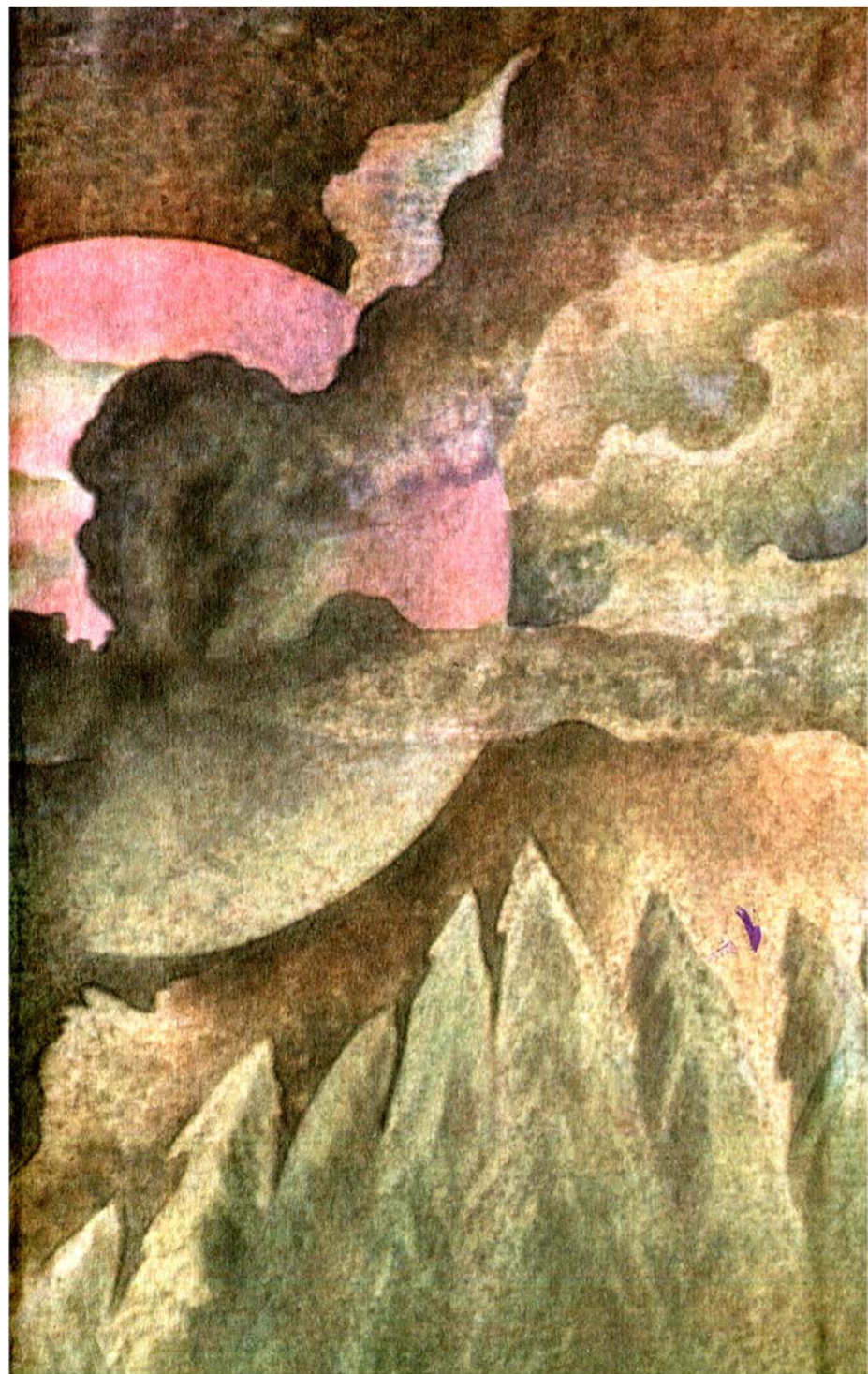
Редактор *В. Т. Звенигородський*
Художній редактор *Б. Р. Пікулицький*
Художній редактор *З. Ф. Стецьків*
Коректор *М. І. Ткач*

Информ. бланк № 1331

Здано на складання 12.10.84. Підписано до друку 04.02.85.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звич. нова. Високий друк. Умов. друк. арк. 10,5+4 вкл.
Умов. фарб.-відб. 13,86. Обл. вид. арк. 12,66+0,38 вкл.
Тираж 15 000 пр. Замовлення 1630-4.

Ціна 1 грб.
Видавництво «Камэняр». 290006 Львів, Підвальян, 3.
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20,

І крб.

